

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4V Dik-Ray

In preparation
Dikshita's Siddhanta-Kaumudi.
Vol I—Part II.

Published by Kuntandranjan Ray, M. A.
of
S. Ray & Co.
90-4 A Harrison Road.
Calcutta.

"त्वत्प्रोक्तं सरस्वतीविभोदं कुर्मः"—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदोक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

प्रथमभागस्य प्रथमः खण्डः

विद्यासागरविद्यालयभूतपूर्वाध्यक्षेण

सारदारञ्जनविद्याविनोदं न

समारब्धया श्रीकुमुदरञ्ज*भिषगाचार्येण कृतशेषया

मितभाषिणोव्याख्या च समेतः

Bhattoji Dikshita's

Siddhanta-Kaumudi

Vol I—Part I

(Sandhi only)

With Translation and Sanskrit Commentary

BY

SARADARANJAN RAY VIDYAVINOD M. A.,

Late Principal, Vidya-sagar College, Calcutta.

and

Kaviraj Kumudranjan Ray Bhisagacharya, M. A.

Sa 4 V
Lok/Ray

Printed by K. C. Neogi at the Nababibhakar Press,
91-2 Mechuabazar Street, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 444.

Date. 13/10/53.

Call No. Sa 4 V / Dik / Ray.

Vol. I, Pt. I.

INTRODUCTION.

THE GENESIS OF THE KAUMUDĪ.

Before entering into the subject matter of the Kaumudī we will try to notice the cause that led to the *genesis of the Siddhanta-Kaumudī* keeping at the same time an eye on early grammatical speculations.

Value of Sanskrit grammar.

While considering the genesis of the Siddhanta-Kaumudī, we must trace grammatical speculations from the earliest period down to the present, and also consider the value of grammar without the demand of which a science, so to say cannot come into being.

In every language the literature is first developed, then comes the grammar for a better understanding of the same. Grammar (व्याकरण) literally means analysing language, and thus sentences also which are the units of language, nay, it means analysis of words even, relegating them to some simple generally monosyllabic roots denoting in most cases concepts. Thus a language is clearly understood when the relations of its sentences, the relation of words with each other, and the meaning and formation of each independent words are known and this comes within the jurisdiction of grammar which is hence styled by Patanjali as—शब्दानुशासनम्। Thus he writes—

“अथ शब्दानुशासनम्। अथ इत्थं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते। शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्।” So it is clear that this particular knowledge is supplied by grammar ; hence the eagerness in all countries for the study of their respective grammars. But it would hardly be an exaggeration to say that in no other

country has the science of grammar been studied with such a zeal and carried to such an elaboration, perfection, and an orderly system as it has been in India. Thus Macdonell says "This complete alphabet (*i.e.*, the full *Brahmi* alphabet of 46 letters) was evidently worked out by learned Brahmins on phonetic principles... This is the alphabet which is recognised in Panini's great Sanskrit grammar and has remained unmodified ever since. It not only represents all the sounds of the Sanskrit language but is arranged on a thoroughly scientific method, the simple vowels (short and long) coming first, then the diphthongs and lastly the consonants in uniform groups according to the organs of speech with which they are pronounced... we Europeans on the other hand 2500 years later and in a scientific age still employ an alphabet which is not only inadequate to represent all the sounds of our language, but even preserves the random order in which vowels and consonants are jumbled up..." Again the quality, not to speak of quantity of our grammar, has won the admiration of modern squeamish scientific philologists who do not hesitate to own their obligation to works and authors of about 3000 years old. Indeed the discovery of Sanskrit Literature, and perhaps specially its grammatical literature led to the foundation of the science of comparative Philology, just as an acquaintance with the Vedic Literature led to the organization of the science of comparative Mythology.

1. *Early grammatical evolutions : The cause of it.*

Side by side with the Vedic Literature grammar was diligently studied, for of the six Angas of the Veda, it was held in highest esteem. Thus Patanjali writes—"प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्"। As Veda was an indispensable study of the Brahmins when their *Upanayana* ceremony was performed, so was *Vyākaraṇa*। Thus the same author writes in his *Mahabhasya* "संस्कारोपरकारं ब्राह्मणा व्याकरणं आधीयते।" Now the question is

why such partiality for grammar i. e., व्याकरण? The reason is found in the saying of the Vārttika-kāra himself, which runs as “रचोद्धानमलघुसन्देहाः प्रयोजनम्”। Patanjali explains it thus—“रचायै वेदानामध्येयं व्याकरणम्...ऊहः खल्वपि, न सर्वैर्लिङ्गे न च सर्वाभिविभक्तिभिर्बेदे मन्त्रा निगदितास्तैः चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथावयवं विपरिचमयितव्याः स्थावराव्याकरणः शक्नोति यथावयवं विपरिचमयितुम्, तथादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि, ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदाध्येयो ज्ञेयश्चेति...लघुवै चाध्येयं व्याकरणं, ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न चानरेण व्याकरणं लघुगोपायेन शब्दाः शब्दा विज्ञातुम् । असन्देहायै चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति “सूक्तपृथ्वीम् इत्यादि—” तस्यां सन्देहः, सूक्ता चातो पृथ्वी च सूक्तपृथ्वी, सूक्तानि वा पृथ्वन्ति यस्यां सेयं सूक्तपृथ्वी इति तां नावेयाकरणः स्वरतोऽध्यस्यति ।” The passage quoted above means this—“grammar should be studied for the protection of Vedas; ऊह too. The texts are not given in the Vedas in all their genders and cases. They must be altered when used at the sacrifice to suit a particular occasion. No one ignorant of grammar can make the necessary change. Grammar should therefore be studied. Scripture comes next. The text runs ‘A Brahmana should learn and understand dis-interested virtue and veda with its ‘Six Angas’. For conciseness sake also grammar should be studied. Brahmanas should know words and without a knowledge of grammar words cannot be learnt briefly. Lastly grammar should be studied to remove doubts. Thus in सूक्तपृथ्वी there is a doubt whether it will be a कर्मधारय or a षडङ्गोद्दि compound.” For these manifold reasons and for the right pronunciation of words—स्वर being taken into account in veda [वेदानाम् स्वरतो नमस्यते]—Grammar should be studied. Thus इन्द्रशत्रु in the mantra “इन्द्रशत्रुर्वधसः”, when pronounced as अन्योदात्त is इन्द्रशत्रु and the meaning is, “the enemy of Indra”. If pronounced आद्योदात्त, it is षडङ्गोद्दि and the meaning is इन्द्रः शत्रुर्धातव्यो यस्य । Thus the priest should always pronounce the words rightly in mantras—

difference of स्वर as remarked above producing gulf of difference in meaning—and for this reason स्वरस should be studied which are also dealt with in grammar. Hence we see the study of grammar even when the Rigvedic literature developed. Thus in the hymns “चत्वारि शृङ्गा वयोऽस्य पादा” etc., “चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः” etc., “सुदेवो अस्मि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः” etc.—Patanjali finds references to the study of grammar. And professor Weber with regard to grammar rightly remarks “It grew up in connection with the study and recitation of the vedic texts.” Mrs. Manning also remarks “Grammar was cultivated because like Astronomy it was indispensable to religious observance...The success of the sacrifice depended on the correct recitation and understanding of the mantras. Hindus devoted themselves to the study of words...and the study of words was thus ranked as a religious act, indispensable for the attainment of the highest aim of man.” Yaska thus quotes a sloka which condemns those who do not know meaning of words by a correct study of grammar (व्याकरण) :—

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदिन्नेव शब्दयते ।

अनघास्मिन् युक्तेषु न तज्ज्वलति कश्चित् ॥

Thus even in the vedic age it was high time to know the import of words which is the very soul of Veda—the Upanishad says “सर्वेषां वेदानां वागैकाग्र्यम्”, and grammar was studied by Brahmins in early vedic times though not comprehensively. We need not here labour to quote all the passages of the Rigveda or other vedas where grammatical references are manifest ; suffice it to say, that it was studied and cultivated at that time so far as was necessary for sacrificial ceremonies. And at that time, as is known to all, sacrifice was of highest importance, and the next strata of literature after the Samhita period was the Brahmanas or the *Srutis* where the seers are

seen busy in things sacerdotal. Here rigid elaborate sacrificial complexity monopolises all, and sages try to explain all with reference to sacrifices. Thus in this stifling atmosphere, grammar though was not in ascendance was not even neglected. For right pronunciation, preservation of texts and for various other reasons, "it was deemed necessary to preserve in tact from generation to generation the inherited stock of vedic poetry; attention came naturally to be focussed upon the peculiarities of that form of the language; and this was the beginning of grammar proper." Thus the Samhita text comes in vogue intermediate between the Brahmanas and the Upanishad writings. Thus Macdonell writes—"The old part of the Brahmana literature shows hardly any traces of speculations about phonetic questions connected with the vedic texts. The conclusion may therefore be drawn that the Samhita text did not come into existence till after the completion of the Brahmanas. With regard to Aranyakas and upanishads the case is different. These works...contain detailed doctrines about the phonetic treatment of the vedic text." Thus in the Taittiriya upanishad we have "ओम् शिवां व्याख्यास्यामः । वर्षः स्वरः—" etc. Its Brahmana also says "वाग्वे पराश्वव्याकृतावदत् । ते देवा इन्द्रमनुवज्रिणां नो वाचं व्याकुर्विति । तानिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तद्यादियं व्याकृता वागुद्यत इति" [quoted by Sayana in his Preface to the commentary on Rig-veda]. Again in the Mundakopanishad we have the name of grammar (व्याकरण) as an Aparā vidyā, and so on. From these it is clear that grammatical studies were being carried on in the vedic age in its Samhita, Brahmana and Upanishad literatures. The Indian Aryans coming in close contact with foreigners tried to preserve the text with such faithfulness as is unique in literary world. Without some such contact there could not be any impetus to preserve their own literature against deterioration and corruption. Dr. Burnell rightly points out,

"Without some contact with foreign people, and bitter disputes among religious sects at home, such highly developed enquiry into language, as Panini's treatise displays is contrary to all experience." The first step in this direction was in the shape of Pada-text which is older than the Pratisakhya of Saunaka, for it is based on the former. Thus from Pada-text we are landed to an elaborate, though partial, treatment of grammatical questions called the Pratisakhyas through the intermediate stage of the Upanishads, where as seen above scanty grammatical references are met with ; and for these we need not trouble much.

II. *The Pratisakhyas.*

Such random scattered scanty references, as discussed above, do not constitute a system, and our business here is to treat grammar—to see how it culminated into the Siddhanta-kaumudi. We hence now pass on to the Pratisakhyas, attached to the several vedas, which are the earliest extant collected and arranged work on grammar not in its developed but creative period. Without a systematic treatment a subject can not be grasped, hence the necessity and the first attempt of such a treatment in the Pratisakhya literature. Let us now consider how far it was successful as a grammatical work and how the necessity arose for a still more elaborate treatment as in the Panini's system which as we shall see pre-supposes and uses the primitive *sanjnas* of the Pratisakhya without explaining them.

III. *The contents and arrangements of Pratisakhyas.*

The Pratisakhyas relate entirely to the several vedas, and they first begin with the alphabet—the *swaravarnas* come first but not in their natural order. The sutra runs thus—*"अकारकाराणि उपशोक्षीय"* । Then follows the *Vyanjanavarnas*:

beginning with the *Sparsa-varnas*. The beginning is exactly like our स्नानप्रयत्नविवेक given in the Kaumudi, and indeed this opening chapter in the Pratisakhya ends in "इति स्नानानि" । Next some of the *Sanjnas* or technical terms namely—इच्छ, दीर्घ, जुत, उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, प्रत्यक्ष, अपृक्त &c. which are taken also by Panini sometimes without any explanation for they were too popular from several generations. Thus *Yama* (यम) which is elaborately treated in the Pratisakhya is named by Panini without defining it. Then several अच्चावस are devoted to Sandhis or euphonic combinations eventreating चत्वरिधान [Compare "अद्य षकारसकारविसर्जनीयो"] and चत्वरिधान [Compare "अद्य लकारी षकारम्" etc.] in continuation of Sandhi just as it is done in our Kaumudi. Then come the पुरुषाधिकार (Compare "अद्य प्रथमः etc.) for in the vedas there is now and then व्यत्यय of पुरुष. The गुरु-लघुविचार also is not ignored. In the Taittiriya Pratisakhya the origin of words from organs of speech is treated somewhat later in the book. Thus the 23rd Chapter runs with the sutra "अद्य दशविंशद्वीत्यतिः" । Indeed the vedic metres are easily analysed when a considerable knowledge of the Pratisakhya is gained. And in some places attempts have been made to reduce the words to their elements and explain the mode of their grammatical formation. The language is very easy and the sutras also are clear and legible and each sutra can be understood by itself. On the whole the Pratisakhya is a clear lucid treatment of grammar ending with Sandhi so to say and treating the subjects or topics noticed above.

IV. *Its defects.*

The Pratisakhya as remarked above was the outcome of grammatical speculation in its creative period and hence in spite of its lucidity there are several drawbacks outrunning its qualities. We can not expect a better scientific production as it was the first of its kind. In the first place it does not take

cognition of *karakas* and *samasas* which perhaps were at that time supplied from other sources unknown to us. The *Taddhita* is also omitted from its field of treatment. Some primitive roots ought to have been mentioned in it as in Panini's *Dhatupatha*. In a word verbal treatment is absent from it. So the bulk of grammar being ignored a fraction only of it remains which is treated in the *Pratisakhya*. Again it is devoted entirely to vedic treatment of hymns and the classical aspect is completely neglected. Under these circumstances it may be considered only as a beginning of the great and scientific development that was in store for our unparalleled grammatic literature. If the *Nirukta* of Yaska is supplemented to it, then it may approach to a better treatment of the grammar taking into account the verbal derivatives. But as the *Nirukta* is a lexicography so to say we remain silent about it and see how necessity arose for a comprehensive treatment of grammar and how it came out in the shape of Panini's architecture. Gradually the literature of the vedas merged into the semi-classical style of the *upanishad* period and side by side with Buddha's ascent rich literature something like our *kavyas* appeared in the field of Sanskrit ; demand was pressing for a comprehensive understanding of these. Again the country having fallen prey to several foreign inroads, the *Āryan* found corruptions creeping into their works and made popular by writers ; they at once resented it and strained all their nerves to produce a grammar that was to bind hand and foot their beloved literature. This attempt for a systematic scientific treatment of grammar at last fructified in the hands of Panini. Thus from the earliest partial attempt in the shape of the *Pratisakhya*s we come to the later complete treatment of language in the work of Panini. Let us now consider how far it was an improvement upon the *Pratisakhya*s and how it served the purpose for which it was intended.

V. *Panini's grammar : Its character and contents.*

The grammar of Panini is divided into eight Adhyayas—each Adhyaya being again subdivided into four Pādas containing several sutras. This grammar opens with an arrangement of the alphabets not in their natural order known to us, but in a scientific order. The simple vowels are given first, then the diphthongs, then the semi-vowels, then the nasals then the consonants proper—where the अल्पप्राण and the महाप्राण are kept distinct, and the संवार, नाद and घोष are given first then come the विवार, आस and अघोष (these being the first two letters of each varga and श, ष, स) [See the 14 Māheswara-sutras]. Then the author gives some sanjnas like—इति, गुण, प्रगृह्य, निपात, घ, ष, निष्ठा, सम्प्रसारण, उपधा, टि, प्रत्याहार, अष्टक, लुक्, झु, लुप्, घु, भ, पद, सर्वनामस्थान, ऋस्व, दीर्घ, हुत, उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, लघु, गुरु, अभ्यस्त, अङ्ग &c. Some of which as is clear are taken from the Pratisakhya. He also uses अच् for Swaravarna and हल् for Vyanjanvarna. The Pratyaharas like अच्, अट्, इल्, रल्, वल्, ऊम्, एङ्, एच् &c. are scattered all over the Astadhyayi making it a difficult reading. Then gradually Panini discusses all grammatical questions possible and found or rather used in literatures previous to him—vedic or classical. Nothing in it is left unexplained. But the rules guiding Sandhi are scattered in different Adhyayas—namely in the sixth and mostly in the eighth. Similarly rules on शब्दरूप, स्त्रीप्रत्यय, कारक, समास, लङ्घन, लिङ्घन, कृदन्त and वेदिकप्रक्रिया are given here and there without any systematic treatment in the bulk of the whole work. Thus in his grammar the science of language has received an exhaustive treatment. The relation of words with one another and government of cases in different case-relations, the formation and varieties of these are nothing left untouched. The various tenses and moods (Panini mentions

ten tenses) of verbs with their declensions, the participle—present, future, past—determination of tenses, causal, desiderative and frequentative verbs and verbal derivatives are exhaustively taken into account. The secondary Taddhita affixes also are discussed at full length. The vedic grammatical questions (together with the determination of swaras) are also not omitted from the body of his book. He also gives a long list of ultimate roots from which all words are derived. As said above euphonic combinations and formation of genders have also been dealt with—thus completing the full study of language and words. Some words are treated as अव्युत्पन्न (un-derived); and Panini's work is not only a grammar but a philology too when the unadi-Sutras are taken into account. Thus ends the contents of his monumental work of about 4000 sutras. To conclude the praise of his grand structure we say in the words of Dr. Belvelkar—'He begins, as was quite appropriate with a few definitions and canons of interpretation and he always takes care to introduce such definitions whenever they are required. Some minor topics usually found included in systematic treatises on grammar, such as the swaraprakarana or the stri-pratyayas, Panini has attempted to put into the places where they would most fit in.' But in spite of all its merits and exhaustive treatment it is a difficult thing to master for several reasons which we shall notice below.

VI. *The Astadhyayi—A difficult Study for Several drawbacks.*

Thus though the Astadhyayi was a marked improvement on the Pratisakhya in so far as it deals with grammatical problems exhaustively, yet its arrangement, terseness, brevity and technicalities rendered it a hard nut to crack. It is in fact suicidal to its purpose, and rather bewilders than teaches a novice. As said above the Sutras relating to a

particular topic are not given consecutively, but are scattered in several chapters the collection of which is impossible, unless the whole is not gone through and indeed is not got up by heart. The Sandhiprakarana should have been placed earlier in the body of the book, rather than so late in the eighth chapter. So long as the whole book is not mastered one cannot establish the formation of a Pada by the application of rules. For example to complete the formation of the Pada—अजर्वाः (यङ् + यङ् लुक् लङ् स्), the rules “तिप् तस्मिन्” 6-4-78, “इतश्च” 6-4-100, “लुङ्लङ्लङ्वृद्धदातः” 6-4-71, “सन्त्यङी” 6-1-9, “एकाचो ऽे प्रथमस्य” 6-1-1, “गुणो यङ्लुकी” 7-4-82, “पूर्वोऽभ्यासः” 6-1-8, “ह्लादिः शेषः” 7-4-60, “कुक्षीयुः” 7-4-62, “पुगन्तलघूपधस्य च” 7-6-86, “भक्तौ जशोऽन्ते” 8-2-39, “दद्य” 8-2-35, “रीरि” 6-3-14, “ट्रलीपे पूर्वस्य दीर्घोऽष्टः” 6-3-111, “एकाचो वशो भव भवन्तस्य सञ्ची” 8-2-37, “हल्ङ्रावभ्यो दीर्घान् सुतिष्ठपृक्तं हल्” 6-1-60, “खरष-सानयोर्विसर्जनौयः” 8-3-15, are to be principally applied, which clearly shows how one has to get up the whole of grammar in order to justify a form as above. Hence the proverb, that 12 years were required to master Panini. First the student has to get up the whole of the Astadhyayi, then he has to study the Vrittis of the Sutras (without which the algebraic brevity of the Sutras are meaningless to beginners) and then through the help of teachers he has to apply the rules in particular cases. And without a regular master, mastery of grammar is at a discount—“सर्वविद्या गुरुमुखन्या” । Thus this System of Panini was reserved for the learned and not for ordinary merits, or not for men who has but little time to devote to literature and its study. Again if such long labour is to be spent after such a dry subject then the taste of literature in men will soon vanish. Further in this system of Astadhyayi conflict arises between two or more

rules as to which is to be applied in a particular case. Thus in *मनीरय* there is doubt whether “री रि” ८३-१४, or “ह्रि च” ६-१-११४, should apply. The rule “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” १-४-२, Standing in the way gives “री रि” to have the case, but “पूर्ववासिद्धम्” ८-२ १, decides the question in favour of “ह्रि च” । Again in *भवेत्* three rules—“अतो लोपः” ६-४-४८, “अतो यवः” ७-२-८०, “अतो दीर्घो यजि” ७-३-१२१, come in conflict with one another, until the battle is decided in favour of “अतो यवः” by the force of the *Paribhasa* (which Panini does not mention, thus troubling the beginner)—“मघे अपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीचरान्” । Again in *वभूव* there is doubt from Panini’s grammar alone whether *वुग्* by the rule “सुवो वुग् लुङ्, लिटोः” ६-४-८८ or *लवङ्*, by the rule “अचि ऋधातुभुवा योरियङ् वङो” ६-४-७७, should be applied. By the rule “असिद्धवद्वामात्” ६-४-२२, we have the irresistible compulsion to apply *लवङ्*, *वुग्* being treated as *असिद्ध* । In that case there cannot be *इटसिद्धि*, so the *Varttika* is made by *Katyayana* “वुग्पुटावुवङ्गयोः सिद्धौ वक्तव्यौ” । Again Sometimes in cases of conflict when something is about to be done by a later rule (*पर* being stronger) the *इटसिद्धि* does not come, but it comes if the former rule is applied in evident violation of Panini’s *Sūtra* quoted above. In such cases the commentators put पूर्वविप्रतिषेध [विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्यत्र बोध्यते तत् पूर्वविप्रतिषेधः] taking the word *पर* of the rule “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” to mean *इट* [*परशब्दस्य इटवाचिनम्*] । This is illustrated in the formation of *अचोक्तमत*, the details for want of space are omitted here for which see *Kaumudi* under (“शेरनिटि” ६-४-५). Panini’s *sūtras* are not adequate to the formation of a *Pada* unless, as said above, helps of *Paribhasas* of *Bhasya* and others are taken. See *Kaumudi* under *ख्यान्* where *अन्तरङ्गपरिभाषा* is resorted to. Further in *तरति* in stead of *guna*, the *sūtra* “अत इहातोः” comes to operate and indeed would have operated had not the *Varttika* “इतोलाभ्या गुणवङो विप्रतिषेधेन” saved the situation. Again the several *आह्नतिसङ्*

of Panini bewilder students. Further Panini Says, "स्वरितेनाधिकारः", which is meaningless to a beginner—nay even to a teacher also, unless स्वर is known to him and the pronunciation of his "guru", goes all right. Without स्वरित there can be no अधिकार—Cp. "अनन्तरावपि ठक्ठञौ नानुवर्त्तते अस्वरितत्वात्"—

Manorama. Thus for the reasons noted above and for some such other reasons (the minute details of which will make a Volume) Panini's Astadhyayi was not adequate for easy grammatical study, and the longfelt want for a lucid clear well-arranged and easy grammar was not removed though this grand building was erected in the field of grammatical literature. People wanted to have some other method easier and more orderly for this science of word without which they knew Sanskrit could not be mastered.

But for want of strong impetus and for want of compulsion the Brahmans *i.e.* the learned did not exert themselves so much as to produce a good grammar for the mass by which they may easily and in a short time enter the Aryan literature of India. They in stead of undergoing so much labour satisfied their knowledge of grammar by the Astadhyayi. The result was—the ordinary persons were destitute of the knowledge of grammar and all. It is said, once a king being ashamed of his ignorance of grammar, wished to study it, and finding Panini a difficult understanding, ordered his court Pandits to compose a grammar in a more lucid orderly and concise manner, which can be mastered in a few months. This compulsion by the king on the learned Brahmans ripened into the, *Kalāpa Vyakarana* in the beginning of the Christian era. Let us now examine by and by the origin, content and merit of this new system of grammar and how far it removed the difficulty set in by Panini's system and how far it was an improvement on the same.

VII. *The Kalāpa Vyākaraṇa : Its Origin.*

The genesis of this kalāpa or Kaumara or Kātantra school is given by Dr. Belvelkar thus : "There once lived in the deccan a king called Sātavāhana who, while one day having जलक्रीडा (watery sports) with his queen was thus requested by her "मोदकं देहि राजन्" meaning 'Pray, do not sprinkle any more water on me.' There-upon the ignorant king offered her some मोदक (sweets). Subsequently discovering his error and being much ashamed of his ignorance of Sanskrit he requested his Pundit named Sarvavarman to devise a speedy method of learning grammar. The Pundit in his difficulty besought God Siva who ordered his son Kārtikeya or Kumāra to accede to his wishes. Accordingly Kumāra revealed the sutras of the Kaumāra school of grammar." This is the origin of the Kalāpa school now widely read throughout Bengal. We from Paniniya school take a big jump to the Kalāpa, for in this interval, no original grammatical school appeared on the field. Even Kalāpa was written from the study of Panini (with the new arrangement ushered in it) by the highly learned Sarvavarman as is evident from verbal similarity of the several sutras of the two systems. Compare—"संयोगान्तरस्य खोपः", "गलथ-कर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं चेटायामनञ्जि", "विधिवदुभयः सुच्" "द्वये वा च", "मुपतिङ्गिह्यः सन्", "मानवधदान्मानभ्यो—", "उपमानादाचारि", "अर्द्धायामाङः", "शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" पूर्वोऽभ्यासः", "भवतेः", "ही डः", "शदीना ऋस्", "धालादिः यः सः" "कर्मण्यच्", "ककर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्" &c.

VIII. *Its contents and merit.*

The book opens with वचंसमावाय as is current among men thus—च वा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ। It accepts the दीर्घत्व of लृ which Panini denies. Then the स्यश्चर्च चन्त्यश्चर्च and ऊचवर्च are treated respectively. Panini's वीच and अवीच are taken, all these are arranged for the convenience of Sandhi.

The author uses swara and vyanjana for Panini's अच् and इल् [compare "रधिजभोः स्वरै" for "रधिजभोरचि" of Panini]. The Sandhi then begins with several rules which can be understood by themselves and does not require the help of later sutras as in Panini's system. The sandhi is finished in 79 sutras. Then begins शब्दरूप—स्वरान्त and व्यञ्जनान्त being amalgamated in the same chapter. After a few words on Avyayas the book lands in Karaka-prakarana in which some rules on घल, णल and स्त्रीप्रत्यय are instituted. Then the author begins Samasaprakarna by the rule "नाम्ना समासो युक्तार्थः ।" The कर्मधारय is defined first, then द्विगु is defined and both are said to be varieties of तत्पुरुष by the rule "तत्पुरुषादुभौ" । Then द्वितीयादि तत्पुरुष are explained. Next बहुव्रीहि, इन्ध with its varieties and अव्ययीभावs come into consideration. Thus defining samasas the author enters into the characteristic rules guiding कर्मधारय तत्पुरुष and बहुव्रीहि compounds. Now comes the Taddhitaparakarana in continuation of which again such rules as sanction अदन्तल of राजन्, अहन् and सखि are entered or enlisted in it. In fact the rules bearing on समासान्त (—च्) of तत्पुरुष, अव्ययीभाव and बहुव्रीहि are put down here. In this way Taddhitapada is put an end to. This long treatment is finished in only 477 sutras—a conciseness to be credited. Then there is the आख्यातवृत्ति beginning with the परस्मैपदs, by "अथ परस्मैपदानि" । Thus the whole verbal formation is treated within the compass of eight Padas, there being no marked demarcation as चातुरूप, चिजन्त, सन्नन्त and so on. Lastly the book deals with the कृतवृत्ति—निष्ठा, श्रुतशानच्, कृत्यप्रत्यय &c. all are elaborately dealt with and here ends the book. In short, we may analyse the arrangement of the whole book thus somewhat, after Dr. Belvelkar :—

1. Sandhi—prakarana—consisting of संज्ञापाद समानपाद (स्वरसन्धि), अदन्तपाद (स्वरसन्धिनिषेध) । वर्गपाद (व्यञ्जनसन्धि), विसर्गपाद and lastly निपातपाद ।

2. Namaprakarana—consisting of लिङ्गपाद (स्वराक्ष), व्यञ्जन-पाद, सखिपाद, युष्मत्पाद, कारकपाद, समासपाद, तद्धितपाद and last of all स्त्रीप्रत्ययपाद ।

3. Akhyata-prakarana—consisting of परस्मैपाद, प्रत्ययपाद, द्विवचनपाद, सम्प्रसारणपाद, गुणपाद, अनुवन्धपाद, इडागमपाद, and वुटपाद ।

4. Krit-prakarana—consisting of सिद्धिपाद, धातुपाद, कर्मणिपाद, कृतसुपाद (उणादि) and धातुसम्बन्धपाद ।

We also here end our survey of the contents of the book and find that in arrangement and systematic treatment it was a decisive improvement on Panini which is a hard science to enter even for advanced brains. It clearly does away with Panini's Pratyaharas and अनुबन्धलीप as in "लशक्ततद्धिते" 1-3-8, "आदिर्लिट्ठुबः" 1-3-8, "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" 7-2-10, "अनुदात्तञ्जित् आत्मनेपदम्" 1-3-12 which surely save puzzles. As also remarked above each separate topics are dealt with consecutively in a Pada, gradually developing from sandhi to kridanta. Again no later sutra was required to be applied in a previous case as in Panini's system. Hence it was widely read like the Paniniya school and was commented on by learned commentators one of whose audacity extends so far as to say—"नयि स्थिते आदिनि दीर्गसिद्धे नैकाचरं वेत्ति मद्देशरोऽपि" । Though it was thus in all these respects an improvement on the Astadhyayi and removed the difficulties that beset the study of the same, yet it had several drawbacks which gave rise to other grammatical school, for naturally man, strives after perfection.

Its drawbacks.

In spite of all its merits it laboured under several defects, In the first place it is not an exhaustive treatment of the science of language like the Astadhyayi, completely ignoring स्थानप्रत्ययविवेक । Again in Sandhi prakarana the Nipata pada at the end and Sanjna pada at the outset are added, which is highly illogical. In नाम प्रकरण, the कारकपाद, समासपाद and

तद्धितपाद should not be subdivisions, they should enjoy separate independent treatment, and their importance must not thus be diminished. The समासान्त विधि is treated along with Taddhita which is puzzling to the ordinary mind ; and even in the समासपाद itself as said above, the author giving the definitions of the several samasas, mentions afterwards the characteristic rules guiding different samasas—thus he breaks sequence. Further in the आख्यातप्रकरण, the division of the Padas are not well chosen, the several vikaranas ought to have been treated in serial order ; and the निजन्त, सन्नन्त, यङन्त, यङ्लुगन्त, नामधातु, आत्मनेपदप्रक्रिया, परस्मैपदप्रक्रिया, भावकर्मप्रक्रिया, कर्मकर्तृप्रक्रिया, स्वकारार्थप्रक्रिया should have better been treated in their respective headings in the आख्यातवृत्ति in stead of the rules bearing on these being jumbled together. Though Durgasinha who made the Vritti on Kalapa sutras, take कृतप्रकरण as a probable interpolation [“सिद्धियश्च भिन्नकर्तृकत्वान्मङ्गलार्थम्”], yet we take it as an original whole. Still accepting its originality we find the vaidika-prakriya completely ignored, not a single rule of *chhandas* is found in the body of the book which makes the veda for a reader of the Kalapa system only the unmeaning chants of snake-charmers. Thus again demand grew in people not satisfied with its partial dealing for a system of grammar arranged still more orderly and discussing all questions—vedic and classical—elaborately. All the learned commentators of Panini commented him in the order of the Astadhyayi and their writings were reserved for learned brains who gaining knowledge from these may write another work on this school arranged methodically, or written on a different line forming a new school by themselves. Thus Kalāpa whose source was Panini composed its own sutras and formed a school by itself. But let us now see whence comes the new grammar that is to remedy all the above defects of the Kalāpa which were keenly felt by the literary mass.

X. *Bopadeva : A cursory remark.*

As seen above various attempts were being made to improve the Astadhyayi and the Kalāpa. But all several attempts in both the cases have more puzzled the readers than simplify the work. At this juncture Bopadeva wrote his *Mugddhabodha* arranged in the order of the Kalāpa. He has re-arranged Panini's *Pratyaharas* to suit his own purpose and this is puzzling to a student of Panini. But he omits treatment of accent and dismisses the whole vedic treatment in one sutra which is the last one namely, "बहुलं प्रयत्निः" ! This surely lowered its value. It is now read in some parts of Bengal and is clear and lucid in treatment. In spite of its logic and system, the literary men were rather perhaps prejudiced in favour of Panini and wanted a more logical methodical, exhaustive, orderly arrangement of the Panini system itself. Thus we ignore and pass over the Chandra school and the school of Kramadishwara which are Panini epitomised and see whence this want of the people was supplied. Thus repeated attempts were being made to fail only. In fact, all works have gone fruitless until Bhattoji supplied the want in the 17th century about 400 years after Bopadeva and 800 years after Durgasinha with his famous work entitled the *Siddhanta-Kaumudi*. Thus the strive for gradual perfection in grammatical literature is to be accounted for as the root of *Kaumudi's* genesis.

Now we shall see how far it was an improvement on the Kalāpa, and how far met the long-felt want of the people for a systematic treatment of grammar on the Panini school.

XI. *The Kaumudi : Its arrangement.*

Bhattoji a very powerful writer and having a clear insight into the grammatical principles of Panini by his voracious

study of all the grammars at last produced his famous work named as above to meet popular want. Thus he writes in his Sabdakaustava :

परिभाष्य बहून् ग्रन्थान् योऽर्थः श्लेष्मिन् सङ्गृह्यते ।

तमशेषमनायासादितो गृह्णीत सञ्जनाः ॥

The Kaumudī was an improvement on the Kalāpa even so far as its method of arrangement and exhaustive treatment of words are concerned. The work eventually ousted Panini himself and most of the other ancient schools of grammar ; and with great pains the author refuted the opinion of other writers that dominated the literary world before his advent. Thus the Manorama says :—

वीपदीवमहायाज्ञवल्की वामनदिग्गजः ।

कौर्त्तेरेव प्रसङ्गेन माधवेन विनीचितः ॥

[Quoted by Dr, Belvelkar.]

Though the work is too well-known to require any detailed enumeration of its contents, yet for a comparative study, I shall show its contents which will enable readers to see its system compared with the Kalāpa. The book opens with the Maheswara-sutras and then gradually स्थानप्रत्ययविवेक is described in its entirety. Sanjna-prakarana follows next. After-wards the Paribhasas of the Astadhyayi are put together to enable the student to apply them in instances to come. Then comes sandhi-prakarana—consisting of अक्षसन्धि, ह्रस्वसन्धि, विसर्गसन्धि and lastly स्वादिसन्धि । शब्दरूप is next treated—consisting of अजननपुंलिङ्गशब्द, अजनन स्त्रीलिङ्गशब्द, अजनन नपुंसकशब्द, ह्रस्वन पुंलिङ्ग, ह्रस्वनस्त्रीलिङ्ग and lastly ह्रस्वननपुंसकलिङ्ग शब्द । Avyayas are then discussed. Next discussing the rules on स्त्रीप्रत्यय the author lands in विभक्त्यायस (this name in place of karaka is more accurate than the same in the Kalāpa, for वही is not a karaka

at all for want of its क्रियान्वयित्व—this defect of the kalāpa, Bhattoji has made up) and enumeration of the several samasas. The समासान् vidhis are treated under the respective samasas unlike the Kalāpa where it is given under Taddhita-pada. Then the Taddhitas are dealt with at full length completing the Purbardha of the Kaumudi. Up till now the Kalāpa order is followed with necessary improvements thereon. Thus keeping Kalāpa a model before his eyes, Bhattoji highly improved its deficiency and illogical order and treatment. The तिङन्त, then comes in for consideration arranged chronologically thus :

भ्रादि, भदादि, जुहोत्यादि, दिवादि, स्वादि, तुदादि, रुधादि, वनादि, क्र्यादि, चुरादि, ख्यन्तप्रक्रिया, सवन्त, यङन्त, यङ् लुगन्त, न्यमधातु, कङ्, णिदि, आत्मनेपद—परस्मैपदप्रक्रिया, भावकर्म, कर्मकर्तृ प्रक्रिया and lastly लकाराय प्रक्रिया :

Then the कृदन्त are treated mainly on कृत्, ल्यु, णिनि, अच्, निष्ठा, ङच्, ङन् &c.—these being called पूर्वकृदन्त। Having now discussed the उणादि in five Pādas the author describes the उत्तर-कृदन्त—dealing mainly with तुमुन्, घञ्, अप्, क्तिन्, खुल्, खल्, क्वाच्, खप्, चमुल् and so on—thus the Uttarardha is finished. Then the book merges into the वेदिकी प्रक्रिया arranged in the order of the Astadhyayi in eight chapters. The next portion is on स्वरप्रक्रिया arranged thus : साधारणस्वर, धातुस्वर, the four Pādas of फिट्स्वर of Sāntanavācharja, प्रत्ययस्वर, समासस्वर and तिङन्तस्वर. The book then winds up with लिङ्गानुशासनम्—consisting of स्त्र्यधिकार, पुल्लिङ्गधिकार, नपुंसकाधिकार in which स्त्रीपुंस and पुंनपुंसकाधिकार are also considered. Bhattoji's system in the Uttarardha also is thus a decisive improvement on the Kalāpa's arrangement of the आख्यातवृत्ति and कृतप्रकरण। Thus treating all possible grammatical quibbles and solutions, Bhattoji's work is a land-mark in the evolution of grammatical studies in India. The Kalāpa's omissions are thus compensated. But we shall see later on that the Kaumudi though more logical, is stiffer than the Kalāpa. Hence the wide popularity of Kalāpa.

in Bengal. But its omission of the कृन्दप्रक्रिया was keenly felt by the learned Pundits of Bengal, and to remedy it, Chandranath Tarkālankara, wrote his work on काव्यकृन्दप्रकरणम् arranged in the order of the original of the Kalāpa. In spite of this effort on the part of the Pundit, the Kalāpa could not secure the wide popularity that was in store for the Kaumudi—perhaps for its more orderly arrangement and perhaps for its vast range of treatment not ignoring a single grammatical point unlike the Kalāpa which abridges the voluminous work of Panini. Kaumudi being on the Panini system and coming later was also more scientific than the Kalāpa, and its logical method entitles it to the wide popularity ousting the Katantra school though supplemented by Tarkalankara in the past century from Bengal. It is only in some present Pathasalas that Katantra is studied by students who only wish to know grammar so far as it is necessary for the grasp of the Kāvya. Up till now thus the Kaumudi coming later of all is the most perfect system of grammar, and this struggle for perfection in grammar (for without grammar sanskrit literature—vedic and classical—cannot be pierced through) from the very earliest creative period gave rise to the evolution of our Kaumudi. The long felt want for a systematic grammar was thus removed.

But Bhattoji while on the one hand made a perfect system of grammar on Panini, he ushered in some new difficulties that still now puzzle students of the Kaumudi. Though it is thus perfect, still it is not most perfect as it ought to have been. It is also like Panini beset with riddles that make it a difficult reading. For want of a very good commentary on Kaumudi it can not be grasped thoroughly. However let us now consider its material defects.

XII. *The deficiency in the Kaumudi.*

The Kaumudi has partially those defects which are found in Panini. Thus Panini's technicalities of Pratyaharas, Anubandhas &c. are taken in with the same force. In his Kaumudi Bhattoji lands in discussions sometimes unintelligible unless the later sutras are known—see the Kaumudi in “कानि सन्नि कौ स इत्यवासेरहोपस्य स्थानिवत्त्वेन—” “कुर्वन्तोव्यत्र यत्ने प्राप्ते यस्यासिद्धत्वात्, अनुसारे परसवर्थे च कृते यस्य असिद्धत्वात् यत्नम्”—where everything is meaningless unless the sutras “असोरहोपः”, and “रषाभ्यां नी षः समानपदे” are known. Again in the 2nd quotation above the applicability of असिद्धत्वं by the rule “पूर्वत्वासिद्धम्” is bewildering unless the order of the Astadhyayi is known and which is not possible from Bhattoji's treatment. Similarly application of चाभौयः, and determination of परत्वं and नित्यत्वं is impossible or rather incomprehensible from a study of the Kaumudi. So also मध्ये अपवादव्याय cannot be rightly grasped in the work. The Anuvritti—whether natural or मण्डूकप्रुतिव्याय from a previous sutra and अपकर्षं also from a उत्तरसूत्र in the Astadhyayi is clear, but in Bhattoji's arrangement, these are not intelligible at all. For मण्डूकप्रुतिव्याय compare “परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्रुत्या अन्यतरस्यां यद्वयमनुवर्त्तं व्यवस्थितविभाषा-श्रयणात् कृत्वा न”—Kaumudi under “अभिनिविश्रय”; and for अपकर्षं see “अटन चा विभक्तौ” also compare “रायी ‘इलि’ इत्युत्तरश्रुतात् इलौप्यपकृत्यते”—*Manorama*. Sometimes Bhattoji himself puts illogically and very concisely what he intends to say, hence the difficulty of students to follow him—compare “व्यवस्थितविभाषया ऋखो न, स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न इति तदादिनियम प्रतिवेधात्”—under “सम्प्रसारणश्च” and “इति इत्संज्ञासिद्धान्त्याम् ॥ ‘इत्संज्ञम्’, ‘टीः किम् ? सपिठमम्’ under “न पदान्तादोरनाम्”, “प्रत्यये किम् ? वप्रथ” under “उरत्” and so on. In all these instances he is very stiff and

very brief, In fact his introduction of these discussions has made the Kaumudi full of such difficulty that beginners cannot at all grasp and understand it.

Thus though it was an improvement on Panini and Kalapa and removed the long felt want of an orderly system of grammar, yet its difficulties noticed above made the students fight shy of it and have recourse to Kalapa or Mugddhabodha which will give them knowledge enough of grammar to read Kavyas and such other easy well-known subjects. Hence we still now feel the want of an easy logical system of a comprehensive grammar. And we hope that the current of grammatical speculation which is now somewhat hidden from us—which is underground as it were—will issue in a most perfect and developed form (written in an entirely new method) of which we have in the present state of our knowledge no idea.

For these aforesaid difficulties of Kaumudi our attempt here is to translate Dikshita's thought instead of his words trusting that thus we might be of service to such of our young generations as intend to master sanskrit grammar.

October, 1926.
Calcutta.

}

KUMUDRANJAN RAY.

A Chronological survey of principal grammatical evolutions.

Prior to 1500 B. C. = Early Vedic and Brahmana speculations on grammatical thought.

Between 1000—800 B. C. = The Pratisakhya and the Nirukta of Yaska.

Approximately 700—600 B. C. = Panini's Astadhyai.

(Almost co-eval with panini) 400—300 B. C. = Katyana's Varttikas to supplement Panini.

200—100 B. C. = Patanjali's Mahabhashya (an attempt to save Panini from the unjustified attacks of Katyayana).

1st Century. A. D. = Kalāpa vyakarana.

Nearly 1200 A. D. = Bopadeva, the author of Mugdhabodha.

Approximately 1600—1700 A. D. = Bhattoji's Sidhanta-Kaumudi and Nagoji-bhatta's परिभाषिन्दुशेखर etc. etc.

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

प्रथमो भागः ।

—:०:—

दीक्षितः । मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

I prepare this वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (lit —light for the illumination of the conclusions of grammarians) after having saluted that trinity of sages and weighed their teachings.

मितभाषिणी । सूत्रकारं पाणिनिं वार्त्तिककारं कात्यायनं भाष्यकारं पतञ्जलिञ्च मुनिवयम् ॥ 'परि' इति सर्व्वतोभावे । परिभाव्य पर्यालोच्य ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

अथ शिवसूत्राणि ।

- १। ँ इ उ ण् ॥ २। ऋ लृ क् ॥ ३। ए ओ ङ् ॥
४। ऐ औ च् ॥ ५। ह य व र ट् ॥ ६। ल ण् ॥
७। ज म ड ण न म् ॥ ८। भ भ ज् ॥ ९। घ ढ ध ष् ॥
१०। ज ब ग ड द श् ॥ ११। ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥
१२। क प य् ॥ १३। श ष स र् ॥ १४। ह ल् ॥

दी— । इति माहेश्वराणि सूत्राणि अष्टादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इति, लण्-सूत्रे अकारश्च । हकारादिषु अकार उच्चारणार्थः ।

These are the aphorisms of Lord Mahesvara meant to define the terms अणु &c. The last letter in these aphorisms is an इत् । In the aphorism लण्, the अ too is an इत् । The अ in इ etc. is for the sake of pronunciation.

मित—। 'माहेश्वराणि' माहेश्वरादागतानि भगवत्प्रसादलब्धानि इत्यर्थः । तथा च शिक्षावचनम्—“यैनाक्षरसमावायमधिगम्य माहेश्वरात् । कृतञ्च' व्याकरणं प्रीक्तं तच्चै पाणिनये नमः ॥” इति ॥ किमेतेषां प्रयोजनमित्याह—‘अणादिसंज्ञार्थानि’ इति । अणादयः संज्ञा वक्ष्यन्ते । ताः प्रयोजनमेवाम् । एतेषु कृतेषु सिध्यन्ति ताः संज्ञा इत्यर्थः । ‘एषां सूत्राणाम् ‘अन्त्याः’ षकारादयो वर्णाः ‘इतः’ इत्संज्ञकाः इति वक्ष्यति (१—१।१।२) ॥ ‘लण्’ इति षष्ठं सूत्रम् । तत्र न केवलं षकार इत् स्ववर्णस्थः अकारोऽपि तथैव ॥ पञ्चमसूत्रात् आरभ्य ङकारान्तानि व्यञ्जनानि निर्दिश्यन्ते । तेषु अकारोऽपि श्रूयते । परं नासौ इत् । असहायस्य व्यञ्जनस्य सञ्चारणं दुष्करमिति स्वरसहायं तन्निर्दिश्यते । स्वरेषु पुनरङ्कार एव प्रथममुपतिष्ठते इति तमेव सहायं कुरुते, तदाह ‘ङकारादिषु अकार सञ्चारणार्थः’ इति ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

१ । हलन्तरम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

दी—। “हल्” (माहेश्वर १४) इति सूत्रे अन्त्यमित् स्यात् ।

The final in the aphorism हल् above is an इत् ।

मित—। सूत्रमिदं द्विधा व्याख्येयम् । प्रथमं तावत् ‘हल्’ इति चतुर्दश माहेश्वरं सूत्रम् । ‘हलि’ हल् इति सूत्रे यत् ‘अन्तरं’ तत् हलन्तरम् । तत्र ‘ल्’ इति व्यञ्जनम्, तस्य इत्संज्ञा स्यात् । किमेतेन इत्याह—

२ । आदिरन्त्येन सहेता ॥ १ । १ । ७१ ॥

दी—। अन्त्येन इता सहित आदिर्मध्यगतार्ता स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हलसंज्ञायाम्—

In the above arrangement of the 14 aphorisms any combination of two letters (of which the second is an इत्) is the common name of the first letter and all other non-इत् letters

between the first and the इत् । Now taking ह् of the 5th aphorism and ल् of the 14th, हल् being obtained as a common name of all consonants, we repeat the rule “हलन्त्रम्” in a different sense, thus—

मित— । खं रूपम् इत्यनुवर्त्तते । शिवसूत्रेषु क्रमविन्यस्तानां वर्णानां यस्य कस्यचित् समूहस्य अन्ते यदि इत्संज्ञकः कश्चिद्वर्णः स्यात् तदा तस्य समूहस्य आदिवर्णः तेनैव इता परभूतेन सह उच्चार्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहको भवति ॥ ‘स्वस्य च’ इत्युच्यते, कस्य पुनरपरस्य ? न हि परभूतस्य इत्संज्ञकस्य वर्णस्य । तस्य तु लोपं वक्ष्यति (६२—१।३।८), लुप्यमानस्य ग्रहणं न सम्भवति । ‘आदिः’ ‘अन्तः’ इति मध्यपिच्छौ शब्दौ, तत् मध्यपतितस्य वर्णसमूहस्य च प्रत्येकं ग्राहको भवति इत्येवमाशयः । ‘मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्’ इति ॥ एवं सति योऽयमित्संज्ञको लकारः ‘हल्’ इति सूत्रे अन्तः, तं परतो निधाय आदौ च पञ्चनसूत्रस्य हकारं यदि ‘हल्’ इत्युच्चार्यते तदा स हल्-शब्दो व्यञ्जनमात्रस्य ग्राहको भवति । इत्थं सिद्धा व्यञ्जनानां हल्संज्ञा । सत्याच्च संज्ञायां “हलन्त्रम्” (१) इत्यस्य द्वितीया व्याख्या प्रवर्त्तते । तद् यथा—

३ । हलन्त्रम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

दी— । उपदेशे अन्त्यं हल् इत् स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततः ‘अण्’ ‘अच्’ इत्यादिसंज्ञासिद्धौ—

In an उपदेश, the final, if a हल्, is इत् । उपदेश is enunciation by the old masters. The names अण्, अच्, etc. being thus established—

मित— । ‘आद्यैः’ शिवपाणिन्यादिभिः कृतं वर्णानाम् उच्चारणम् उपदेश इत्युच्यते । तत्र वर्णोपदेशे यत् ‘अन्तः’ तच्चेत् ‘हल्’ स्यात् तस्य इत्-संज्ञा स्यात् ॥ शिवसूत्रे चतुर्दश उपदेशाः । सर्वत्र अन्तो हल् दृश्यते । तेषामनेन इत्संज्ञा । ण्, क्, छ्, च्, ट्, ण्, म्, ज्, घ्, श्, क्, य्, र्, ल्, इतीह इत्यनुवर्त्तते ॥ चकारेण इता सह उच्चार्यमाणः अकारः, ‘अच्’ इति शेषः, खराणां संज्ञा । एवम् अथादयोऽपि संज्ञाः सिध्यन्ति ॥

३ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ १ । २ । २ ॥

दी—। उपदेशे अनुनासिकः अच् इत्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण् सूत्रस्थावर्णैर्न सह उच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥ प्रत्याहारेषु इतां न ग्रहणम्, 'अनुनासिकः' इत्यादिनिर्देशात् । न ह्यत्र ककारे परे अच्काव्यं दृश्यते ॥ 'आदिरन्त्येन—" (२—१।१।७१) इत्येतत् सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवहियन्ते ॥

In an उपदेश a nasal अच् is इत् । The nasality of Panini's letters has expressly to be declared. The अ in the aphorism लण् is nasal. र read with this is a common name for both र and ल । These common names (प्रत्याहार) do not include the इत् letters, because then अच् would include क् ; and in the word अनुनासिक as pronounced by पाणिनि here, since इ is followed by क् which is an अच्, the इ should become य । The absence of this transformation when क follows proves that अच् etc. do not include ण्, क् etc. Common names obtained by the application of the rule "आदिरन्त्येन—" (2—1. 1. 71) are referred to by the word प्रत्याहार ।

मित—। अनुगतो नासिकाम् अनुनासिकः । तस्य भाव आनुनासिक्यम् अनुनासिकता । पाणिनिना प्रोक्ता वर्णाः पाणिनीयाः ॥ प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातं वस्तु । कर्मण्यङ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः, येषामनुनासिकता उच्चारणाद् जायते किन्तु इमे अनुनासिका इमे न इति स्फुटोक्त्या लभ्यते तादृशः ॥ लण्सूत्रे यः अकारः स गुरुपरम्परया अनुनासिक इति कथ्यते । ततस्तस्य इत्संज्ञा । तेन इता सह पञ्चमसूत्रस्यो रेफो उच्चार्यमाणो रलयोर्गोष्ठको भवति तदाह 'रलयोः संज्ञा' इति ॥ इतामग्रदणं प्राग्व्याख्यातम् । तच्च पचे युक्तान्तरं सूचकारस्य व्यवहारः । स हि 'अनुनासिक' इति पठति । यदि 'अच्' इत्युक्ते द्वितीयसूचकस्य इत्संज्ञकस्य, ककारस्यापि दण्डणं स्यात् तदा "इको वच्—" (४०—६।१।७०) इति इकारस्य यथादिशे अनुनास्यक् इति स्यात् ।

ततश्च 'लीपीव्यीः—' (८७३—६ । १ । ६६) इति यलीपं कृत्वा 'अनुनासक' इति पठेत् । अण्, अक् इत्यादयः संज्ञाः प्रत्याहाराः ।

४ । ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

दी— । उश्च ऊश्च उतश्च वः । वां काल इव कालो यस्य सः अच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स च प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन विधा ।

Vowels having their time of pronunciation similar to that उ, ऊ and उत are respectively called ऊस्व, दीर्घ and प्लुत । Each of these again falls into three classes according as it is उदात्त, अनुदात्त or स्वरित ।

मित— । 'उ ऊ उत' इति त्रयाणां हन्ते संज्ञितायाम् दीर्घादिभ्यो 'ऊ' इति प्रातिपदिकम् । प्रथमाया बहुवचने 'वः' इति ॥ कालः उच्चारणकालः मात्रा इत्यर्थः । उ प्रत्येकमात्रः, ऊ इति द्विमात्रः, उत इति त्रिमात्रः । 'वां काल इव' इत्यादिना एकमात्रस्य द्विमात्रस्य त्रिमात्रस्य च अची यद्वयम् ॥ ऊस्वय दीर्घय प्लुतय ऊस्वदीर्घप्लुताः । ताः संज्ञा यस्य स ऊस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः । क्रमेण यद्वयात् एकमात्रस्य अची ऊस्वः, द्विमात्रस्य दीर्घः, त्रिमात्रस्य प्लुतः इति संज्ञा ॥ 'स च' ऊस्वः दीर्घः प्लुतः इति विधा विभक्ताः अच् 'प्रत्येकं' पुनः उदात्तो ऊस्वः अनुदात्तो ऊस्वः स्वरितो ऊस्वः इत्यादि क्रमेण विधा विभज्यते । तदेवमर्था प्रत्येकं नव भेदाः सम्भवन्ति ॥ उदात्तादीन् विहन्तीति—

५ । उच्चैरुदात्तः ॥ १ । २ । २८ ॥

दी— । ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः अच् उदात्तसंज्ञः स्यात् । आ । ये ।

Palate etc. are the regions from which letters are pronounced. These regions are not geometrical points, but are of definite extent. Vowels proceeding from their higher parts are called उदात्त । Thus आ is उदात्त ; so is the ए in यी ।

मित— । उच्चैरुदात्तः सप्तमर्थप्रधानम् । उच्चैः ऊर्ध्वं उदात्तः इत्यन्वयः । 'अच्' इत्यनुवर्तते । भागवन्ति किल ताल्वादीनि वर्णानामुच्चारणस्थानानि । प्रत्येक

प्ररितो वायुर्बदा तेषामूर्ध्वभागे प्रतिष्ठतः सन्नचं जनयति तदा स अच्, उदात्त इत्युच्यते ॥ उदाहरणञ्च 'आ' इति निपातः । 'ये' इत्यत्र एकारश्च ॥

६ । नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

दी— । स्पष्टम् । अर्वाङ् ।

Vowels proceeding from the lower parts are called अनुदात्त । Thus the अ is अनुदात्त in अर्वाङ् ।

मित— । नीचैरित्यव्ययमिह सप्तम्यर्थप्रधानम् । नीचैरधः उत्पन्नः अच् अनुदात्तः इत्यन्वयः ॥ अर्वाङ् इत्युत्पन्नमभिमुखवाचि । अस्य अकारः अनुदात्तः ॥

७ । समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

दी— । उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मा समाद्वियेते यस्मिन् सः अच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

A vowel in which the characteristics of being उदात्त and of being अनुदात्त as well, are found is called स्वरित । See Examples under next.

मित— । समाद्वियेते अग्निन् समाहारः । अधिकरणे घञ् । यद्वा—समाहरणं समाहारः । भावे घञ् । सः अस्त्राग्निन् समाहारः । अर्थ आश्रयः ॥ 'अच्' इत्यनुवर्तते । 'समाहारः' इति तस्य विशेषणम् । समाहारो यः अच् स स्वरितसंज्ञी भवति इत्यर्थः ॥ कस्येदं समाहरणम् ? प्रसङ्गात् उदात्तताया । अनुदात्ततायाः । तदाह 'उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मा' इत्यादि । वर्णधर्मा इत्युच्यते न 'वर्णा' इति । वर्णयोर्वर्णं समाहारः असम्भवः । धर्मयोरेकस्मिन्नपि समाहारः ॥ एतेन यो हि अच् उच्चारणकाले अंशत उदात्तः श्रूयते अंशे च अनुदात्तः स स्वरित इति फलितम् । कश्चिन्नंशे उदात्त कश्चिन्नंशे अनुदात्तसं परस्मै वक्ष्यते ॥

८ । तस्यादित उदात्तमङ्गस्त्वम् ॥ १ । २ । ३२ ॥

दी— । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्थ आदितोऽर्थम् उदात्त बोध्यम् । उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य च उदात्तस्वरितपरत्वे

श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तु उदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । क वोऽश्वाः, स्थानां न येऽराः, शतचक्रं योऽह्यः, इत्यादिषु अनुदात्तश्रुतिः । अग्निमीले इत्यादौ उदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ।

The last half of a light स्वरित vowel is उदात्त । There is no emphasis on the word ऋस्व in the rule ; the rule holds also in the case of दीर्घ and द्रुत vowels that are स्वरित । Hence, generally the first half of a स्वरित vowel is उदात्त ; and it follows necessarily that the second half is अनुदात्त । The अनुदात्त half is manifest to the ear only when an उदात्त or a स्वरित vowel follows. Otherwise it is well-known that the प्रातिशाख्य pronounces it as an उदात्त vowel. Thus the अनुदात्त half of a ऋस्वस्वरित is heard in क वीऽह्यः in which क has a ऋस्वस्वरित followed by the उदात्त vowel in वी ; that of a दीर्घस्वरित is heard in स्थानां न येऽराः where ये has a दीर्घस्वरित followed by the उदात्त vowel in रा ; that of a द्रुतस्वरित is heard in शतचक्रं योऽह्यः the द्रुत स्वरित in यो being followed by the स्वरित vowel in ह्य । In other cases even the अनुदात्त is pronounced as उदात्त as in अग्निमीले where of the स्वरित vowel in मी the अनुदात्त half too is pronounced as उदात्त because the vowel in मी is neither उदात्त nor स्वरित । Through ऋस्वल् etc. and through उदात्तल् etc. each vowel is of 9 varieties. Each again falls under two heads according as it is nasal or non-nasal.

मित— । ऋस्वस्य 'तस्य' स्वरितस्य 'आदितः' आदौ यत् 'अर्धं ऋस्वं' तत् 'उदात्तं' भवति ॥ इह 'अर्धं ऋस्वं' इति यदुच्यते तत्र ऋस्वले नायहः । अर्धदीर्घमपि उदात्तम् तथा अर्धद्रुतञ्च । तदाह 'ऋस्वयह्यमतन्त्रम्' इति । तन्त्रं शास्त्रम् विधिः । ऋस्वस्वैव स्वरितस्य एव विधिरिति न, दीर्घस्यापि द्रुतस्यापि च इत्यर्थः ॥ उदात्तानु-

दात्तयोरिह समाहारः । तत् प्रथमाहं चेदुदात्तं द्वितीयाहंमनुदात्तमिति शिष्यते । तदाह 'परिशेषादनुदात्तम्' इति ॥ एवं स्वरितानामेकमात्रस्य ऋस्वस्य आदौ अर्धभावा उदात्ता अन्ते अर्धभावा अनुदात्ता, द्विमात्रस्य दीर्घस्य आदौ एकमात्रा उदात्ता अन्ते एकमात्रा अनुदात्ता, त्रिमात्रस्य प्रतस्य आदौ सार्धमात्रा उदात्ता अन्ते सार्धमात्रा अनुदात्ता ॥ यदा शवचौ सन्निहितौ भवतः, पूर्वश्च तयोः स्वरितः, तदा परस्वेदुदात्तः । यथोरुदात्तयोर्मध्ये पतितः स्वरितस्य अनुदात्तो भागः स्पष्टमुपलभ्यते । परस्य स्वरितत्वेऽपि स्वरितयोरुदात्तपूर्वभागयोर्मध्ये प्रथमस्य स्वरितस्य अनुदात्तो भागः पतति श्रवणस्य प्राग्वत् स्पष्टमेव । तदाह 'उदात्तस्वरितपरत्वे' इत्यादि । उदात्तो वा स्वरितो वा उदात्तस्वरितौ, चार्थाभावात् बहुव्रीहिरवम् । उदात्तस्वरितौ परी यस्मात् स उदात्तस्वरितपरः । तस्य भावः । 'तस्य च' अनुदात्ताहं स 'उदात्तस्वरितपरत्वे' सति 'श्रवणं स्पष्टम्' इत्यर्थः । 'अन्यत्र' उदात्तस्वरितपरत्वाभावे मध्यपतितः अनुदात्ताहं अनुदात्तत्वेन उच्चारितः अनुपलब्ध इति उदात्त एव उच्चार्यते । एव च व्यवहारः पातिशाख्ये दृश्यते ॥ ऋस्वस्वरितमुदाहरति—ऊ इत्यकारः स्वरितः । यो इत्योकार उदात्तः । मध्ये पतितं स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते एव ॥ दीर्घ उदाह्रियते—ये इत्येकारः स्वरितः । रा इत्याकार उदात्तः । अन्तरा स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते ॥ पुतपत्वे—यो इत्योकारः स्वरितः पुतश्च । छा इत्यकारोपि स्वरितः । मध्यस्थं स्वरितस्य अनुदात्ताहं श्रूयते ॥ उदात्तश्रवणम् दर्शयति—मी इतीकारः स्वरितः । ले इत्येकारस्तु न उदात्तः न वा स्वरितः । तत् ईकारस्य अनुदात्तमपि पराहंमुदात्तमुच्चार्यते तथैव च श्रवणं भवति ॥ ऋस्वत्वादिभिः उदात्तत्वादिभिर्य प्रत्येकं नवविधा अत्र इति प्रागुक्तम् । ते पुनः प्रत्येकमनुनासिका वा अनुनासिका वा भवति ॥ किमिदमनुनासिक इति तदाह—

८ 'मुखनासिकाववनोऽनुनासिकः ॥ १ । १ । ८ ॥

दी— । मुखसहितया नासिकया उच्चार्यमाणो वर्णः अनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृ वर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

अनुनासिक is a letter pronounced through mouth and nose in conjunction. Thus there are eighteen varieties of each of

अ, इ, उ, ऋ ; of लृ there are 12 only because लृ has no दीर्घ form ; and of ए, ओ, ऐ, औ also there are only 12 because these have no ऋस्व form.

मित—। अनुगमो नासिकाम् अनुनासिकः, नासिकादारेण उच्चारितो वर्णः । किमसौ केवलतया एव नासिकया उच्चार्यते ? न इत्याह 'मुखनासिकावचनः' स इति ॥ उच्यते अनेन इति वचनम् । करणे ल्युट् । सामान्ये ननु संकम् । मुख-सहिता नासिका मुखनासिका, शाकपार्थिवादिकर्मधारयः । मुखनासिका वचन-मस्य 'मुखनासिकावचनः' । एतदेव भाष्यसम्मतं व्याख्यानम् । तत्र पुनः मुखस्य नासिका च मुखनासिकम् । प्राग्वज्जत्वात् समाहारं एव । तत् वचनमस्य इति मुखनासिकावचनः इति प्राप्तं इदं निपातनात् दीर्घं मुखनासिका-वचनं इति व्याख्यानान्तरमपि दृश्यते ॥ एवमचः प्रत्येकम् अनुनासिका नव अननुनासिका नव इत्यष्टादश ॥ लृकारस्य दीर्घाभावात् ऋस्वाः षट्, पुताः षट् इति द्वादश ॥ एषां ऋस्वाभावात् प्रत्येकं दीर्घाः षट्, पुताः षट् इति द्वादश ॥

१० । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ १ । १ । ८ ॥

दी—। तालवादि स्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नश्च इत्येतत् द्वयं यस्थ येन तुल्यं तत् मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् ।

Letters originating from the same spot in the mouth and from a similar effort are called सवर्णं of one another.

मित—। आस्यं मुखं मुखविवरमिति यावत् । आस्ये भवम् आस्यं तालादि-स्थानम् । "शरीरावयवाश्च" (१४३०) इति यत् । प्रकृष्टो यवः प्रयवः । कः सः ? आभ्यन्तरः । वर्णोत्पत्तेः प्राग्भवत्वात् तस्यैव वाक्यप्रयत्नात् प्रकर्षः । तदाह 'आभ्यन्तरप्रयवः' इति । आस्यस्य प्रयवस्य आस्यप्रयवौ । तुल्यौ आस्य-प्रयवौ यस्य तत् तुल्यास्यप्रयवम् ॥ किं सवर्णम् ? यस्य तुल्यौ तत् सवर्णम् । कस्य सवर्णम् ? तेन तुल्यौ तस्य । प्रत्येकमितरस्य सवर्णमिति फलितम् । तदाह 'मिथः सवर्ण-संज्ञम्' इति आस्यसमता प्रयवसमता च परस्परं सवर्णत्वे हेतुः इत्यर्थः ॥

दी—। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरपाणां मूर्धा । लतुलसानां दन्ताः । उपपृष्मानीयानाम् ओष्ठौ । जमङ्गणानां

नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् ।
जिह्वाम्लीयस्य जिह्वामूलम् । नासिका अनुस्वारस्य । इति स्थानानि ।

The spots of origin are—(a) *Throat* of अ, कवर्ग, इ, विसर्ग ; (b) *Palate* of इ, चवर्ग, य, श ; (c) *Cerebrum* of कृ, टवर्ग, र, ष ; (d) *Teeth* of लृ, तवर्ग ; ल, स ; (e) *Lips* of उ, पवर्ग, उपप्राणीय ; (f) *Nose* also of ज, म, छ, ष, न ; (g) *Throat and Palate* of ए, ऐ ; (h) *Throat and Lips* of ओ and औ ; (i) *Teeth and Lips* of य ; (j) *Root of the Tongue* of जिह्वामूलीय ; (k) *Nose* of अनुस्वार ।

मित— । कु इति कवर्गः । विसर्जनीय इति विसर्गः । अथ कथं इयं विसर्जनीय इति इन्द्रः । कण्ठः इत्यतः परं 'स्थानम्' इति योज्यम् । एषामुच्चारण-स्थानं कण्ठः इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ जु इति चवर्गः । प्राग्वत् इन्द्रः ॥ टु इति टवर्गः । प्राग्वत् इन्द्रः ॥ तु इति तवर्गः । ततो इन्द्रः ॥ पु इति पवर्गः । अथ पथ उपो । तौ आदेते आभ्याम् उपप्राणौ श्रीडौ । तत्र भव उपप्राणौः श्रीडजातौ वर्णः । स च विसर्गस्य आदेशमेदः । ततो इन्द्रः ॥ जकारादयो वर्गपञ्चमाः । एषां यथाक्रमं प्रागुक्तानि ताल्लादीनि स्थानानि परं 'नासिका च' । ताल्लादिसमेता नासिका एषामुच्चारणस्थानमित्यर्थः ॥ एत् ऐत् औत् औत् इति राकार उच्चारण-सौकर्यायः । तथा शिवायाम् "ए ऐ तु कण्ठतालुश्च" इति "ओ औ कण्ठोष्ठजौ श्रुतौ" इति च विनेष तकारं पठ्यते ॥ कण्ठतालु कण्ठोष्ठम् दन्तोष्ठम् इति समाहारे इन्द्राः ॥ जिह्वामूले भव जिह्वामूलीयः । अयमपि विसर्गस्य आदेशान्तरम् ॥ अत्र पथात् अचः परमित्यर्थः स्मर्यते ध्वन्यते इति अनुस्वारः । कर्मणि घञ् ॥

दी— । प्रयत्नो द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा—रूपृष्टेषत्-रूपृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र रूपृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्, ईषत् रूपृष्टमन्तः-स्थानाम्, विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च । ह्रस्वस्य अवर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि—

Effort is two-fold—Internal (*anterior* to the generation of the letter) and External (*posterior* to the utterance). The first (Internal effort) again is of four kinds—Firmly touched ;

Lightly touched, Open, Contracted. Of these *Firmly touched effort* belongs to the वर्णोऽय letters which are hence called स्पर्शवर्णः । *Lightly touched* is of the अन्तःस्था letters. *Open effort* goes with the स्रस्वन् (aspirate) and the vowels. *Contracted effort* pertains to the short अवर्ण as used in language ; but when this अ is being subjected to the operation of a rule the effort is विवृत as of the other vowels. This is indicated by the Sutrakara Panini himself, thus—

N.B.—The 'touch' spoken of here is of the *tongue* with the corresponding part of the mouth. The touch may be firm or light. Or there may be no touch at all the tongue merely approaching the part (संवृत) or standing wide apart from it (विवृत) ।

मित— । प्रयत्न इह यत्रपठ्यादी लौकिकः शब्दः, सौख्यात् प्रयत्नशब्दात् भिन्न एव । द्विधा इत्यत्र भिद्यते इति धीजनीयम् । एवं 'चतुर्धा' इत्यत्रापि ॥ 'आभ्यन्तर' वर्णोपपत्तेः प्राग्भवः । 'वाङ्मा' ततः परम् ॥ स्पृष्टं स्पर्शः, जिह्वया उच्चारणस्थानस्य इति शेषः । भवे क्तः । तदस्ति अस्मिन् इति स्पृष्टः । अशं आद्यच् । विवृतं विवारः गलविवरस्य सम्प्रसारणम् । संवृतं संवारः गलविवरस्य सङ्कोचः । उभयत्र नपुंसके भावे क्तः । ततः अशं आद्यच् । यदा स्पृष्टादीनि कर्मणि ज्ञानानि स्थानस्य विशेषणानि उपचारात् प्रयत्नस्य विशेषणानि, इह वर्णोत्पत्तये स्थानं प्रति चलिता जिह्वा यदि किञ्चित् प्रसृत्य दूरात् एव तिष्ठति स्थानं तदा विवृतः प्रयत्नः, सन्निधौ अवस्थाने संवृतः, समीपतरवर्तिन्यां तस्याम् ईषत्स्पृष्टे स्थाने ईषत्स्पृष्टः प्रयत्नः, सम्यक् स्पृष्टे स्पृष्ट इति विवेकः ॥ 'तच्च' चतुर्षु एतेषु प्रयत्नभेदेषु इत्यर्थः । प्रयत्नः प्रयत्नः । 'स्पर्शानाम्' ककारादारभ्य मकारपर्यन्तं वर्णोऽयानाम् । 'अन्तःस्थानाम्' यरलवानाम् । 'अन्तःस्था' इत्याकारान्तः स्त्रियां वर्तमानः शब्दः । तथा च शिखा—“हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्” इति । 'जम्भानाम्' शपसृष्टानाम् । भाष्ये तु एषामीषविवृतः प्रयत्न उक्तः । तथा हि—“विवृतमूष्मणाम् । ईषदित्येषां वृत्तं । स्वराणाञ्च विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम्” इति ॥ 'प्रयोगे' लोके वेदे च । यच्च यच्च ज्ञेयः अकारः श्रूयते इति भावः । यदि सर्वत्र संवृतश्रुतिः कथम् “अ इ

‘अ’ इति शास्त्रादौ विवृत उपदिश्यते अकारः ? उत्तरमाह—‘प्रक्रियादशायाम्’ इत्यादिभिः । ‘प्रक्रिया’ सूचीकृतप्रक्रिया । ‘प्रक्रियादशायाम्’ कृतस्य व्याकरणशास्त्रस्य प्रवृत्तिकाम् । तदा यथा विवृती गृह्यते तदर्थं विवृतीपदेशः इत्याशयः । ननु शास्त्र-प्रवृत्तौ यत् विवृतं विवृतमेव तत्स्यात् कथं पुनर्लौकिकवैदिकव्यवहारे तस्य संवृतता जायेत ? अत्राह ‘एतच्च’ इत्यादिभिः । एतदर्थं सूत्रकार एव प्रमाणम् । स हि ईदृशं शास्त्रं तमेवानुसरामी वयमित्यर्थः । ‘तथा हि’ इति तादृशं सूत्रकारस्य विधायकं सूत्रमवतारयति ।

११ । अ अ ॥ ८ । ६८ ॥

दी— । इति विवृतमनूय संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य च अष्टा-ध्यायीं सम्पूर्णां प्रति असिद्धत्वात् शास्त्रकृष्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम्—

He quotes the विवृत form of अ and enjoins of it the संवृत form as a substitute in both Veda or Bhasha. But the result of this injunction is invalid with respect to the whole of the eight chapters of Panini ; hence for the application of the rules the अ is still to be considered as विवृत । To this effect is the rule—

N.B.—Panini's system consists of eight chapters only, each with four sections.

सित— । ‘इति’ अनेन प्रकारेण, “अ अ” इति सूत्रयित्वा इत्यर्थः ‘अनेन’ सूत्रकारेण पाणिनिना ‘विवृतम्’ अकारं शास्त्रादौ उपदिष्टम् ‘अनूय’ अनुकथयित्वा, विवृतस्य अनुवादं कृत्वा इत्यर्थः यद्योपदिष्टं विवृतमकारमुच्यते इति यावत् तस्यैव अकारस्य अपरः ‘संवृतः’ अकारः ‘विधीयते’ । एतेन सूत्रस्य आदाः अकारः विवृतः द्वितीयः संवृतः—आद्यः अनुवादः द्वितीयो विधिः—इति फलितम् । सूत्रञ्च नृत्तवतः “अस्य अः” इत्येव । विभक्तिलोपस्तु आर्षः । प्रत्ययभेदादनयोरेकारयोः सावर्ण्यं नास्ति, तेन न सन्धिः ॥ अथ किमाद्यातमेतेन “अ अ” इति सूत्रेण ? शास्त्रेऽस्मिन् विवृतोऽयमकारः पठितः । लौकिके वेदे च पुनः सर्वत्र संवृत एव दृश्यते विवृतः कश्चि

नास्ति । तदस्थ्यत्र व्यवहारेण विरोधी व्याकरणस्य । सूत्रेणानेन तु स विरोधः समीकृतः । एवं “मम अङ्गम्”, “मम आसनम्” इत्यादिषु लौकिकव्यवहारेषु योऽयमकारः संवती दृश्यते सूत्रानुमत एव स इत्यस्ति सार्थकता सूत्रस्य । अधिक-मुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥ इह “तथा हि अ अ इति विवृतमनूय” इत्यादि दीक्षितस्य ग्रन्थः । तत्र ‘इति’ शब्दः केषाञ्चित् सूत्राङ्गम् अपरिषां पुनर्नास्तीति । समयमप्यसत् । “अ अ” इत्येव सूत्रं नाधिकम् । ‘इति’ शब्दो वृत्तौ पाठ्यः । पूर्वसुवृत्तिस्थेन ‘तथा हि’ इत्यनेन सह समुदायस्य मिलितोऽन्वयश्च ॥ ‘अस्य च’ एतस्य पुनः संवतविधेः ‘अष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रति असिद्धत्वात्’ अकृतवत्त्वात् ‘शास्त्रस्य’ समग्रस्य व्याकरण-शास्त्रस्य ‘दृष्ट्या’ दर्शनेन विवृतत्वमस्तीति व्याकरणशास्त्रविधिमतमकृतमेव मन्यते, स्वकार्यकाले अकारं विवृतमेव पश्यति इति भावः ॥ ‘तथा च तत्पक्षे च, असिद्धतां प्रति पुनः, ‘सुत्रम्’ अवतारयति ।

१२ । पूर्वत्रासिद्धम् ॥ ८ । २ । १ ॥

दी- । अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति लिपादी असिद्धा । लिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

Invalid with respect to what precedes. This is dominative (अधिकार) and affects all that follows Hence, with respect to the preceding seven chapters and a quarter, the three quarters that follow are invalid ; in these three quarters again, a posterior injunction is invalid with respect to all anterior injunctions

मित- । ‘पूर्वत्र’ पूर्वोक्तेषु शास्त्रेषु विषये ‘असिद्धम्’ अकृतम्, कृतमपि कार्यम् अकृतं मत्वमिति । किमसिद्धमित्यपेक्षायामाह ‘अधिकारोऽयम्’ । अधिक्रियते इत्यधिकारः । कर्मणि घञ् । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्येष निर्देशः उत्तरत्र सर्वत्र अधिक्रियते । अतः परम् आ अध्यायसमाप्तेः यत् यत् कार्यं अनुशिष्टं तत्तत् कृतमपि परत्र एव सिद्धं पूर्वत्र तु असिद्धमित्यर्थः ॥ एवं सति “मम अङ्गम्” “मम आसनम्” इत्यादिषु यदि संहितयोः “ममाङ्गम्” “ममासनम्” इत्यादिकमिष्यते तर्हि “मम अङ्गम्” इत्यत्र न हि संवतयोरेकारयोर्दीर्घः एकादशः । “अव” इति

यन्यान्ते कृत्वा संवृता “अकः सवर्णे दीर्घः” (८५—६।१।१०१) इत्येतत् प्रति-
असिद्धा । अती दीर्घविधौ द्वावप्येता विवृतावेव गृह्यन्ते, विवृतयोरेव च दीर्घ-
एकादेशः क्लियते । एवं “मम आसनम्” इत्यत्रापि ॥

दी — । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा—विवारः संवारः श्वासः नादः घोषोऽ-
घोषः अल्पप्राणो महाप्राण उदात्तः अनुदात्तः स्वरितश्च इति ।

External effort falls under eleven heads—(1) विवार expansion ;
(2) संवार contraction ; (3) आस aspiration, (4) नाद sound ;
(5) घोष resonance, (6) अघोष non-resonance ; (7) अल्पप्राण light
breath, (8) महाप्राण deep breath ; (9) उदात्त high, (10) अनुदात्त
not high, (11) स्वरित intermediate.

मित— । ‘प्रयत्नः’ इह स्वल्पप्रयत्नशब्दात् भिन्न एव शब्दः चेटामाचपर-
न केषलम् आभ्यन्तरचेटावचनः । अतएवास्य ‘बाह्यः’ इति विशेषणं सङ्गच्छते ॥
वर्णोत्पत्तेः परमेकादशविधायेष्टाः सम्भाव्यन्ते । ताश्च विवारसंवारी गलविवरस्य
विकाशसङ्कोचौ, आसनादौ वायुप्रेरणमात्रं सशब्दं वा तत्, घोषाघोषौ अनुरणननिरतु-
रणने, अल्पप्राणमहाप्राणौ स्वल्पं वा बहु वा वातप्रेरणम्, उदात्तः, अनुदात्तः,
स्वरितश्च ॥ उदात्तादीनां वयाणां सदृशं जयादित्याहुरीधात् । भाव्ये तु अष्टाविध,
इतरं प्रीक्षा न एकादश ॥

दी — । खयां यमाः खयः ८ क ८ पौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ।

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ १—२ ॥

वर्गोच्चाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये ‘यमो’ नाम पूर्वसङ्गो वर्णः
प्रातिशङ्क्ये प्रसिद्धः । पलिकृत्तः, चल्लुङ्गतुः, अग्रमिः, घृणन्ति इत्यल-
क्रमेण कखापेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत् (१ अल) वर्गाणां
प्रथम द्वितीयाः खयः, तया तेवामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः,
शपसाश्च, इत्येतेषां विवारः श्वासः अघोषश्च । अन्येषां तु संवारो
नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमद्वितीयपञ्चमाः प्रथमद्वितीययमौ परलवाश्च
अल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ।

The खय् letters, the यम letters resulting from खय्, the (क and (प letters, the विसर्ग and श्च letters—these give out आस, are चोष and expand the throat after they are generated. The other letters are घोष, संवत् and have नाद । The odd letters in each वर्ग and the यम letters got out of them as well as the यय् letters are known as अल्पप्राण (1—2). The sense is this—In the प्रातिशाख्य when any of the first four letters of a वर्ग is followed by the fifth of any वर्ग, then between them comes in a letter exactly like the preceding and is called a यम । Thus in पलिकृत्तौ, चख्खन्तुः, अग्निः, च्छन्ति we have in order after क, ख, ग, घ, a यम letter like the preceding. Of these (? Here) the खय् letters which are first and second of each वर्ग, the यम of these as well, the जिह्वामूलीय, the उपध्मानीय, the विसर्ग, and श्च, घ, स, have, विवार, आस and चोष । Of others again the प्रयत्न is संवार, नाद, घोष । The first, third and fifth letters of each वर्ग, the यम letters of the first and third, य, र, ल, व are अल्पप्राण । The rest are महाप्राण ।

मित— । श्लोकयोर्मिलितोऽन्वयः । 'एते' इति खयादयः । आसः चतुप्रदानं येषां ते आसास्तुप्रदानाः । एते कण्ठं विवृण्वते इत्यन्वयः । एतेषां विवाराण्यो वाङ्म-
प्रयत्न इत्यर्थः ॥ अन्ये तु घोषाः संवत्ता नादभाविनः स्फुः इत्यन्वयः ॥ वर्गेषु यमस्य वर्ग-
यमो । तद्वत्ताः । कर्त्तरि ङ-प्रत्ययः । वर्गगता यमगताश्च ये अयुष्मा वर्णा इत्याशयः ।
अल्पासवः अल्पप्राणाः ॥ १—२ ॥ श्लोकद्वयं व्याख्यायते तत्रेति । 'वर्गेषु' इत्यस्य
ऊच्चेन स्थितशब्देन अन्वयः । 'वर्गेषु' स्थितानाम् 'आद्यानाम्' इत्यादि । अधिकारस्य
सप्तमी ॥ 'चतुर्णाम्' इति 'पूर्वसदृशः इत्यनेन सम्बन्धः । निहारस्य षष्ठी ॥ पञ्चमे इति
भावे सप्तमी ॥ पूर्व, पर मध्य इत्यापेक्षिकाः शब्दाः ॥ तदयमर्थो ख्यते—'वर्गेषु'
पञ्चसु स्थितानाम् 'आद्यानां चतुर्णां' यः कश्चिदेकः यस्य कस्यचिद्वर्गस्य, 'पञ्चमे'
वर्गे 'परं' सति 'पूर्वं' भवति 'तत्सदृशः, तेन पूर्वेण समानाकारः तथैव पूर्वा-
परयोः 'मध्ये' वर्ण एको जायते इति 'प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः' स च 'यमो नाम' वर्णः ॥
पलिकृत्तौ इत्यत्र ककारनकारयोर्मध्ये ककारसदृशसूतोयो वर्णो यमः । एवमुच्य-
तापि ॥ 'तत्र' इत्यपपाठ इवाभाति । 'अ' इति स्मात् । 'अ' अक्षिन् श्लोकस्य

परवर्तिना 'इत्यर्थः' इत्यनेन सम्बन्धः वर्गीयाणां तृतीयचतुर्थपञ्चमानां, तथा तृतीय-
चतुर्थ्यधमानां, तथा अनुस्वारस्य, तथा च स्वराणाम् ॥ 'अल्पप्राणाः' इत्यत्र स्वरा अपि
संख्येयाः एतत्तु 'यरलवाय इत्यत्र चकारवर्त्तन इति नागेशः ॥ तदयमाः, शषसहाः,
अनुस्वारविसर्गौ च । इह 'अन्ये' इत्यतः परं 'द्वितीयचतुर्थीं शल्य' इति कश्चित्
पठ्यते । परमनुस्वारविसर्गयोरेव शृङ्गादपपाठ एव सः ॥

दी— । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सर्वार्थसंज्ञायामनुपयुक्ताः तथापि आन्तर-
तन्म्यपरीक्षायामुपयोक्तव्यन्ते इति बोध्यम् ।

Although external efforts have no place in the definition
of a *सर्वार्थ*, still it has to be noted that they will be of utility
in the test for the most similar substitutes of letters.

मित—अनुपयुक्ताः उपयोगरहिताः । "तुल्यासां—"इत्यत्र प्रशब्दस्य प्रकर्षार्थ-
त्वात् आभ्यन्तरी यत्र एव लक्ष्यते इत्युक्तं प्राक् । तस्यैव सर्वार्थसंज्ञायामुपयोगः ।
तेन भिन्नेऽपि बाह्यप्रयत्ने सर्वार्थता न हीयते इत्यर्थः । तथा च ककारखकारयो-
स्तुल्यमास्यं कण्ठः । तुल्यस्य आभ्यन्तरः प्रयत्नः स्पर्शः । बाह्यप्रयत्नस्तु ककारस्य
अल्पप्राणः खकारस्य महाप्राणः इति भिन्न एव । तथाप्यनयोः सर्वार्थतास्ति ॥ यद्येवं
किमिव बाह्यप्रयत्नरूपं प्रयोजनम् ? तदाह—'आन्तरतन्म्यपरीक्षायाम् उपयोक्तव्यन्ते'
इति । एतच्च उपरिष्ठात् स्फुटीभविव्यति ॥

दी— । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः । शषसहा
ऊष्माणाः । अचः स्वराः, (क) प इति कपाभ्यां प्राक् अर्द्धविसर्गसदृशौ
जिह्वामूलीयोपध्मानौ । अं अः इत्यत्रः परावनुस्वारविसर्गौ । इति
स्थानप्रयत्नविवेकः ।

Letters beginning with क and ending with म are known
as *स्पर्शवर्ण*; य, र, ल, व, are *अन्तःस्था*; श, ष, स, ह are *ऊष्मन्*; अच् letters
are *स्वरा*; letters looking like half a *विसर्ग* before क and प as in
(क) and (प) are known as *जिह्वामूलीय* and *उपध्मानौ* respectively;
अं, अः stand for *अनुस्वार* and *विसर्ग* after any vowel. Here ends
the consideration of *स्थान* and *प्रयत्न* ।

मित— । प्रागुक्तायां वृत्तौ 'स्पर्श' 'अन्तःस्था' 'ऊष्मन्' इत्यादयः शब्दाः प्रयुक्ताः । इह तेषामर्था निर्दिश्यन्ते । 'कादयो भावसानाः' इति वर्णानां लौकिकी विन्यासी लक्ष्यते । तत्र वर्गीयाः पञ्चविंशतिः स्पर्शाः इत्यर्थः ॥ 'अन्तःस्था' इत्याकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्दः । लौकिके क्रमे स्पर्शानाम् ऊष्मणाञ्च अन्तः मध्ये तिष्ठन्ति इति अन्तःस्थाः ॥ ऊष्मा वायुः । लक्षण्याया ऊष्मवन्त ऊष्माणः ॥ 'अचः' इति शिवसूत्र-क्रमनिर्देशः । एते 'स्वराः' ॥ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ प्राग्व्याख्यातौ ॥ अं अः इति यथाक्रमम् अनुस्वारविसर्गौ । 'अ' इत्युच्चारिते अकारात् परं यत्किञ्चित् संबतं नादवत् घोषवच्च श्रूयते सः 'अनुस्वारः' । 'अ' इत्याकारात् परः विवृतः आसवान् । अघोषस्य 'विसर्गः' श्रूयते । तावेतौ 'अचः परौ' स्वरमावात् परं भवतः न केवलमकारात् ॥

दी— । "ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्" (वार्तिक) ।

It has to be stated that ऋ and लृ are सवर्ण of each other.

मित— । ऋशब्दस्य प्रथमैकवचने आ इति रूपम् । आ च लवर्णश्च ऋ-लवर्णौ । तयोः । "ऋत्यकः" (८२—६।१।१२८) इति पाक्षिके प्रकृतिभावे ऋकारस्य न रेफः ॥ ऋकारस्य मूर्द्धा लृकारस्य दन्ता इति स्थानभेदात् अत्राप्ता संज्ञा विधीयते ॥

दी— । अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसकार-योश्च मिथः सावर्ण्यं प्राप्ते—

In accordance with the above अ and ह, इ and श, ऋ and ष, लृ and स become सवर्ण of each other, which is not intended ; so we look forward.

मित— । भाष्यमते ऊष्मणामीषद्विवृतः स्वराणां विवृतः प्रयत्न इति प्रयत्नभेदात् अकारादीनां हकारादीनाञ्च सवर्णताप्रसङ्गो नास्ति । सूत्रकारस्य पुनः स्वराणामूष्मणाञ्च तुल्यः प्रयत्नो विवृतः । अथ स्थानेऽपि तुल्यता सवर्णता एव प्राप्ता । तथा च कण्ठ्यौ अकारहकारौ, तालव्यौ इकारशकारौ, मूर्द्धन्यौ ऋकारषकारौ, दन्त्यौ लृकार-सकारौ मिथः सवर्णौ भवतः । तच्च नेष्यते इति प्रतिविधानमाह—

१३। नाज्भलौ ॥ १। १। १० ॥

दी—। आकारसहितः अच् आच् । स च हल् च इत्येतौ मिथः
सवर्णौ न स्तः । तेन 'दधि' इत्यस्य 'हरति' 'शीतलम्' 'षष्ठम्' 'सान्द्रम्'
इत्येतेषु परेषु यणादिकं न (?) । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीना-
मपि ग्रहणकशास्त्रबलात् अचत्वं स्यात् । तथा हि—

Here आच् stands for the vowels in the Siva-Sutras together
with आ । This and consonants are not to be deemed as सवर्ण
of one another. Hence य is not substituted for इ in दधि when
हरति, षष्ठम् or सान्द्रम् follows nor does सवर्ण दीर्घ come in if शीतलम्
follows. Otherwise (?) by virtue of the rule for the inclusion
of सवर्ण letters ह &c. also become अच् just as the दीर्घ and
द्रुत vowels are. Thus—

मित—। भाष्यमते स्वरव्यञ्जनयोः प्रत्ययभेदादेव सवर्णता नास्ति तत् व्यर्थमिदं
सूचम् ॥ न आज्भलौ इति चेदः । आच् हल् इत्येतयोर्द्वन्द्वः । तत्र आच् शब्दं
व्याचष्टे आकारसहितः अच् इति । नैतद्विग्रहवाक्यम् । तथा सति सङ्घितपद-
लोपेऽपि कार-प्रत्ययस्य लोपो न स्यात् । आ-सहितः अच् इति वियुहः । शाक-
पार्थिववत् समासः । आकारस्य अच् च इति द्वन्द्वस्तु परिहृतः । समाहारे "द्वन्वाचु—"
(८३०) इति समासान्तेन टच्चा आचम् इति भवति ततः पुनर्द्वन्द्वे आचहलौ इत्यनिष्टं
प्रसज्यते । इतरंतरं च आचौ इति जाते पुनर्द्वन्द्वे आज्हलः इति बहुवचनप्रसङ्गः ।
विपरीदं द्वन्द्वेऽपि स एव दीर्घः ॥ अच् च हल् च इति द्वन्द्वे "जातिरप्राणिनाम्" (८१०)
इति समाहारे अज्भलम् । तत्र आ च अज्भलश्च इति पुनर्द्वन्द्वे आज्भलौ इति
रूपं स्यात् । अर्थश्च भिद्येत । आकारस्य हल्भिरिव अज्भिरपि सवर्णता न स्यात् ।
तत् यद्योक्त एव युक्तौ वियुहः ॥ अतः परं तेन 'दधि' इत्यादिकं 'यणादिकं न'
इत्यन्तं प्रक्षिप्तनिवाप्ति । "इको यणचि" (४०) इति यणविधायकं सूचम् । तत्र
यणादिशं प्रति निमित्तम् 'अच्' न सवर्णता । अतः 'सवर्णौ न स्तः तेन...यणादिको
न' इत्यसङ्गतम् । अधिकमये ॥ 'अन्यथा दीर्घा—' इत्यत्र 'अन्यथा' इति अमन्त-
रीकृत्य विपरीतं प्रथमवतारयति । यथा मुद्रितेषु मूलेषु दृश्यते तथा 'यणादिकं न'

इत्येव अनन्तरीक्तः पञ्चः । तत् 'अन्यथा' इत्यस्य 'सति यणादिके' इत्यर्थो जायते । 'सति यणादिके' अचत्वं स्यात् इति प्रलाप एव 'सति' अचत्वे यणादिकं स्यात् इति हि तत्त्वम् । अत उच्यते तेन इत्यादिकमनन्तरीक्तं प्रक्षिप्तमिति । 'अचत्वं स्यात्' इत्यतः परमपि 'तेन दधि' इत्यादि न सुवचम् । परवर्ति 'तथा हि' इत्यनेन 'अचत्वं स्यात्' इत्यस्य हेतुरपन्यस्यते । तदनयोरनरा यणादिकं न' इति दुःस्थितमेव ॥ अपनोति प्रक्षिप्ते 'सवर्णो न सः अन्यथा' इति हि प्रकरणम् । तत्र 'अन्यथा' इत्यस्य 'सति सवर्णत्वे' इत्यर्थः । अकारादयो यदि हकारादिभिः सवर्णाः तदा हकारादयोऽपि अक्षरं अन्तर्भवन्ति । तेन 'दधि' हरति' इत्यत्र 'ह' इति इकारस्य असवर्णः अच् इति इकारस्य यकारादेशः स्यात् । 'दधि शीतलम्' इत्यत्र 'श' इति सवर्णः अच् इति इकारः शकारयोः 'ई' इति दीर्घ एकादेशः स्यात् । 'दधि पठम्' इत्यादिष्वपि इकारस्य यकारो भवेत् इति बह्व्यः किल दीघाः ॥ ननु 'अच्' इति शिवसूत्रस्थितानां साराणामिव संज्ञा । तत् अकारादय एव अचः । न च तेषां सवर्णा अपि हकारादयः । मैवम् । यदि अकारादिभिः अकारादयः सवर्णा गृह्यन्ते कथं न हकारादयो न गृह्येरन् ? अकारादीनामपि कुतो वा यद्वचम् ? 'यद्वचकशास्त्रबलात्' । यद्वच' हि वर्णानां साक्षादुच्चारणम् । तत् सादृश्यात् स्थाभिधेयेन वर्णान्तरस्य व्यापनं 'यद्वचकम्' । "संज्ञायाम्" कन् (२०३०) इति इवार्थे कन् । 'यद्वचकस्य' अन्तर्भावनस्य यत् शास्त्रं तस्य यत् 'बल' तस्मात् सवर्णानां यद्वचम् । किं तत् सूत्रमित्याह 'तथा हि' इति ॥

१४ । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ १ । १ । ६८ ॥

ही— । प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः । अविधीयमानः अणु उदिच्च सवर्णस्य (च ?) संज्ञा स्यात् । अत्र 'अणु' परेण शकारेण । कु, चु, हु, तु, पु पृते उदितः । तदेवम्—'अ' इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथा इकारो-कारौ । अकारश्चिंशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् ।

That which is reached or enjoined is a प्रत्यय । Any of the letters अण् in the Siva.Sutras except when it is a प्रत्यय, also any letter with उ attached to it is a संज्ञा of itself as well

as of all other letters that are सवर्ण with it. Here the ष in अष् is not the final in the first of the Siva Sutras but the subsequent one at the end of लष् । Thus it includes अ, इ, उ, ऋ, ॠ, ए, ओ, ऐ, औ, ङ, य, व, र, ल, 14 altogether. By उदित् are meant कु, चु, &c. These stand for कवर्ग, चवर्ग &c. The rule therefore makes अ the designation for 18 varieties (No 9). Similarly इ and उ । ऋ Stands for 30, viz, its own 18 and the 12 of लृ because लृ is a सवर्ण of ऋ । Similarly for ॠ । अच्, इ. ए, ओ, ऐ, औ stand for 12 varieties each (No. 9.)

मित—। प्रतीयते इत्यादिना प्रत्ययशब्दो व्युत्पाद्यते । प्रतिपूर्वादिष्धातोः कर्मणि अच् । यदेव किञ्चित् विधीयते आगमी वा आदेशो वा प्रत्ययो वा तदेवेह प्रत्ययशब्दसार्थः ॥ 'उत्' ऋस्सुचवर्ण इत् यच्चात् यस्य वा स 'उदित्' ॥ पूर्वसूतात् 'स्वरूपम्' इत्यनुवर्तते षष्ठा च विपरिणम्यते । अप्रत्ययः अष् उदिच्च स्वस्य रूपस्य सवर्णस्य च इत्यन्वयः । अष्टादयः अ-प्रभृतौनां तथा अ-प्रभृतौनां ये सवर्णाः तेषामपि संज्ञा ॥ इह त्वौ 'सवर्णस्य' इत्यतः परं लिपिकरप्रमादात् 'च' इति खलितम् । असति चकारि स्वस्य रूपस्य यद्वर्णं न स्यात् ॥ शिवसूत्रेषु इत्संज्ञको षकारः द्विः पठितः । इह तु परेषु प्रत्याहारः 'अष्' इति । "पूर्वेष्वेवाय्यद्याः सर्वे परेष्वेव-यद्या मताः ऋतेऽणदित्सवर्णस्यैकमेव परेषु तु ॥" तत् 'अष्' इति अ, इ, उ, ऋ, ॠ, ए, ओ, ऐ, औ, ङ, य, व, र, ल इति चतुर्दशानां संज्ञा ॥ 'कु' इत्यादिषु उच्चार इत् 'क्' इत्यादि शिष्यते । स्वरूपमिह 'क्' इत्यादि । अङ्गतेऽङ्गिन् सूत्रे 'कु' इत्यादिभिः 'क्' इत्यादय एव गृह्येरन् नामान् किञ्चित् । ऋते तु सूत्रे 'कु' प्रभृतयः कवर्गादीनां यादृका भवन्ति ॥ अष्टादशानामिति "मुखनासिका—" (८—१।१।८) इत्यत्र प्रदर्शितम् । विंशत इति ऋ लृवर्णयोः सावर्ण्यात् (१२, वार्त्तिक) ॥

दो—। एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । "ऐ औच्" इति सूत्रा-रम्भसामर्थ्यात् । तेन एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् ।

ए and ऐ are not सवर्ण of each other, nor are औ and औ । If they were, the rule "ऐ औच्" would be unnecessary because ऐ

and औ could be got from ए and ऐ by this rule. Hence the view that एच् letters designate 24 varieties each should not be adopted, so we say each of एच् stands for 12 varieties only.

मित—। एकारस्य ऐकार औकारस्यापि औकारो न सर्वर्णः। यदि स्यात् 'ऐ औच्' इति सूत्रं न कृतं स्यात्। 'ए औ ड्' इत्येतेनेव सर्वर्णसङ्ख्यात् ऐ-औ-चोरपि प्राप्तेः। अत्रार्थे न केवलं शिवसूत्रकृतः प्रवृत्तिर्लिङ्गम् पाणिनिश्च पतञ्जलिश्च प्रमाणम्। तथाच शिवा—“तेभ्योऽपि विहृतविहृतौ ताभ्यामैवौ तथेव च” इति। अस्यार्थः “अकारादिभ्य एङौ विहृततरौ, एङाभ्यामपि विहृततरौ ऐचौ” इति। एवं हि एङेचोः प्रथमो भिद्यते। प्रथममेदात् सावर्ण्यमनयोर्नास्ति। भाष्येऽपि एङोरकारश्चुतिरस्ति इत्युक्ता ऐचोर्विहृततरश्चुतिरुक्ता। तत् स एव प्रथममेदः॥ सति सर्वर्णत्वे चतुर्विंशतेः संज्ञा भवति अन्यथा यथोक्तं प्रत्येकं द्वादशानाम्। आपादनीयम् उपस्थापनीयम्। चतुर्विंशतेः संज्ञा इति न वक्तव्यमित्यर्थः॥

दी—। “नाज्भ्रलौ” (१३) इति सावर्ण्यनिषेधो यद्यपि आक्षर-समाप्तायिकानामेव तथापि हकारस्य आकारो न सर्वर्णः। तत्र आक्षर-स्यापि प्रश्लिष्टत्वात्। तेन ‘विश्वपाभिः’ इत्यत्र “हो ङः” (३२४—८।२। २।३१) इति ढत्वं न भवति।

The rule “नाज्—” (13) prohibits the *सर्वर्णता* of those letters only that appear in the list of letters known as *शिवसूत्र*। The letter आ is not there ; hence apparently आ and ह become *सर्वर्ण* in spite of that rule. The fact, however, is that the rule has आ also incorporated into it as already explained. Consequently the prohibition holds and आ and ह are not *सर्वर्ण*। So ह does not include आ and in *विश्वपाभिः* the rule “हो ङः” does not operate, आ does not change into ङ।

मित—। समाख्याः आहतिः। मनतेर्भावे घञ्। अक्षराणां समाख्याः शिवसूत्राणामाहतिः अक्षरसमाख्याः। तत्र भवा इति आक्षरसमाख्यायिकाः। “वहचोऽनीदात्तात्—” (१४४६) इति ङञ्। शिवसूत्रस्थिता वर्णा इत्यर्थः॥ १६

“तुल्यास—” (१०) इति विधानं सवर्णतायाः, “नाज्भ्रलौ” इति निषेधः । एवं सूत्रद्वयेन विधिविधेयाभ्यां व्यवस्थापिते एव सवर्णत्वे “अणदित्—” इति यद्वचक-
सूत्रं प्रवर्तते । तदत्र व्यवस्थापनं प्रति “अणदित्—” सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नास्ति । अन्यथा
सवर्णतामाश्रित्य यद्वचकप्रवृत्तिः यद्वचकमाश्रित्य च सवर्णता इत्यन्योऽन्याश्रयः प्राप्नोति ।
इत्थं “नाज्भ्रलौ” इति निषेधसूत्रे यदज् यद्वचं तेन शुद्धाः शिवसूत्रस्थिता कण्ठा
गृह्यन्ते न च तेषां सवर्णा अपि । तदाह ‘आचरसमावायिकानामिव’ इति ॥
यद्येवं शुद्धानामिव अर्थां स निषेधः नान्येषाम् । आकारेण तर्हि अच्चा हकारस्य ह्रस्वः
सावर्ण्यं स्यात् । अन्येतरयद्वचिणं च अनयोरीतरद्वि गृह्येत । तेन हकारस्य
विधिराकारस्यापि प्रसज्येत । ततो भकारे परे हकारस्य यत् ङलं तत् ‘विश्रपाभिः’
इत्यत्र आकारस्यापि भवेत् । दीपलास्य परिहारमाह ‘तत्र’ तस्मिन् “नाज्भ्रलौ”
इति निषेधसूत्रे ‘आकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात्’ इति । स च प्रत्येयः ‘न आ अच्’
इत्यादिना प्राग्व्याख्यातः । तेन आकारस्यापि सवर्णता निषिद्धा भवति दीपस्य
नापद्यते ॥ वस्तुतस्तु यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भाव्यमेवात्र मानम् । तेन
स्वराणामून्मणाच्च भाष्योक्तं प्रयत्नभेदमाश्रित्य “नाज्भ्रलौ” इति सूत्रं त्याज्यम् आकार
प्रत्येयकेशय न कार्यः प्रतिभाति ॥

दी— । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेन अननुनासि-
कास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

य, व, ल are of two kinds, nasal and non-nasal. Hence
each of these in the non-nasal form stands for two varieties
including the nasal also.

मित— । अण्त्सु हयवरला गृहीताः । तत्र रेफहकारयोरेप्रसिद्धा अनुना-
सिकता । यवलास्तु अनुनासिका अपि दृश्यन्ते । किञ्च मुखद्विर्नासिका इति
तथा उच्चार्यमाणोऽपि वर्ण आसौ समतां न जहाति, तेन सत्यप्यनुनासिकत्वे शुद्धस्य
वर्णस्य सवर्ण एव सः । अतः शुद्धा यवलाः सवर्णान् अनुनासिकानपि यवलान् गृह्णन्ति ॥

१५ । तपरस्तत्कालस्य ॥ १ । १ । १० ॥

दी— । तः परो यस्मात् सः, तात् परश्च, उच्चार्यमाण-समकालस्यैव

संज्ञा स्यात् । तेन 'अत्' 'इत्' 'उत्' इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । 'ऋत्' इति द्वादशानाम् ।

A letter contiguous to त i. e., one which precedes or follows त, designates one which has the same time measure with it—designates itself only. Thus अत्, इत् &c. have six varieties only, excluding the long and the prolate. ऋत् stands for 12, including the varieties of लृ also.

मित—। अत्र 'काल' इति उच्चारणक्रियया व्याप्तः कालः, 'मात्रा' इति प्रसिद्धः । 'तस्य' निर्दिश्यमानस्य वर्णस्य 'कालः' तत्कालः । तत्काल इव कालो यस्य स तत्कालः । उत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः ॥ 'तपरः' इति बहुव्रीहिय पञ्चमी तत्पुरुषस्य इत्युभयथा नेयः । तदाह 'तः परी यस्मात्' इत्यादि । यथाव्याख्यानं क्वचित् बहुव्रीहिः क्वचिच्च तत्पुरुषः । बहुव्रीहिषा तत्पुरुषेण वा व्याख्यातस्तपरी वर्ण आत्मन एव संज्ञा न सवर्णस्य च इति फलितम् ॥ 'अत्' इति ऋसादवशात् परस्तकारः । तदयं ऋसस्यैव अकारस्य एकमात्रस्य यावत्कः, न दीर्घस्य विमात्रस्य न वा श्रुतस्य विमात्रस्य । एष तु उदात्तादिभेदेन, विधा भिद्यते, अनुनासिकत्वेन च विधा इत्याह 'षण्णां संज्ञा' इति । ऋकारस्तु सवर्णस्य लृकारस्यापि यावत्कः, तेन 'ऋत्' इति 'द्वादशानाम्' ॥

१६ । वृद्धिरादैच् ॥ १ । १ । १ ॥

दी—। आत् ऐच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

आ, ऐ, औ are understood by the word *Vridhhi*.

मित—। वृद्धिरिति संज्ञा । आत् इति आकारः, स चैह संज्ञी । 'ऐच्' इति ऐ औ संज्ञिनावेव ॥ वृद्धिः आत् ऐच् इति त्रौणि पदानि, न समासः । सौवश-कारस्य ककाराभावः ॥ आ, ऐच् इत्येतौ वृद्धिशब्देन निर्दिश्येते इत्यर्थः । वृद्धिरिति आ ऐ औ इति त्रयाणां संज्ञा ॥ इह असति तकारे आ ऐच् इति संज्ञितया ऐकित्वेन रूपं भवति, तत सन्देहः शुद्धोऽयमेच्, आ ऐच् इति वा । सन्देही ना भूत् इति क-परः कृतः, न तु तत्कालपरिग्रहार्थः । शिवसुप्तेषु आकारी नेव पठ्यते, तत् तेन

काष्ठान्तरग्रहणस्य प्रसङ्गो नास्ति । किञ्च कृते तकारे 'ऐच्' इति तात्पर्यो भवति । तेन हञ्जिग्रहणेन विहितो ऐकार ओकारस्य तत्काल एव हिमात् एव इत्यर्थः ॥

१७। अदेङ् गुणः ॥ १।१।२॥

दी—। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

अ, ए, ओ are styled *Guna*.

मित—। प्राग्वत् गुण इति संज्ञा, अ, ए, ओ इति संज्ञिनः ॥ इङ् असन्देश इत्येकं प्रयोजनं तकारस्य । अपि तु तः परो यच्चादिति अकारोऽयं तपरः, तात्पर इति कृत्वा एङ्, च । उभयत्र तत्कालस्य ग्रहणम् । तेन गुणग्रहणेन यः अकारः क्रियते स एकमात्र एव न कदापि हिमातो वा तिसातो वा । यः पुनरेकार ओकारो वा स हिमात् एव । तथा हि हिम ऋतु हिमत्तुं, चला ऋजि चलन्ति इत्यादिषु एकमात्र आदेशः । दुर्गा इति दुर्गेति इत्यादिषु च हिमात् हिमावः ॥

१८। भूवादयो धातवः ॥ १।३।१॥

दी—। क्रियावाचिनो भूादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

Words designating *action* and listed with भू leading are called धातु ।

मित—। भूश्च वाच भूषी । आदिशब्दः प्रभृतिवाची प्रकारवाची च । तयोः आदिश्च आदिश्च इत्येकशेषे आदी । तत्र प्रथमस्तावत् भू इत्यनेन सम्बध्यते । भूादयो भू-प्रभृतयः ये भू इत्युच्चार्य पठन्ते । द्वितीयस्तु 'वा' इत्यनेन सम्बद्धः । वादयो वा-प्रकाराः वा-सदृशाः । वा गतिगन्धनवीरित्यदादिषु पठ्यते । तत्र गतिगन्धनश्च क्रिया-विशेषः । सदृशं क्रियावाचित्वेन, तेन वा-सदृशा इत्यस्य 'क्रियावाचिनः' इत्यर्थः । भूषी आदी येषां ते भूवादयः । भूप्रभृतयो वा-सदृशा इत्यर्थः । वा-सदृशाः क्रिया-वाचिन इति यावत् ये भूस्त्वायामिति प्रक्रम्य पठिताः ते धातुसंज्ञाः स्युः इति सूच्यते ॥ क्रियावाचिनः किम् ? या इत्यदादिषु पठ्यते तथापि यच्छब्दस्य स्त्रिया या इति यत् प्रातिपदिकं तस्य धातुत्वं ना भूत् ॥ भूादयः किम् ?

हिक्कृ पृथक् इत्यादीनां क्रियाप्रधानानामव्ययानां धातुषु अपठितानां धातुसंज्ञा मा भूदिति ॥

१८ । प्राग्भीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up the subject of निपात with the declaration “Every thing that is introduced until रीश्वर is uttered is to be called a निपात”—

मित— । ‘रीश्वर’ इत्युच्चारणात् ‘प्राक्’ ये इत ऊर्ध्वमुपस्थापयिष्यन्ते ते ‘निपाताः’ निपातसंज्ञका वेदितव्याः, ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘अधिकृत्य’ अधिकृतत्वेन विषयत्वेन प्रस्तुत्य निपाता उच्यन्ते इति वाक्यशेषः ॥ “आदयोऽसत्त्वे” (२०) इति च शब्दाद्वारम्भ “अधिरीश्वरे” (६४४) इति रीश्वर शब्दात् प्राक् अधिशब्दं यावत् निपाताः संख्याताः ॥

२० । आदयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

दी— । अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

Words listed with च leading are called निपात not meaning a substance.

मित । च-शब्द आदौ आदिर्वा येषां ते आदयः आदिगणः । सत्त्वं द्रव्यम् । असत्त्वे इति प्रसज्य प्रतिषेधः । न तु सत्त्वे इत्यर्थः । आदयो निपातसंज्ञाः स्युः सत्त्वे अर्थे वर्त्तमानास्तु न इति सूत्राशयः । एवमेव भाष्यं उच्यते । तथा च कौस्तुभे दीक्षितोऽपि । नागेशस्तु ‘असत्त्वे’ सत्त्वादन्वय इति पर्युदासमाह । तन्मते ‘अद्रव्यार्थाः’ द्रव्यव्यतिरिक्तार्था इत्यर्थः ॥ असत्त्वे किम् ? ‘वा’ इति आदिषु पठ्यते । विकल्पायै तत् निपातसंज्ञकं भवति । यदा पुनर्वातीति वा इति किञ्चिन्ना-वा-शब्दी उदात्पाद्यते तदा क्रियाधारः सन् द्रव्यवचनीऽसौ न निपातः ॥

२१ । प्रादयः ॥ १ । ४ । ५८ ॥

दी— । अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

Words listed with प्र leading are the same (निपात) if not designating a substance.

मित—। 'असत्त्वे' इत्यस्ति । तदाह 'अद्रव्यार्थाः' इति । 'प्रादयः' इति प्रादिगणः । 'तदा' इति निपातसंज्ञा इत्यर्थः ॥ असत्त्वे किम् ? 'वि' इति प्रादिषु पठ्यते । वेशिष्टादीतकं तत् निपातसंज्ञकं भवति । अस्ति पुनः पश्चिपण्यायी वि-शब्दः । स तु न निपातः ।

२२ । उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १ । ४ । ५८ ॥

(See next—व्याख्यातमुत्तरत्र)

२३ । गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥

दी—। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर, दुस्, दुर, वि, आह्, नि, अधि, अपि, अति, छ, उत् (? उद्), अभि, प्रति, परि, उप—एते प्रादयः ।

Words of the प्रादि class are also called उपसर्ग, and गति as well, when are connected with some क्रिया । The प्रादि words are प्र &c.

मित—। निपाता इत्यधिकृतम् । 'प्रादय' इत्यनुवर्तते । क्रिया धात्वर्थः । क्रियया योगः क्रियायोगः । यदा प्रादयो धात्वर्थे द्योतयन्ति तदा तेषां क्रियायोगः ॥ प्रादयो निपाताः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति इत्यन्वयः ॥ उत्तरत्र 'प्रादयः क्रियायोगे' इत्यनुवर्तते । प्रादयः क्रियायोगे गतिः इति च उच्यन्ते इत्यन्वयः । च-कारात् उपसर्ग इत्यपि ॥ "निरः कुषः" "निसस्तपतौ—" इत्यादिनिर्देशात् रान्तता सान्तता च । अयतेर्लटि निरयते-निलयते दुरयते-दुलयते इति रूपभेदाच्च तथैव प्रतिपत्तिः ॥ 'उत्' इति तकारान्तपाठो लिपिकरप्रमादजः । दान्तीऽयं शब्दः । अन्यथा "उदयः सकर्मकात्" "उदि कूले रुजिवह्नीः" इत्यादयो निर्देशा नीपपद्यन्ते । तकारान्ते हि "उदयः" "उति कूले" इत्यादिप्रसङ्गः ॥

२४ । न वेति विभाषा ॥ १ । १ । ४४ ॥

दी—। निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात् ।

A negation and an option combined is designated by the word विभाषा ।

मित—। 'न' इति निषेधे 'वा' इति विकल्पे अव्ययम् । मिलिताभ्यामेताभ्यां निषेधविकल्पयोः संप्रत्ययी भवति । स एव 'न वा' इति सङ्घातस्य अर्थः । तस्य अर्थस्य इह विभाषा इति संज्ञा क्रियते । यदि 'न वा' शब्दस्यैव संज्ञा इष्टा स्यात् 'इति' शब्दो नीचेत "न वा विभाषा" इत्येव स्वं स्यात् "कृत्वत् निष्ठा" इत्यादिषु यथा ॥ विभाषास्यलीपु प्रथमं निषेधस्य प्रवृत्तिः पश्चाद्विकल्पस्य प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्त्तते" इति वृत्तिः ॥

२५ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १ । १ । ६८ ॥

दी—। शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ।

Here a word designates its own form excepting words that are used as संज्ञा in grammar.

मित—। इह शास्त्रे शब्दान् उच्यते कार्यमुपदिश्यते । श्रुते च शब्दे अर्थस्य कस्यचिद्विधो जायते । अर्थं तु कार्यस्य असम्भवः । तत् अर्थस्य तस्य वाचके कृतत्वेऽपि शब्दसमूहे कार्यमापद्यते । तन्नियमः क्रियते उच्चारितस्य 'शब्दस्य' यत् 'स्वं रूपम्' आकृतिः तदेवेह विषयत्वेन बोध्यम् । एवम् "अप्रेर्दक्" इत्युक्ते अकारणकारणकारिकाराणां समुदायरूपा या आकृतिः ततः एव दक्प्रत्ययः क्रियते, न तु अनलदहनहुताशनादिरूपाणामपि । तदेष निस्कर्षः—इह शास्त्रे अप्रिप्रवृत्तिभिः शब्दैः स्वं रूपमेव संज्ञायते न पुनः पर्यायरूपमपि । शब्दः संज्ञा 'शब्दस्य स्वरूपं संज्ञि' ॥ यद्येवं 'निष्ठा' इति नकारिकारणकारठकाराकाररूपस्य समुदायस्य संज्ञा भवतु, सा च भूदनेन कृत्वत्त्वोर्ग्रहणम् । तत्राह 'अशब्दसंज्ञा' इति । शब्द इति शब्दशास्त्रं व्याकरणमित्यर्थः । शब्दे संज्ञा शब्दसंज्ञा व्याकरणे कृता संज्ञा । न शब्दसंज्ञा अशब्दसंज्ञा । शब्दस्य अशब्दसंज्ञा स्वं रूपं ग्राह्यम् इत्यन्वयः । 'शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना शब्दस्य' यत् 'स्वं रूपं' तत् 'संज्ञि' इत्यर्थः ॥

२६ । येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १ । १ । ७२ ॥

दी—। विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्, स्वस्य च रूपस्य ।

Any characteristic, through which an injunction operates,

designates itself and also the whole of which it is the final portion.

मित—। “अणदित् सवर्णस्य च—” इत्यतः ‘च’ इत्यनुवर्त्तते । ‘संज्ञा’ इति च प्रकरणाख्यम् । “तदन्तस्य च संज्ञा, येन विधिः” इत्यन्वयः । च-कारेण ‘स्वरूपम्’ इत्यस्य समुच्चयः पठ्या च विपरिणामः । तेन अयमर्थः—‘येन’ द्वारेण ‘विधिः’ प्रवर्त्तते तत् ‘तदन्तस्य’ आत्मान्तस्य ‘स्वस्य च रूपस्य संज्ञा’ स्यात् । येन इति करणे ळतीया । द्वारमिह प्रवृत्तौ करणम् ॥ विधिरिति कर्मणि क्प्रत्यय इति न्यासपदमन्तरौकौस्तुभादयः । नागेशस्तु विधानं विधिरिति भावे प्रत्ययमाह । भावपक्ष एव भाष्याभिमतः प्रतिभाति । तथाचेह भगवान् “अथा धातोर्यतं विधत्ते, अकारेण प्रातिपदिकस्य इजं विधत्ते” इति तिङन्तमुदाहरति । तच्च “यती विधानम्” “इजो विधानम्” इत्यादीनामेव युक्तः अनुवादः । द्वारविशिष्टविधौ एव विधिः प्रवृत्तिः । तेन द्वारं विधेर्विधयस्य विशेषणम् । तदाह ‘विशेषणं तदन्तस्य’ इत्यादि ॥ “स्व रूपम्—” इति स्वस्यैव प्राप्तः तदन्तस्यापि विधीयते । तेन स्वरूपविधिस्तदन्तविधिश्च भवति ।

दो—। “समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) ।

This has to be prohibited in case of Injunctions relating to समास and प्रत्यय । Such injunctions apply to the characteristics only and not also to what ends in them.

मित—। समासविधौ प्रत्ययविधौ च हेन विधिः तत् स्वस्यैव रूपस्य संज्ञा स्यात् न तदन्तस्यापि इत्यर्थः ॥ समासे तावत्—“द्वितीया श्रित—” इति श्रितशब्देन करणेन समासविधिः । तत् श्रितशब्देनैव समासः कटं श्रितः कटश्रितः इति । श्रितान्तेन कटं परमश्रित इत्यत्र समासो न भवति ॥ प्रत्यये च—“नडादिभ्यः फक्” इति नङ्शब्दात् फगुत्पद्यते, नङ्स्य अपत्यं नाडायन इति न तु नडान्तादपि सूदनङ्स्य अपत्यमित्यत्र । तत्र तु यदाविहितम् इजो व सौचनाडिरिति ॥ इह तदन्तविधिः प्रतिषेधात् स्वरूपविधिरेव क्वली भवति ॥

दो—। “उगिद्वयप्रहरणवर्जम्” (वार्त्तिक) ।

There is no prohibition when the characteristic drops च, ज or ल or a single letter.

मित—। उक् इति प्रत्याहारः। उक् इत् यस्मात् स उगित्। उगित् वर्षय उगित्पूर्णं। तयोर्गण्यम्। उगित्पूर्णं वर्षयं वर्जयित्वा इति उगित्पूर्णं वर्षयवर्जम् ॥ समासस्य प्रत्ययस्य वा उगिता केनचित् शब्देन करणेन, वर्षेन वा केनचित्, यदा विधिः तदा नास्ति तदन्तविधिः प्रतिषेधः। स हि विधिः उगितः उगितदन्तस्य च वर्षस्य वर्णान्तस्य च स्यात् ॥ समासे—महच्छब्दः शठवद्वादादुगित्। तस्य “सन्महत्—” इति समासे महावैयाकरण इति भवति। अतिक्रान्ती महान्तम् अतिमहान् इति उगितदन्तः। अस्यापि स एव समासः अतिमहावैयाकरण इति ॥ समासे वर्षयं वर्षयं नास्ति ॥ प्रत्यये—उगित्स्वरूपस्य महच्छब्दस्य स्त्रियाम् “उगितय” इति ङीप्, महती। किञ्च अतिक्रान्ती महान्तम् अतिमहान्। स्त्रियाम् तदन्तविधिना प्राम्बत् ङीपि अतिमहती ॥ “एरच्”, “अत इज्” इत्यादयो वर्षयं वर्षयानि। इस्वरूपस्य इप्, गती इति धातीरच्प्रत्यये अयः। तथा च तदन्तविधिना इदन्तस्य चिधातीरच् प्रत्यये अयः ॥

२७। विरामीऽवसानम् ॥ १।४।११० ॥

दी—। वर्णानामभावः अवसानसंज्ञः स्यात्।

A break in the succession of letters is called अवसान।

मित—। विरामी विरतिः। भावे घञ्। पूर्वे शब्दकक्षीवरे उच्चारण-
विरतिर्भवति। तथा अवसानसंज्ञा क्रियते।

२८। परः सन्निकर्षः संहिता ॥ १।४।१०८ ॥

दी—। वर्णानामतिशयितः सन्नधिः संहितासंज्ञः स्यात्।

Close proximity of letters is called संहिता।

मित—। अतिशयित इति परशब्दस्य व्याख्यानम्। स्वभावादधिका अति-
शयितः। अर्द्धभावाकाशत्रयवधानं संहितासंज्ञो भवतीति उच्यते।

२८ । सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

दी— । सुबन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् ।

A पद is one that ends in either a सुप् or a तिङ् ।

मित— । 'सुप्' इति "स्त्रौजस्—" इत्यत्र सु शब्दादारभ्य आ सुपः पकारात् प्रत्याहारः । 'तिङ्' इति च "तिप्तस्—" इत्यत्र ति शब्दात् मङ्गिङी ऊकारात् प्रत्याहारः ॥

३० । हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ॥

दी— । अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

Consonants unseparated by vowels are called संयोग ।

मित— । हल इति व्यञ्जनानि । बहुवचनमतन्तम् आत्यभिप्रायेण वा । अनन्तरमवकाशः । अव्यवहितानामन्तरमेषु अनन्तराः । अचः स्वराः । तैः अव्यवहिताः ॥ इयो इयीव्यञ्जनयोरनन्तरा स्वरविरहिता इत्यर्थः । अज्भिरिति युक्तम् ॥ अनन्तरा इति नकारतकारयोर्मध्ये अच् नास्ति इति तयोरेकः संयोगः । बङ्गनामपि हलानामनन्तर्ये इयीइयोः संज्ञा । यावन्मात्रेण सिद्धमानन्तर्ये तावन्मात्रेणैवोत्पन्ना संज्ञा तद् बङ्गनां सन्निधाने एकाधिक एव संयोगः ॥ लब्ध्वा इति वकारधकारयोरेकः, धकारवकारयोरपर इति द्वौ संयोगौ ॥

३१ । ऋस्वं लघु ॥ १ । ४ । १० ॥

A short vowel is called लघु ।

मित— । "ऊकाहोऽच्—" (४—१।२।२७) इति ऋस्वलादिकं स्वरधर्मः । यत् ऋस्वं तत् लघु इत्युच्यते ॥

३२ । संयोगे गुरु ॥ १ । ४ । ११ ॥

दी— । संयोगे परे ऋस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

A short vowel is styled गुरु if a संयोग follows,

मित— । 'ऋस्वम्' इत्यनुवर्तते । 'संयोगे' इति परसप्तमी । ऋस्वं संयोगे परे

गुरु इत्यन्तयः ॥ अनन्तर इत्यत्र 'अ' इति लघु । अन्त इत्यत्र तु 'न्त' इति संयोगी परे 'अ' इति गुरु । 'ऋस्व' इति ऋ शब्दे अकारो गुरुः ॥

३३ । दीर्घञ्च ॥ १ । ४ । १२ ॥

दी— । दीर्घञ्च गुरुस्तं स्यात् ।

A long vowel also is styled गुरु ।

मित— । यत् दीर्घं तच्च गुरु । 'दीर्घ' इति दी-शब्दे ईकारो गुरुः ॥ सानुस्वारं सविस्मरणं गुरु । 'संयोगः' इति 'सं' शब्दे अकारो गुरुः गः-शब्दे च ॥

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

३४ । इको गुणवृद्धौ ॥ १ । १ । ३ ॥

दी— । गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत् गुणवृद्धी विधीयेते तत् 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

The word इकः in the षष्ठी has to be supplied where गुण or वृद्धि is enjoined by mentioning the word गुण or वृद्धि ।

मित— । इकशब्दस्य षष्ठा एकवचने रूपम् 'इकस्' इति । तस्य अनुकरणम् 'इकस्' इति शब्दरूपं नपुंसकलिङ्गम् । प्रथमेकवचने इह रूपम् ॥ गुणश्च वृद्धिश्च गुणवृद्धौ । तौ । अनुवर्तते उपतिष्ठते इत्यादि क्रिया कृष्णा । कर्मणि द्वितीया-दिवचने रूपम् ॥ 'इकः' इति गुणवृद्धि-शब्दौ अनुवर्तते । यचीच्यते गुण इति वृद्धिरिति वा तत्र इक इत्यप्युपस्थितं वेदितव्यम् । तदाह 'गुणवृद्धिशब्दाभ्याम्' इत्यादि ॥ 'गुणः' 'वृद्धिः' इत्युक्ते कस्य तत् इत्याकाङ्क्षायां 'इकः' इति स्थानी उपतिष्ठते । एतत् यत् विशिष्य स्थानी न निर्दिष्टस्तत्रैव । तथा च "मिदिगुणः" इत्यत्र 'इकः' इति योजनया 'मिदिरीको गुणः' इति लभ्यते, तेन मेदति इत्यादि भवति ॥ "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इत्यत्र इको वृद्धिर्विज्ञायते । अच्चेवीत् चलावीत् इत्यादि च रूपं भवति ॥ अशुक्ते गुणवृद्धिशब्दे तु नेतत् । 'त्यदादीनाम्' इति इदम् शब्दस्य अकारो विधीयते । स च गुणः । किन्तु गुणशब्दीभारणाभावात् इकारस्य न

भवति यथा प्राप्तम् अलोऽन्तास्यैव भवति । एवम् “दिव औत्” इति तद्विसंज्ञक ओकारो विधीयते । परं तद्विशब्दस्य साचादनुक्तोः सः अलोऽन्तास्यैव भवति न तु इकारस्य ॥

३५ । अचञ्च ॥ १ । २ । ३८ ॥

दी— । ह्रस्वदीघप्लुतशब्दैर्यत्र अच् विधीयते तत्र ‘अचः’ इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

The word अच्, in the षष्ठी has to be supplied where an अच् is enjoined by mentioning the word ऋस्व, or दीर्घ, or प्लुत ।

मित— । चकारोऽवधारणार्थः । “ऊक्कालीऽच्,—” इत्यतः ‘अच् ऋस्वदीर्घप्लुतः’ इत्यनुवर्तते । ऋस्वदीर्घप्लुतः अच् अचञ्च इत्यन्वयः । ऋस्वः, दीर्घः, प्लुतः इत्येवं भाव्यमानः अच् अच एव भवति इत्यर्थः । एतद्विधीयते “ऋस्वी दीर्घः प्लुतः इति यच्च ब्रूयात् अच इत्येतत् तच्च उपस्थितं द्रष्टव्यम्” इति भाष्ये दीक्षितेन च ऋस्वदीर्घप्लुतादिना अनूयते ॥ ‘अचः’ इति षष्ठी कचिद् विशेषणात् कापि वा विशेष्यात् द्रष्टव्या । तथा च “ऋस्वी नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इत्यत्र “प्रातिपदिकस्य ऋस्वी भवति” । किम्भूतस्य प्रातिपदिकस्य ? अचः अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य इत्येकं विशेषणतया व्याख्यास्यते । तेन यामणि कुलम् इति ऋस्वी भवति, सुवाक् कुलम् इति न ऋस्वः ॥ “शमामष्टानां दीर्घः” इत्यत्र “अचो दीर्घो भवति । किम्भूतस्य अचः ? “शमादीनामचः” इति विशेषणत्वेन व्याख्यानम् । तेन शाम्यति इत्यनन्तास्यापि अकारस्य दीर्घो भवति ॥ ऋस्वादि यच्च न युतं तच्च नायम् । “दिव उत्” इति ऋस्व उकारो विधीयते स्वरूपेण न स्वसंज्ञया । तेन वकारस्य भवति न अचः ॥

३६ । आद्यन्तौ टकितौ ॥ १ । १ । ४६ ॥

दी— । टित्कितौ यस्य उक्तौ तस्य क्रमात् आद्यन्तावयवौ स्तः ।

That which drops ट and that which drops क are added as a limb respectively before and after the one of which they are enjoined.

मित— । आदिष्व अचञ्च आद्यन्तौ । ट इति अकार उच्चारणार्थः । ट च क् च टकौ । तौ इतौ यथोक्तौ टकितौ टित्कितौ इत्यर्थः ॥ आद्यन्त

इति समुदायः अंशतटित् अंशतय कित् । आद्यंशे टित् अन्तांशे कित् इति शेषः ।
एवम् आद्यन्तसमुदायेन टकित् समुदायस्य अन्वयः सिद्धः । पश्चात् “यथासंख्यम्—”
इति अवयवानां पृथगन्वयः ; टिता आदिः किता अन्तस्य इति । तेन टित् आदि-
र्भवति कित् अन्तः इत्यर्थः सम्पद्यते । कस्य आदिरन्तो वा ? यस्य उत्तौ तस्य ।
यस्य टित् विहितः तस्य स आदिर्भवति, यस्य कित् तस्य अन्तः इति भावः ॥ यस्य
उत्तौ तस्य अवयवावेतो न तु तस्य स्थाने । तेन आगमाविमो “षष्ठो स्थाने योगा”
इत्यस्यापवादः ॥ लुटि भू ता इति स्थिते “आद्यंघातुकस्येड्—” इति ‘ता’ शब्दस्य
इदं । टित्त्वात् आद्यवयवः, तेन भू इता इति जातम् ॥ शौ या णिच् इति स्थिते
“—आतां पुङ् शौ” इति या शब्दस्य पुक् । कित्वात् अन्तावयवः, तेन याप् णिच्
इति जातम् ॥ प्रत्ययस्तु टिडा क्रिडा पर एव भवति ॥ तथा च “चरेटः” इति चर् ट
इत्येव न तु टचर् इति ।

३७ । मिदचोऽन्तग्रात् परः ॥

दी— । अचः इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यः तस्मात्
परस्तस्यैव अन्तावयवो मित् स्यात् ।

That which drops म् comes in after the last of the vowels in
the word of which it is enjoined and is to be deemed as a part
of that vowel.

मित्— । आद्यन्तो इत्यतः अन्तशब्दमात्रम् अनुवर्तते । “मित् अचः
अन्तग्रात् परः अन्तः” इत्यन्वयः । तच्च ‘अचः’ इति षष्ठी, न पञ्चमी । पञ्चमीपक्षे
‘अन्तग्रात्’ इति ‘अचः’ इत्यस्य विशेषणं भवति । -ततश्च छलन्तेषु मित् न प्रवर्तते
पर्याप्ति, मृहान्ति इत्यादि च न सिध्यति ॥ ‘अचः’ इत्यस्य अचाम् इत्यर्थः ।
जातावेकवचनम् षष्ठी च निर्धारणे । तदाह ‘अचां मध्ये यः अन्तः’ इति ॥ तस्मात्
परः तस्मादचः पर इत्यर्थः ॥ ‘तस्यैव’ तस्य अच एव ‘अन्तावयवः । एतत् भाष्योक्तस्य
‘पूर्वान्’ शब्दस्य व्याख्यानं । मित् पूर्वान् । कथं पूर्वः ? यतः परी मित् ।
तदिह द्वौ पक्षौ—अचः परी मित् इति अच एव अन्तावयवः सः, अजन्तात् सङ्घातात्
परी मित् इति तस्यैव सङ्घातस्य अन्तावयवः सः इति । आद्यौ दीर्घितस्य, द्वितीयौ

इरदत्तस्य । फले नास्ति भेदः । परम् अचो वचोमाचस्य अवयवकल्पना सङ्गता प्रतिभाति ॥

३८ । षष्ठी स्थानेयोगा ॥ १।१।४८ ॥

दी— । अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानञ्च प्रसङ्गः ।

In this science the sixth case-ending attached to a word indicates that the word is to make room for another unless some other relation is specifically mentioned as implied by the case-ending. स्थान in the rule means प्रसङ्ग domain, subject-matter etc. Thus in the rule “अस्तेभूः” the षष्ठी in अस्तेः implies that अस् makes room for भू, i.e., भू is substituted for अस् ।

नित— । वङ्गवो हि षष्ठायाः । षष्ठीयुक्तेन कचित् स्थानी लक्ष्यते यथा राज्ञः पुरुषः, कचित् अवयवो यथा वचस्य शाखा, इत्यादि । एवं पुरुषस्य भाग्यम्, द्रव्यस्य मूल्यम्, वित्तस्य मावा इत्यादिष्वपि भिन्नेष्वर्थेषु षष्ठा योगः । तदिह व्याकरणे नियमः क्रियते षष्ठा योगः स्थाने अर्थे एव भवति नान्यस्मिन् । स्थाने स्थानार्थे स्थानप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः योगो यस्याः सा स्थानेयोगा, यथा युक्त्या आदेशस्य स्थानं विज्ञायते सा इति शेषः । इदमेव निपातनात् सप्तम्या अलुक् ॥ तथा च “अस्तेभूः” इत्यत्र ‘भूः’ इत्यादेशः । कस्य स्थाने इति ‘अस्तेः’ इति षष्ठा विज्ञायते । अस्तेः स्थाने भूः स्यादित्यर्थः । युगपदुभयोरिकस्थानाधिकारस्य असम्भवात् आदेशात् परम् ‘अस्’ इति निवर्तते, ‘भू’ इत्येव केवलमुपलभ्यते ॥ इह ‘स्थाने’ इति सप्तम्यन्तस्य अनुकरणमिति न । अनुकरणे तु ‘स्थाने’ इति प्रातिपदिकं स्त्रीर्वै । तदा निपातनात् सप्तम्या अलुक् इति भाष्यवाक्यमसङ्गतं स्यात् । किञ्च स्थानेन योगो यस्या इति भाष्योक्तं व्याख्यानान्तरमपि न संगच्छेत ॥ नैतत् सार्वत्रिकम् । विशिष्य अन्यार्थनिर्देशे तु स्थानार्थो न भवति । तथा च “ऊदुपधाया गीङ्” इत्यत्र उपधाया इत्युक्तेः गीङ् इत्यवयवषष्ठी न स्थानषष्ठी । गीङ् अवयवभूतस्य उपधाया चीकारस्य क्त इत्यर्थः सम्पद्यते, न गीङ्ः स्थाने कदिति । तदाह अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी इति अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषो यया इति विशदः ॥ स्थाने योगा इति पदद्वयमसम्भवा-

मित्यपि पञ्चानुरं भाष्ये दृश्यते । तत्र स्थाने अयीगा इति छिदः । अयीगा अनुक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने भवति इत्यर्थः । इदमेव सुगमं व्याख्यानम् ॥ उदाहरणे अस्तेः इति स्थानषष्ठी । यथा अवयवषष्ठा अवयवी लक्ष्यते तथा स्थानषष्ठा स्थानी । स्थानी प्रसङ्गी इति दीक्षितः तेन अस् इति प्रसङ्गी 'अस्' इत्यस्य प्रसङ्गः प्राप्त इत्यर्थः । यथा वृचस्य शाखा इत्यत्र वृचः अवयवी शाखा अवयव इति बोधः तथा अस्तेः भूः इति अस्तिः प्रसङ्गी भूः प्रसक्तः इति लभ्यते ॥ स्थानमाद्यतनमिति कृत्वा स्थानी अप्रयुज्यमान इत्यपि शक्यते वक्तुम्, यथा—“स्थानिन्यपि मध्यमः” “कर्मणि स्थानिनः” इत्यादिव । अस्तिः अप्रयुक्तः भू इति प्रयुक्तः इति पूर्वोक्त एवार्थः ॥

३८ । स्थानेऽन्तरतमः ॥ १।१।५० ॥

दी— । प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । यत्र अनेकविध-मान्तर्ह्यं तत्र स्थानत आन्तर्ह्यं बलीयः ।

When there is occasion for substitution the substitute should be the most similar to what it replaces. If more than one point of similarity exists, similarity in the region of pronunciation determines the substitute. Thus in दृष्ट अश् we have अश् together and have to substitute दीर्घ for the two by the rule “अक्तः सवर्णे दीर्घः” । Now दीर्घ presents आ ई etc. Of these आ is the most similar to अश् because both आ and अश् are कण्ठ्य । Hence the form दृष्टाय । Again in चि तुमुन् the rule “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” directs गुण in place of the इ in चि । Now गुण includes अ, ए, ओ । Of these ओ has nothing in common with इ । ए is similar in स्थान having तालु as a common place of origin. अ also is similar because both are short. Similarity in origin (स्थान) gets the preference and ए is substituted ; the result is चेतुम् । Similarly स्तु तुमुन् gives सौतुम् ।

मित— । पूर्वसूचात् ‘स्थाने’ इत्यनुवर्तते । तेन सद्यः ‘स्थाने स्थाने अन्तरतमः’ इति मिथितीऽन्वयः । तत्र अनुवृत्तस्य आद्यस्य ‘प्रसङ्गे’ इत्यर्थः । भावे सप्तमी । द्वितीयस्तु उच्चारणस्थानवाची । विषयसप्तमी । अन्तरशब्दः सदृशपर्यायः । तद्व-

मर्थः—‘स्थाने’ प्रसङ्गे सति ‘स्थाने’ उच्चारणस्थानविषये ‘अन्तरतमः’ सङ्गततमः आदेशः स्यात् । सादृश्यात् प्रसङ्गः । सङ्गेषु अनेकेषु प्राप्तेषु ये स्थानेन सङ्गः तेषामेव उपयोगी नान्येषाम् । तेषु पुनर्यस्य अधिकतमं सादृश्यं स एव आदेशः ॥ ‘प्रसङ्गे सति’ इत्यत्र ये ये सङ्गः सर्वे एव ते प्रसङ्गा द्रष्टव्याः ॥ सादृश्यञ्च चतुर्विधम्—तात्त्वादिस्थानसाम्यात्, नादधोषादिगुणसाम्यात्, ऋस्त्वदीर्घत्वादि-कालसाम्यात्, अर्थसाम्याच्च । तदाह ‘अनेकविधमान्तर्यम्’ इति ॥ ‘स्थानतः’ स्थानेन इत्यर्थः ॥ ‘बलीयः’ इति स्थाने शब्दस्य अनुवृत्त्या लभ्यते इति दर्शितं प्राक् ॥ इह ‘हेतुम्’ इति विधातीरकारस्य गुणिन अकार एकार ओकारश्च प्राप्तः । तत्र सादृश्याभावात् ओकारस्य प्रसङ्गो नास्ति । अकारो ऋस्त्वमावया एकारस्तु तालुस्थानसाम्यात् इकारेण सङ्गः । स्थानसाम्यं बलवत्तरमिति एकारे कृते चेतुम् ॥ वाचा हरिः इति विसृष्टे वाग् हरि इति जाति हकारस्य पूर्वसवर्णे क, ख, ग, घ, ङ इति प्राप्ताः । सवर्ण इति सर्वे एव स्थानेन सङ्गः हकारस्य । परमेषु ककार खकारौ अघोषौ इतरे घोषवन्त इति ते घोषवतो हकारस्य सङ्गतराः । किञ्च गकारादिषु गकार-ङकारौ अल्पप्राणौ घकारो महाप्राण इति महाप्राणस्य हकारस्य सङ्गतमो घकार एव आदेशः । तेन जातं वाग्घरिः इति ॥

४० । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १।१।६६ ॥

दी— । सप्तमी निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

An injunction, laid down with some word having the seventh case-affix, operates on what *immediately* precedes the word. The rule “इकोयच्च” enjoins यच् of इक् । Of which इक् ? The condition अचि in the सप्तमी supplies the answer with the help of this present rule. The operation is to be on the इक् that immediately precedes अच् । Thus दधिमित्रमन्नम् gives the compound दधि अन्न where इक् *i.e.* इ immediately precedes अ which is an अच् । Hence इ is replaced by यच्, *i.e.*, by य which is the अन्तरतम of इ and the form दध्यन्न is obtained.

मित—। तस्मिन्शब्द इह अर्थपरः। एतच्च इति शब्दयोगात् “न वेति विभाषा” इत्यत्र यथा। ‘तस्मिन्निति’ तच्छब्दस्य य इह प्रकारसेन प्रकारेण इत्यर्थः, सप्तम्यन्तेन इति शेषः। तच्छब्देन च सर्वनाम्ना कृतस्य शब्दजातस्य यङ्गम् ॥ इह निर्द्दिष्ट्युपसर्गो नैरन्तर्ये वर्तते दिग्धातुस्य उच्चारणार्थः। निर्दिष्टं नैरन्तर्येण उच्चारितम् ॥ सप्तम्या यो निर्देशः तेन ‘सप्तमौनिर्देशेन’ सप्तम्यन्तशब्दोच्चारणेन ‘विधौयमानं कार्यम्’ क्रियमाणो विधिः सप्तम्या निर्दिष्टात् पूर्वस्य ‘वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य पूर्वस्य’ इत्यर्थः ‘बोध्यः’ वेदितव्यः ॥ इह “तस्मिन्निति पूर्वस्य” इत्येतावन्तेव सप्तम्यन्तात् पूर्वस्य विधिर्लभ्यते। तथापि यत् ‘निर्दिष्ट’ शब्दो गृह्यते तेन ज्ञाप्यते नायं पूर्वमावस्य विधिः किन्तु अव्यवहितस्य पूर्वस्य। अतएव निर्दिष्टं नैरन्तर्येण उच्चारितमित्युक्तम् ॥ अथवा एतदर्थमित्यं व्याख्यायताम्—‘तस्मिन्निति’ सप्तम्यन्तं कश्चित् शब्दमुच्चार्य इत्यर्थः यत् विधौयते तत् ‘निर्दिष्टे पूर्वस्य’ सप्तमौनिर्दिष्ट-शब्दापेक्षया यत् पूर्वं तस्य भवति। एवं सति “इकोयणचि” इत्यत्र अचि निमित्ते इकः स्थाने यो यण् विधौयते स अचः अव्यवहितस्य पूर्वस्य भवति। तेन प्रत्याहारः, स्वाद्वन्तम् इत्यादि सिध्यति ॥ पूर्वमात्रे प्राप्ते विधौ अव्यवहितपूर्वे नियम्यते ॥ अधिकमग्रे ॥

४१। तस्मादितुत्तरस्य ॥ १।१।६० ॥

टी—। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेण अव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्।

An operation, directed with some word in the fifth case-ending, affects what immediately follows the word. The rule “इंदासः” directs ई of आन when it follows the root आस। Of which आन ? The condition आसः in the पञ्चमी restricts it to the आन that comes *immediately* after आस। Thus आसीन, but not ई in आसी भजमानः, because the आन here is not *immediately* after आस।

मित—। निर्दिष्टे इत्यनुवर्तते। प्राग्वत् तस्मादित्यर्थपरम्, निर्दिष्टयङ्गमेन च अव्यवहितता। ‘निर्दिष्टे उत्तरस्य’ निर्दिष्टापेक्षया उत्तरस्य इत्यर्थः। नागिबन्त

विभक्तिविपरिणामेन निर्दिष्टात् शब्दस्य अन्वयमाह । उत्तरमात्रस्य प्राप्ते अव्य-
वहितोत्तरवर्तिनि कार्यं नियम्यते । तथा च “सञ्चप्रविभ्यः स्थः” इति अव्यवहितस्य
स्था घातोः सन्निष्ठते इति भवति । व्यवहितस्य तु “कमिङ् समुपस्थास्यति विधिः”
इति परस्मैपदमेव ॥ कार्यम्, कार्यस्य विषयः यः कार्यो इत्युच्यते, कार्यस्य निमित्तम्
इति चित्तयसन्निधाने एव सूचयोरनयोः प्रवृत्तिः । तत्र निमित्ते सप्तमीनिर्दिष्टे
अव्यवहितं पूर्वं कार्यस्य विषयः, पञ्चमी निर्देशे तु अव्यवहितं परम् । एवम् “कर्मणि
द्वितीया” “दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च” इत्यादिषु ‘कर्मणि परभूते पूर्वस्य द्वितीया’
‘दूरादिषु पूर्वभूतेषु परस्य द्वितीया च’ इत्यादिकं न । तादृशे व्याख्याने ‘कर्मणि’
इत्यादिकं निमित्तं भवति, ‘द्वितीया’ इत्यादिकं कार्यम्, परं कार्यस्य विषयो न
लभ्यते ॥ न च वाच्यं ‘पूर्वम्’ ‘उत्तरम्’ इत्येव विषयः । एताभ्यां हि विशिष्यते
विषयः, तेते स्तयं विषयः । स हि साक्षान्निर्दिश्यते “इको षष्चि” इत्यादिषु
प्रकरणाद्वा लभ्यते “ईदासः” इत्यादिषु ॥

४२ । अलोऽन्तरस्य ॥ १।१।५२ ॥

दी— । षष्ठीनिर्दिष्टस्य अन्त्यस्य अल आदेशः स्यात् ।

The substitute of what is in the sixth case-ending comes in place of the last letter only. Thus “रुहः पः—” substitutes प for the final ह only not for the whole of रुह ।

मित— । “स्थानेऽन्तरतमः” इत्यतः ‘स्थाने’ इत्यनुवर्तते । “स्थाने अलः अन्तरस्य”
इति पूर्वे सूचयोरोरम् । स्थाने यो भवति सः अन्त्यस्य अलः स्थाने वैदितव्यः इत्यर्थः ।
कः स्थाने भवति ? आदेशः । किं तस्य लिङ्गम् ? “षष्ठी स्थानेयोगा” इत्यनेन
षष्ठीनिर्देशः । तदाह “षष्ठीनिर्दिष्टस्य” इत्यादि । यत् षष्ठा निर्दिष्टं तस्य यः अन्त्यः
अल् तस्य स्थाने आदेशः स्यात् । तथा च “इनस्तः—” इति षष्ठि अन्त्यस्य नकार-
स्यैव तकारो भवति न सर्वस्य इनश्चन्दस्य—घातः ॥ आदेशः अल एव पदस्य
माभूत् । अन्त्यस्यैव अनन्तरस्य मा भूत् इति द्विविधोऽयं नियम इति नागेशः ॥
‘स्थाने’ इत्यनुवृत्तेः आदेशे एवायं नियमः । आगमेषु तु अनन्तरस्यैव इति न । तेन
“आर्धघातुकस्य—” इति य इट् स ङश्चप्रत्ययस्य चकारस्य अन्त्यस्य न भवति ।

यदि स्यात् “आद्यन्तो टकितौ” (३६) इति चकारात् पूर्वम् लशब्दस्य चकारात् परं स्यात् ॥ केचिदिह ‘षठौ’ इत्यप्यनुवर्तयन्ति, फले तु भेदो नास्ति ॥

४३ । डिञ्च ॥ १।१।५३ ॥

दी—। अयमप्यन्यस्यैव स्यात् । “—सर्वस्य” (४५) इत्यस्यापवादः ।

This too, *i.e.*, a substitute that drops ङ, is in place of the last letter. This bars the सर्वादेश directed by the rule “अनेकाल्—” । Thus in गो अयम् the substitute अवङ् comes in for the final only giving गवायम् by the rule “अवङ् स्त्रीटायनस्य” ।

मित—। ङ् इत् यस्य स डिञ् । ‘स्थाने’ इत्यस्ति ‘अलोऽन्यस्य’ इति च । डिङ्पि स्थाने भवन् अलोऽन्यस्यैव भवति ॥ तथा च “अनङ् स्त्री” इति सखिशब्दस्य इकारस्य अन्यस्यैव अनङ् भवति ॥ अनेकाल् अयमनङ्, तेन “अनेकाल्—” इति सर्वादेशः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । तदाह “सर्वस्य” इत्यस्यापवाद इति ॥

४४ । आदेः परस्य ॥ १।१।५४ ॥

दी—। परस्य यद्विहितं तत्तस्य आदेर्वोध्यम् । “अलोऽन्यस्य” इत्यस्यापवादः ।

What is enjoined of the immediately following word takes place of the first letter of that word. Thus “अन्तरूप—” directs ई to replace अप when coming after द्वि, but the ई replaces the first letter only of अप giving दीप ।

मित—। ‘स्थाने’ इत्यस्ति ‘अलः’ इति च । परस्य आदेः अलः स्थाने इत्यन्वयः । ‘परस्य यद्विहितम्’ पञ्चमी निर्देशेन इति शेषः ॥ “ईदासः” इति आनस्य परभूतस्य ईकारो विधीयते । स च तस्य आदेर्वर्णस्य आकारस्य भवति न समुदायस्य ।

४५ । अनेकाल्शित् सर्वस्य ॥ १।१।५५ ॥

दी—। स्पष्टम् । “अलोऽन्त्य” —सुलापवादः । “अष्टाभ्य औश्” इत्यादौ “आदेः परस्य” इत्येतदपि परत्वाद्नेन बाध्यते ।

An आदिश्, containing more than one letter, also one that drops श्, replaces the whole word. This bars the rule “अलोऽन्त्यास्य ।” Thus the rule “असौभूः” directs भू in place of अस् । Now the आदिश् here, viz., भू, contains more than one letter ; hence it replaces the whole of अस् and not the final स only. It also bars ‘आदेः परस्य’ when there is conflict of the two because it comes later. Hence “अष्टाभ्य औश्” directs औश् for जस् and शस् coming after अट् । This affecting what follows, the rule “आदेः परस्य” comes in ; the आदिश्, i.e. औश् again drops श् and is शित्, so the present rule also applies. Thus there is conflict. The present rule, however, prevails and we get औश् in place of the whole of जस् and शस् ।

मित—। ‘स्थाने’ इत्यस्ति । अनेके अक्षः अक्षिन् अनेकाल् । श् इत् अस् शित् । अनेकाल् च शिञ् इति समाहारः ॥ अनेकाल्शित् आदिश्ः सर्वस्य स्थाने भवति इति सूत्रार्थः ॥ तथा च “एतदोऽन्” (१८५१—५।३।५) इति अन् अनेकाल् सर्वस्य एतदः स्थाने भवति न “अलोऽन्त्यास्य” इति दकारमाचस्य । तेन एतद् तसि इति स्थिते अगतः इति जाते “नक्षीपः—” (२३६) इति नक्षीपे अतः ॥ “इदम् इश्” इत्यत्र इश् इति शित् । अतः सर्वस्य आदिश्ः । तेन इदम् तसि इति स्थिते इश् तसि इति जाते इतः । “मानुष्यकृतमनेकाल्त्वम्” इत्युक्तेः इश् एकाल् न अनेकाल् ॥ “अतो भिस ऐस्” इति अनेकाल् ऐस् सर्वस्य भिसः स्थाने भवति न “आदेः परस्य” इति भमात्रस्य । “अष्टाभ्य औश्” इत्यत्र औश्ः शित्वात् सर्वादिश्ः प्राप्तः, अष्टाभ्य इति पञ्चमो निर्देशात् पुनः “आदेः परस्य” इति । एवं युगपदुभयप्राप्तौ यः परः स प्रवर्तते यः पूर्वः स बाध्यते इति सर्वादिश् औश् ।

४६ । स्वरितेनाधिकारः ॥ १।३।११ ॥

दी—। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपम् अधिकृतं वेदितव्यम् ।

What is pronounced in the स्वरित pitch is to be supposed as अधिष्ठित, i.e., allowed jurisdiction over what follows.

मित—। स्वरितः स्वरमेदः। तेन लिङ्गेन अधिकारी वेदितव्य इत्यर्थः।
यः शब्दः सूचकारिण स्वरितेनीच्चारितः स उत्तरत्र अधिष्ठतो बोध्यः तत्र स अन्वेति
इति शेषः ॥

दी—। परन्तित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः।

Of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier. In other words the नित्य sets aside what is पर; the अन्तरङ्ग prevails over both नित्य and पर; while अपवाद bars नित्य, पर and अन्तरङ्ग। पर, नित्य etc. are relative terms. What is पर etc. with respect to one may not be so with reference to another. Of two operations if one is such that it can take place either before or after the other has worked that one is नित्य with respect to the other. Thus in तुद् तिप् the rule “सार्धधातुकार्धधातुकयोः” (२१६८—२१८४) requires तु to become ती by गुण also the rule “तुदादिभ्यः शः” (२५३४—३११३३) demands श to come in between तुद् and तिप् stopping the गुण। Also गुण is a subsequent कार्य्य compared to श। As is expected from the rule “विप्रतिषेधे परम्” the गुण, ought to prevail giving तीद् तिप् and then with श between, तीदति is to be the form. But we observe that श can come in irrespective of गुण, hence compared to गुण the श is a नित्यकार्य्य। This therefore has precedence over गुण though that is guided by a subsequent rule. Hence the correct procedure is तुद् श तिप् yielding तुदति। अन्तरङ्ग is internal. Such a कार्य्य does not depend upon external causes. Thus ग्रामणी in the sense “leader of the village” becomes neuter when qualifying कुल house. If we say “by the leading house in the village” we have to attach टा to ग्रामणी in the neuter. But टा requires नुम् by the rule “इकीऽपि विभक्तौ” (३२०—२११७३)। The प्रातिपदिक then becomes ग्रामणीन्। Neuter

however requires shortening of the ई by “इत्थोनपंचके प्रातिपदिकस्य” (३१८—१२।४७) making यामणिन् as the प्रातिपदिक। The results being different the question is which to prefer? We note that the rule for तुम् is later than that for इत्थ which is a ground for preparing तुम्। Moreover तुम् comes in irrespective of इत्थ while the इत्थ is barred if तुम् is allowed first. Hence compared to इत्थ the तुम् is नित्य which is another ground for preference of तुम्। On the other hand the इत्थ is an internal affair—अन्तरङ्ग—being independent of what विभक्ति is attached. Hence इत्थ prevails over तुम्। The correct form then is यामणिना। Instance of an अपवाद prevailing over an अन्तरङ्ग is seen in देव्य चरि। “आदुगुः” is here an अन्तरङ्गविधि। This should give देव्यरि। “अकः सुवर्णे दीर्घः” however prevails because it is an अपवाद of “आदुगुः” and gives देव्यारि।

मित—। परादयः सम्बन्धिग्रन्थाः ॥ पाणिनीयविन्यासे द्वयोः सूत्रयोः यत् परवर्ति तत् परम् इतरत् पूर्वम् ॥ विधिद्वयस्य प्रथमे प्रवृत्ते यदि द्वितीयो न प्रवर्तते, प्रथमश्च प्रवृत्तेऽपि अप्रवृत्तेऽपि द्वितीयो प्रवर्तते एव, तदा प्रथमो नित्यः अन्यः अनित्यः ॥ अन्तरङ्गता बहिरङ्गता च लक्ष्यानुसारतो भवति। अन्तर्मध्ये लक्ष्यभूतवर्षसङ्घातस्य मध्ये अङ्गानि निमित्तानि विधिप्रवृत्तेरुपकरणानि विधिभाक् विधिहेतुश्च इति यावत्, यस्य विधिः स अन्तरङ्गो विधिः ॥ अपोद्यते प्रत्यादिश्यते विषयान्निवर्त्तते अनेन इत्यपवादी विषयसङ्कोचः तदर्थको विधिरिति शेषः ॥ परस्य नित्यश्च अन्तरङ्गश्च अपवादश्च इति द्वन्द्वः। तेषामिति निश्चारेण षष्ठो ॥ उत्तरं परं परवर्ति। उत्तरस्यादुत्तरम् उत्तरोत्तरम्। सुप् सुपा ॥ आनुपूर्व्ये द्विवचनन्तु न। तथा सति उत्तरमुत्तरमिति स्यात् सुपो लुक् न स्यात्। “कर्मधारयबहुत्तरेषु” (८।१।११) इति हि सौत्रस्यैव द्विवचनस्य वार्तिकेषु न प्रवर्तते। तथा च आनुपूर्व्ये भाष्यीकमुदाहरणद्वयम् “मूले मूले स्थूलाः। अये अये सूक्षाः” इति ॥ अतिशयेन बलवत् बलीयौ बलवत्तरम्। ईदृशानि मतवलीपः ॥ परनिष्ठान्तरङ्गापवादानीं मध्ये यदुत्तरं तत् पूर्वपक्षेया बलवत्। ततोऽपि यदुत्तरं तद्वलवत्तरमित्यर्थः ॥ इह शब्देन्दुशेखरे “अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रोप-निमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्। तदीय-

निमित्तसमुदायानन्तर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम्" इति दृश्यते । नूनं प्रक्षिप्तमेतत् । बहिरङ्गमात्रित्वे अन्तरङ्गव्याख्यानं न समीचीनम् । विज्ञातेनैव अविज्ञातं व्याख्यायते । बहिरङ्गं चेत् ज्ञातम् अन्तरङ्गमपि ज्ञायत एव किमियता व्याख्यानेन ? अन्ये पुनः "तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्भूताङ्गकम्" इत्यन्तरङ्गाश्रयं बहिरङ्गनिरूपणम् अन्योऽन्याश्रयदूषितम् ॥ "विप्रतिषेधे—"(१।४।२) इति यत् परं तत् बलवत् । नित्यस्तु परस्मात् बलवत्तरम् । तथा च एष वृद्धौ + क्त इति स्थिते "आत्मनेपदेषु—"(७।१।५) इति भस्व 'अत्' प्राप्नोति "कर्त्तरि शप्" (३।१।६) इति एधतेः शप् च । प्रथममद्भावे पश्चात् शपि एधते इति भवति । प्राक् शपि तु अकारान्तत्वात् 'अत्' नास्ति शप् पुनः कृतेऽपि अकृतेऽपि अद्भावे प्राप्नोति । एवं नित्यः शप् अनित्य अद्भावः । नित्यत्वात् परस्मादपि अद्भावात् बलीयान् शप् प्राक् प्रवर्तते 'एधन्ते' इति च रूपम् ॥ नित्यादप्यन्तरङ्गं बलवत् । देवितुमिच्छति इति दिव् सन् तिप् इति स्थिते "समीबन्त—"(२६।१८—७।२।४८) इति वैकल्पिक इडभावः । ततः "इकी भल्" (२६।१२—१।२।८) इति सन्ः किले ङ्ङीः शूडनूनासिके च" (२५।६१—६।४।१८) इति वकारस्य ऊट् । दि क सन् तिप् इति जाते सन्निमित्तं 'दि दि ऊ' इति द्विवचनं प्राप्तं सन्तिरपेक्षं 'दू' इति अन्तरङ्गो यथादेशश्च । तत्र द्विवचने प्रथमं कृते दिदूष इति प्राप्नोति, अन्तरङ्गात् परं द्विवचने तु इलादिशेषे दुदूष इति । आद्ये अभ्यासाशेषे यथादेशो न भवति । एवं कृतेऽपि अकृतेऽपि यथादेशे द्विवचनं कृते तु द्विवचने अंशतो यथादेशाभावः । तदिह नित्यं द्विवचनम् । अन्तरङ्गात् दुर्बलमिति प्रथममन्तरङ्गो यथादेशो भवति दुदूषति इति च लटि रूपम् ॥ अपवादस्तु वचनादेव बलवान् अन्तरङ्गादपि, अन्यथा अनर्थकः प्रत्यादेशः स्यात् । तथा च "यञ्ज्योश्" (१।४।६४) इति गीत्रप्रत्ययस्य लुगुक्तः । तेन गर्गस्य गोचापत्यानि पुमांस इति 'गर्गं यञ्' इति स्थिते यञ् लुकि गर्गाः । यदा तु गर्गस्य गोचापत्यानि ये पुमांसस्तेषां कावा इति विवक्ष्यते तदा 'गर्गं यञ्, क्' इति प्राप्तः । तत्र 'गर्गं यञ्' इति समुदायसङ्घितस्य विषयः । तस्मिंश्च समुदाये क् प्रत्ययनिरपेक्षं यत् किञ्चित् कार्यं तदन्तरङ्गम् । तेन इह अन्तरङ्गो यञ् लुक् । तस्य च "गीर्वेऽलुगचि" (४।१।८८) इत्यपवादः । अपवादस्य बलवत्तरत्वात् अन्तरङ्गमपि लुकं बाधित्वा क् प्रत्यये गार्गीया इति भवति । तत्त्वबोधिन्यां तु 'दैत्यारिः शीघ्रः' इति अन्तरङ्गादपवादस्य बलवत्तरत्वं प्रदर्शितम् ॥

उक्तं “अन्तरङ्गत्वात् गुणे यस्मि च प्राप्ते अपवादत्वात् सर्वर्णदीर्घः” । अयमाशयः—
 दैत्यानामरिः, त्रिधा ईशः, इति विग्रहे समासे सुब्लुकि ‘दैत्य अरि’ ‘त्री ईश’ इति स्थिते
 एकव “आद्गुणः” इति गुणः प्रातः, अन्यव “इको यण्—” इति यणादेशः । हावप्य-
 न्तरङ्गौ तथापि “अकः सर्वर्णे दीर्घः” इति सर्वर्णदीर्घत्वेन बाध्यते—इति । अव
 वक्तव्यं गुणादेशी यणादेशश्च यदाऽन्तरङ्गः सर्वर्णदीर्घोऽपि तथेव । इह ‘दैत्य अरि’
 ‘त्री ईश’ इत्यादि प्रातिपदिकं लक्ष्यम् । लक्ष्ये च आदेशस्य अङ्गानि । तत्
 गुणो वा यण् वा दीर्घो वा अन्तरङ्ग एव स आदेशः । एवं त्रिविधं तुल्या अन्तरङ्गता
 कथमेकस्य प्रवर्तिका इतरयोश्च बाधिका स्यात् ? वस्तुतस्तु पूर्वं बाधित्वा बलवत्तरं
 परं प्रवर्तते उत्सर्गे वा अपास्य अपवादः इत्येवैह वक्तुं न्यायं प्रतिभाति ॥

दी— । “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग” (परिभाषा) ।

A बहिरङ्ग operation is not recognised in making अन्तरङ्ग
 changes. Thus in पचाव इदम्—we two will cook this—गुण
 gives पचावेदम् । Now in पचावे here, ए is, by the rule “अन्तादिबच्च”
 (6. 1. 85.) deemed as final of पचाव । But the final of पचाव
 is a लोट् affix. Hence the ए is a लोट् affix and has to be
 changed into ऐ by the rule “एत ऐ” (2253—3. 4. 93.) This
 is undesirable and is avoided by the present परिभाषा । The
 गुण here is a बहिरङ्ग operation and the change into ऐ is अन्तरङ्ग ।
 Hence the rule “एत ऐ” does not recognise the ए, consequently
 does not operate.

मित— । अन्तरङ्गे विधौ कर्तव्ये बहिरङ्गं शास्त्रमसिद्धं कृतमपि अकृतमिव
 वैदितव्यमित्यर्थः । तथा च यामणि कुलम् इत्यत्र नयते; परं किप् । नयते वीकारश्च
 “ऋस्त्री नपुंसके,—” इति ऋस्त्री जातः । “ऋस्त्रस्य पिति कृति तुक्” यामणित्
 कुलम् इति तुक् प्राप्तः, अनया तु परिभाषया निवार्यते । लक्ष्यदृष्ट्या अन्तरङ्गता
 बहिरङ्गता च इतुक्तं प्राक् । ‘यामणी’ इति किपि कृते पथात् नपुंसके प्रयोगः
 तदुत्तरं नपुंसकऋस्त्रः । तेन किपे प्रति बहिरङ्गो ऋस्त्रः ॥ स च अनया परि-
 भाषया किबुत्पत्तावस्थायाम् असिद्धः । अतो न तुक् ॥ यत्तु प्राक् ‘यामणिना

कुलिन' इत्यव द्रव्यस्य अन्तरङ्गत्वमुक्तं लक्ष्यमेवात् किल तत् । एकव याम नौ किप्
इति लक्ष्यम्, अव्यव यामणी टा इति ॥

दी— । “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” (परिभाषा) । निमित्तं
विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति इत्यर्थः ।

The followers of Panini do not undertake futile operations.
The sense is that if they see that the cause for a change is
about to disappear they do not make the change at all.

नित— । ऊह्यते कर्तव्यत्वेन निरूप्यते इत्युक्तः प्रक्रियाविशेषः । विफलः
ऊहः बूहः आसन्ननिमित्तलोपा प्रक्रिया । अकृतः अननुष्ठितो बूहो येसादृशा
अकृतबूहाः । पाणिनीयाः पाणिनिशिष्याः अकृतबूहा भवन्ति । तदेव कथ्यते
निमित्तमित्यादिना ॥

अथाच्-सन्धिप्रकरणम्

४७ । इको यणचि ॥ ६।१।७७ ॥

दी— । ‘इकः’ स्थाने ‘यण्’ स्यात् ‘अचि’ संहितायां विषये । ‘सुधी
उपास्यः’ इति स्थिते स्थानत आन्त्यर्थात् ईकारस्य यकारः । ‘सुध्व्यु
उपास्यः (?) इति जाते—

In the matter of संहिता—Contiguity—यण् should replace
इक् when अच् follows immediately after it. Thus Starting
with सुधी उपास्यः—adored by the wise—we find that the ई of
सुधी is an इक् and it is immediately followed by च which is
an अच् । Hence ई has to be changed into यण् । But यण् stands
for य, ष, र, ल । Of these the most similar अन्तरतम—to ई is
य considering the place of origin. Substituting य we get सुध्व्यु
उपास्यः and look forward.

नित— । ‘अच् सन्धिः’ स्वरसन्धिः । स्पष्टताहेतुः चकारस्य ककारादिकं
पदान्तकार्यं न कृतम् ॥ ‘उपास्यः’ इति विसर्गो लिपिकरप्रसादन इवास्माति ।

एतच्च उपरिष्ठात् स्फुटीभविष्यति । इक् इति स्थानवष्टौ । तदाह 'इक्ः स्थाने' इति । यच् इत्यादेशः । अचि इति अचि परे अव्यवहिते परे इत्यर्थः । एतेन इक् स्थानी यच् आदेशः अच् आदेशस्य निमित्तम् इत्यायाति । "संहितायाम्" (६।१।७२) इत्यधिकारसूत्रम् तदाह 'संहितायां विषये' इति ॥ इह 'इक्' यच् 'अच्' इति प्रत्याहारः । इक् इति इ उ ऋ लृ, यच् इति य व र ल । "अणदित्—" इत्यनेन इकार ईकारस्यापि याङ्कः । तत् ईकारस्यायमादेशः । परं यादीनां चतुर्णां क आदेशः स्यादिति सन्देहः । निर्णयमाह 'स्थानत आन्तर्यात्' इत्यादि । 'स्थानत आन्तर्य' बलीयः (३८—१।१।५०) इत्युक्तेः कच्छस्य ईकारस्य कच्छो यकार एव अन्तरतमः स एव आदेश इत्यर्थः ॥ सुधीभिरुपास्य इति वियहे समासे सुवृत्तुकि यणादेशे ईकारस्य यकारे सुध्व्युत्तपास्यः (?) इति स्थिते प्रक्रियान्तरं प्राप्तम् । तत्र सूत्रमाह—

४८ । अनचि च ॥ ८।४।४७ ॥

दी— । अचः परस्य यरो द्वे वा स्तः, न तु अचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ।

A consonant other than च is doubled if coming after a vowel, but not if a vowel follows. This gives सु ध्व ध्व्युत्तपास्यः (?) ।

मित— । "अचो रक्षाभ्यां हे" इति पूर्वसूत्रात् 'अच्' इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते 'हे' इति च । "यरीऽनुनासिके—" (८।४।४५) इतः 'यरः' इति षष्ठान्तं स्थानी 'वा' इति आनुवृत्तम् । ततः 'अचः यरः हे वा अनचि च' इति मिलितोऽन्वयः । तदाह 'अचः परस्य' इत्यादि ॥ 'अनचि' इति प्रसज्यप्रतिषेधः, अचि न इत्यर्थः । अकार एवार्थे अवधारणे । 'अनचि च' अचि न एव इति भिन्नं वाक्यम्, तदाह 'न तु अचि' इति ॥ इह सुशब्दस्य उकारात् परं धकारः ततः परस्य यकारो न अच् इति प्रवर्तते पाचितं द्वित्वम् । तेन जातं सु ध्व ध्व्युत्तपास्यः (?) इति ॥ ननु आदेशः स्यानिवहति इति ईकारस्य स्थाने य इह यकारः सोऽपि अजीव, कथं तर्हि द्वित्वप्रवृत्तिः ? तत्रोच्यते—

४८ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ १।१।५६ ॥

दी— । आदेशः स्थानिवत् स्यात्, न तु स्थान्यलाभ्यविधौ । अनेन इह यकारस्य स्थानिवद्भावेन अच्त्वमाश्रित्य “अनचि च” (४८) इति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः, “—अनल्विधौ” इति तन्निषेधात् ।

A Substitute is to be treated like the retiring word, but not in the matter of changes due to any letter in the retiring word. By this rule the य here must not be deemed as a vowel and the duplication of च barred owing to the prohibition “अनचि च” (48) because अनल्विधौ—but not in the matter &c.—withholds the स्थानिवद्भाव here.

मि— । स्थानमात्रं यस्यास्ति न स्वरूपं स स्थानी अपसारितः अपसार्थमाप्नो वा कश्चित् । स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । भवति इति क्रिया कृष्णा ॥ अल् इति प्रत्याहारो वर्णमात्रवाच्यः । स्थानिसम्बन्धी अल् । विधिर्विधानम् । अलाभ्यो विधिरल्विधिः । न अल्विधिः अनल्विधिः तस्मिन् विषये । प्रसज्यप्रतिषेधौ नञ् । तदाह ‘न तु’ इत्यादि ॥ इहापि प्राग्वत् भिन्ने वाक्ये । आदेशः स्थानिवत् इत्येकं वाक्यम्, अनल्विधौ इति द्वितीयम् । आद्येन आपाततो यकारस्येह स्थानिवत्ता प्राप्ता ततो द्वित्वनिषेधशङ्का । परमयं निषेधः स्थानिन ईकारस्य अच्त्वमाश्रित्य प्रवर्तते तेनायमल्विधिः । अल्विधौ च स्थानिवत्ता न भवति इति यकारोऽत्र न अच् ततो घकारस्य द्वित्वम् ॥ संवत् । अल्विधावपि कश्चित् स्थानिवत्ता भवत्येव । तथा च—

५० । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ १।१।५७ ॥

दी— । अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तः अजादेशः स्थानिवत् स्यात्, स्थानिभूताश्चः पूर्वत्वेन द्वष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति यथाः स्थानिवद्भावे प्राप्ते—

This rule is for स्थानिवत्ता in the matter of operations due to letters in the स्थानिन् । The sense is—substitutes of vowels due to what immediately follows them are to be deemed as

स्थानिवत् when some operation has to be done on anything that precedes the vowels. Thus the substitute य् of the vowel ई here due to the immediately following च is to be deemed as a vowel in the matter of the duplication of the च् that precedes the ई। The duplication being apparently barred we look forward.

मित—। स्थानिवत् इति आदेश इति च अनुवर्तते। परस्मिन् अच आदेशः पूर्वविधौ स्थानिवत् इत्यन्वयः। परस्मिन् अव्यवहितपरस्मिन् निमित्ते यः अचः आदेशः 'परनिमित्तकः अजादेशः' इत्यर्थः 'पूर्वस्य' तस्यैव 'स्थानिभूतादचः' पूर्वस्य 'पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात्' इत्यर्थः। परत्वं पूर्वत्वञ्च आपेक्षिकम्। इह यदपेक्षया परत्वं तदपेक्षयैव पूर्वत्वमिति हि न्याय्यम्। तदाह 'स्थानिभूतादचः' पूर्वत्वेन इत्यादि। अयं तु पूर्वो नाव्यवहितः। निमित्तत्वेन आश्रितः पूर्व एव अव्यवहितो भवति इतरस्तु व्यवहितोऽपि स्यात्। एतदर्थमेवोक्तं 'पूर्वत्वेन दृष्टस्य' इति न तु 'पूर्वस्य' इति ॥ इह उकारे अव्यवहिते ईकारस्य आदेशो यकारः ईकारस्य पूर्ववर्त्तिनी धकारस्य हित्वविधौ स्थानिवत्। तथा सति प्राप्त एव हित्वनिषेधः। परिहरन्नाह—

११। न पदान्तद्विवचनवरीयलोप स्वर सवर्णानुस्वारदौर्घज
अर्विधिषु ॥ १।१।५८ ॥

टी—। पदस्य चरमावयवे द्विवचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति स्थानिवद्भावनिषेधः।

In a पूर्वविधि with reference to giving the final element to a पद, to duplication, to addition of चर, to elision of य, to accent, to सवर्ण, to अनुस्वार, to lengthening of a vowel, to substitution of लश् and चर् a substitute for a vowel due to what immediately follows is not treated as similar to what it replaces. Hence in the matter of the duplication of च् the substitute य् for ई is not स्थानिवत्; so "अनधि च" does not apply and the duplication is available.

मित—। स्थानिवत् आदेशः, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ, इति सर्वमनुवर्तते ।
 परस्मिन् अच आदेशः पूर्वविधौ पदान्तादिविधियु न स्थानिवत् इत्यन्वयः । पदस्य
 अन्तश्चरमावयवः पदान्तः । वरे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणं प्रथमान्तम् । विधिः
 विधानम्, भावे किः । पदान्तश्च द्विवचनञ्च वरे च इत्यादि हन्तः । तेषां विधिरिति
 हन्तात्ते श्रूयमात्वेन विधिग्रन्थेन हन्ताङ्गानां प्रत्येकं सम्बन्धः । तेन पदान्तविधौ द्विवचन-
 विधौ इत्यादि लभ्यते । तत्र पदान्तस्य विधौ करणे इत्यादि कर्मषष्ठ्या समासः ॥
 पूर्वविधौ अजादेशस्य या स्थानिवत्ता विहिता सा पदस्य चरमावयवे कर्त्तव्ये, द्विवचने
 कर्त्तव्ये, वरे परे यः प्राप्तस्तस्मिन् कर्त्तव्ये यलोपे कर्त्तव्ये स्वरं कर्त्तव्ये, सवर्णे कर्त्तव्ये,
 अनुसारे कर्त्तव्ये, दीर्घे कर्त्तव्ये, जश्भावे कर्त्तव्ये, चरभावे च प्रतिषिध्यते ॥ पदान्त-
 विधौ—कौ सः इत्यत्र सः इति असंघातीरकारस्य लोपादेशे रूपम् । लोपश्चायं
 परनिमित्तकः अजादेशः । कौ इत्यत्र पदान्त औकारः । यद्यकारस्य लोपी न स्यात्
 औकारस्य आव् इत्यादेशः स्यात् । परं स कौ इति पदस्य चरमावयवः स्यात् । लुप्ते
 तु अकारे आवादेशे कर्त्तव्ये स लोपी न स्थानिवत्, तेन काव् सः इति न भवति ॥
 द्विवचनविधौ—सुध् य् छपास्यः (?) इत्यत्र धकारस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये यकारो न स्थानिवत् ।
 तेन द्वित्वं भवति सुध् ध् य् छपास्यः (?) इति च रूपम् ॥ वरेविधौ—पुनः
 पुनर्गच्छति इत्यर्थे या धातोर्यङि वरच् प्रत्यये यायाय वर इति स्थिते “अतीलोपः”
 (६।१।४८) इत्यकारलोपे यायाय वर इति । अयञ्च परनिमित्तको लोपः पूर्वस्य
 यकारस्य लोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । तेनेह यकारवकारयोरनन्तर्ये प्राप्तम् “लोपो
 व्योर्वलि” इति यलोपस्य भवति । न च पुनरेतदर्थे ‘वरे’ यदर्थं कृतम् । यायावर
 इति स्थिते यङो यः अकारलोपो भूतः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवत्त्वे तु द्वित्वमाध-
 धातुकत्वमचत्वस्याश्रित्य “आतो लोप इटि च” (६।१।४९) इति आकारलोपः प्राप्तः ।
 स इह निषिध्यते । इदमेव वरेयङ्गस्य प्रयोजनम् । तेन यायावर इति रूपम् ।
 अङ्कते वरेयङ्गस्य सृजे यलोपयङ्गणात् यलोपः स्यादेव परम् आकारोऽपि लुप्येत । ततः
 पुनर्यलोपे यावर इति च रूपं स्यात् ॥ यलोपविधौ—कण्डूय इति स्मार्थिकयुगन्तात्
 क्तिच् प्रत्यये कण्डूय ति इति स्थिते “अती लोपः” इति अकारलोपे कण्डूय ति इति
 स्थिते “लोपो व्योर्वलि” इति य-लोपे कर्त्तव्ये अकारलोपी न स्थानिवत् । तेन
 यलोपे कण्डूतिरिति रूपम् ॥ स्वरविधौ कर्त्तुमिच्छति इति क सन् खुल्=चिकीर्ष अक

इति स्थिते “अतो लोपः” । चिकीर्षु अक इति जाते प्रत्ययात् पूर्वं ईकारः “लिति”
 इति उदात्तो भवति, अकार लोपस्य स्थानिवत्त्वे तु न स्यात् ॥ अनुस्वारविधौ—पिष्-
 धातोर्लोपि मध्यमेकवचने अस्मि कृते पिणष् हि इति स्थिते “अक्षोरलोपः” (६।४।१११)
 इत्यकारलोपे पिणष् हि इति । ततो “न्यापदान्तस्य भलि” इति पूर्वस्य नकारस्य
 अनुस्वारे कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य अकारलोपस्य स्थानिवत्ता न भवति इति भल्परोऽयं
 नकारः । तेन जातं पिण् हि इति ॥ सवर्णविधौ—ह्रिध्वे पिण् धि इति । तस्य
 षकार सन्निधौ टवर्गादेशे पिण् ङि इति । षकारस्य “भलां जश् भशि” (८।४।५३)
 इति जश्चले षकारस्य उकारे पिण् ङि इति । इह “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः”
 (८।४।५८) इति षकारे कर्त्तव्ये प्राग्वत् अकारलोपस्य न स्थानिवत्ता । तेन ययि परे
 षकारे परसवर्णे कृते सिङ् पिण्ङि इति, “भरो भरि सवर्ण” (८।४।६५) इति
 पाक्षिके उलोपे पिण्ङि इति च ॥ दीर्घविधौ—प्रतिपूर्वात् दिवधातोः कनिन्
 प्रत्यये ‘प्रतिदिबन्’ इति प्रातिपदिकम् । तस्य तृतीयेकवचने प्रतिदिबन् आ इति
 स्थिते “अलोपोऽनः” इति परनिमित्तके अकारलोपे जातं प्रतिदिबन् आ इति ।
 “हलि च” (८।२।७७) इति ‘दि’ इत्यस्य दीर्घे कर्त्तव्ये अकारलोपो न स्थानिवत् ।
 तेन दिविति हल्परं सिङ्घ प्रतदीवा इति ॥ अश्वविधौ—धाधात्तोर्लोपि मध्यमवच-
 नवचने दधा ध्वम् इति स्थिते “आभ्यस्तयोरातः” (६।४।११२) इत्याकारलोपे दध् ध्वम्
 इति । “दधस्तयोश्च” (८।२।३८) इति दकारस्य ध्वले ध ध्वम् इति । तच्च ‘ध्’
 इत्यस्य “भलां जश् भशि” (८।४।५३) इति जश्चले दकारे कर्त्तव्ये परनिमित्तक
 आकारलोपो न स्थानिवत् । तेन जश्परत्वात् दकार एव । ध्वम् इति च ध्वम् ॥
 चरुविधौ—अदेधातोर्लोपि घसादेशे अतुसि जघस् अतुस् इति स्थिते “गमहन—”
 (६।४।८८) इत्युपधातोपे जघस् अतुस् इति । अच सकारे परे “खरि च”
 (८।४।५५) इति घकारस्य चर्त्वे ककारे कर्त्तव्ये अकारलोपो न स्थानिवत्, तेन
 जकस् अतुस् इति जाते “शासिबसिघसीनाच्च” (८।५।६७) इति घ्वले जघतुः ।
 भवतु पूर्वस्य चर्त्वे प्रतिस्थानिवत्ता मा भूत्, घ्वं पुनः परस्य विधिः, तत्प्रत्यक्षेणैव
 स्थानिवत्ता । यतो भवति अक सत्तुरिति न च अघत्तुरिति । अतोच्यते “पूर्ववासिङ्गे
 च” इत्यस्यैव नातिङ्कम् । तेन पूर्ववासिङ्गे कर्त्तव्ये स्थानिवत्ता नास्ति ।
 “इण्कोः” (८।५।५७) इति षत्वप्रापके पूर्ववासिङ्ग-प्रकरणस्य सूत्रम् । तत्

प्रति स्थानिवत्ता नास्ति इति यथेष्टं रूपसिद्धिः ॥ प्रकृते सुध ध् य उपासः (?) इति स्थिते—

५२ । भत्तां जश् भशि ॥ ८।४।५३ ॥

दी— । स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ।

A जश् letter replaces a भल् letter when a भश् letter follows, Referring to the Siva-sutras we see that भल् stands for consonants except य, र, ल, व ; जश् for ज, ब, ग, ड, द ; and भश् for भ, म, घ, ङ, च, ज, व, ग, ड, द । Thus घ is a भल् as well as a भश् । Hence in सुध ध् the first घ being treated as a भल् and the second as a भश्, the present rule applies, and in place of the first घ we substitute a जश् । Also among the जश् letters the most similar to घ is द having the same place of origin. Substituting द we get सुद ध् य उपासः : (?) and look forward.

मित— । भल् इत्यन्तस्थावर्जितानां व्यञ्जनानां संज्ञा । जश् इति वर्गचतुर्थीः । भश् इति वर्गेष्टतया वर्गचतुर्थी ॥ अन्तस्थावर्जितानां व्यञ्जनानां स्थाने वर्गेष्टतया भवन्ति वर्गेष्टतये वर्गचतुर्थे वा परे इति सूचार्थः । तदिह द्वितीये धकारे वर्गचतुर्थे परे प्रथमधकारस्य स्थाने वर्गेष्टतया भवति । स च स्थानत आन्तर्यात् दन्त्यस्य धकारस्य दन्त्य एव दकारः । एवं सुद ध् य उपासः (?) इति जाते यकारस्य लोपः प्राप्तः । किमिदं लोपी नाम इत्याकाङ्क्षयामाह—

५३ । अदर्शनं लोपः ॥ १।१।६० ॥

दी— । प्रसक्तस्य अदर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

लोप is non-perception of what is expected.

मित— । अदर्शनमिह नेत्राभ्यां श्रोत्राभ्यां वा अनुपलब्धिः । तत् लोप इत्युच्यते ॥ यद्येवं राजपुरुष इत्यत्र 'राज' इत्यंशे रकार आकारी लकारः अकारस्य दृश्यते । एतद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव अदर्शनमस्ति । तत् किमिह प्रीतवर्णचतुष्टय-मिदस्य कृतस्य वर्णजातस्य लोपी मन्तव्यः ? न इत्याह 'प्रसक्तस्य' इत्यादि । यत्

यत् प्रसक्तं तस्यैवादर्शनं लोपः । दर्शनप्रसक्ते सति यद्यदर्शनं तदेव लोपो विज्ञेयः ।
 'राज' इतीह राजन्-शब्दस्य शेषः । नकारस्यैह दर्शनप्रसङ्गोऽस्ति न च दर्शनम् ।
 नकारस्यैवाव लोपो वेदितव्यो नान्यस्य कस्यचित् ॥ भवतु, यकारस्य किमिति लोपः
 शङ्कते ?

५४ । संयोगान्तस्य लोपः ॥ ८।२।२३॥

दी— । संयोगान्तं यत् पदं तदन्तस्य लोपः स्थातु । इति यलोपे
 प्राप्ते—

The last letter of a पद ending in a संयोग has to be elided. Here सुधी is a पद by the rule "प्रत्ययलोपे—", the final is ई which has been replaced by य ; so य is पदान्त and दृ ध्रू य् is a संयोग । The elision of य thus presenting itself, we look forward.

मित— । "पदस्य" (८।१।१६) इत्यधिकृतमस्ति । संयोगान्तस्य पदस्य लोपः
 इत्यन्वयः । "हलोऽनन्तराः संयोगः" । संयोगः अन्तरमावयवी यस्य तादृशस्य
 पदस्य लोपः स्यात् । अयच्च लोपः "अलोऽन्त्यस्य" इति अन्त्यवर्णस्यैव न सर्वस्य पदस्य ॥
 इह सुधीभिः उपास्यः इति तृतीयाया लोपः । लोपेऽपि "प्रत्ययलोपे—" इति
 प्रत्ययलक्षणं पदत्वमस्ति । तेन ईकार इह पदान्तः । तस्य स्थाने यो यकारः सोऽपि
 पदान्तः । पदस्य संयोगान्तम् । तेन यलोपः प्राप्ते । परिहारमाह—

दी— । "यथाः प्रतिषेधो वाच्यः" (वार्त्तिक) ।

Prohibition of यण् has to be declared in the matter of the elision of the final of a पद ending in a संयोग । Hence य is here retained.

मित— । संयोगान्तो यण् न लुप्यते, इत्यर्थः । एतेन यलोपः परिहृतः ॥
 भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेतद्वार्त्तिकम् । 'इह, अन्यनिरपेक्षो लोपः अन्तरङ्गः । शब्दा-
 न्तरस्थितमुकारादिलक्षणमाश्रित्य प्रवृत्तो बाह्यापेक्षो यण् बहिरङ्गः । "असिद्धं बहि-
 रङ्गमन्तरङ्गे" इति यथाः असिद्धत्वात् संयोगान्तं पदं नास्ति इति लोपो न प्रवर्तते इति
 समाहितं भाष्ये ॥ "एवं सुदं ध्रू य् उपास्यः (१) इति स्थिते—

दी—। “यणो मयो द्वे वाच्ये” (वार्तिक) । ‘मयः’ इति पञ्चमी, यणः इति षष्ठी इति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्व-
विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि—एकधमेकयम्, द्विधं द्वियम्, द्विधमेकयम्, एकधं
द्वियम् । सुद्व्युपास्यः ॥ मद्भूरिः । धातुशः । लाकृतिः ।

This Varttika is explained differently, thus—“A न्य letter coming after a यण् letter is doubled” or “A यण् letter coming after न्य letter is doubled”. The reason is यणः and मयः are ambiguous forms either being taken as षष्ठी and the other as पञ्चमी । The first explanation supposes यणः to be पञ्चमी and मयः to be षष्ठी । In the second, मयः is पञ्चमी and यणः is षष्ठी । This doubles the य also in our case. Hence here four forms are available because the doubling of both ध and य is optional. Thus सुद्व्युपास्य with one ध and one य, सुद्व्युपास्यः with two of both, सुद्व्युपास्यः with two धs and one य, सुद्व्युपास्यः with one ध and two यs. Similarly मधु भरि मद्भूरि, धातु अंश धातुश, ल लाकृति लाकृति ।

नित—। इदं भाष्ये शावपि पञ्चावुक्तौ—‘यणः’ इति पञ्चमी ‘मयः’ इति षष्ठी, ‘मयः’ इति पञ्चमी ‘यणः’ इति षष्ठी इति च । द्वितीये पक्षे यकारस्य द्वित्वम् । ‘वा’ इति चातुर्वर्त्तते । तेन द्वित्वविकल्पः ॥ उदाहरणे सुद्व्युपास्य इति द्विधमेकयं रूपम् । सुद्व्युपास्य इति एकधमेकयम् । सुद्व्युपास्य इति द्विधं द्वियम् । सुद्व्युपास्य इति एकधं द्वियम् ॥ मधोर्द्वैत्यविशेषस्य भरिः इति समासो सुवृत्तुकि मधु भरि इति स्थिते मध्व् भरि । धकारस्य चित्वादिकं प्राग्वत् । यणो वकारस्यापि द्वित्वे मद्भुव् भरि । “लोपो व्योर्वर्लि” इति प्रथमवकारस्य लोपे मद्भुव् भरि मद्भूरि इत्यादि ॥ धातुः अंश इति समासो धातु अंश इति स्थिते धातुर् अंश । तकारस्य द्वित्वे धातुर् अंश । रीफस्य द्वित्वे धातुर् अंश । “री रि” इति प्रथम रीफस्य लोपे धातुशः ॥ ननु इह “यणोमयो—” इति द्वित्वस्य असिद्धत्वात् “लोपो व्यो—” इति न प्रवर्त्तते, नापि “री रि” इति, तत् कथं कृते द्वित्वे प्रथमस्य लोपः ? उच्यते—“पूर्ववासिद्धौयमद्विचने” इति कान्यायनवचनाद्भवति । एतत् परिभाषारूपेण पठितम् । “पूर्ववासिद्धाधिकारे यत् कार्यं तत् द्विचनान्दन्त्यस्य असिद्धं भवति” इति

च तस्यार्थः । तेन सिद्धमिह द्वित्वं स्त्रीपञ्च सिद्धः ॥ लृकारस्य आकृतिः इति समासे लृ आकृति इति स्थिते लृ आकृति इति । निमित्ताभावाद्वित्वं न भवति, लाकृति ॥ इह सुद्धितेषु पुस्तकेषु सर्वेष्वपि प्रक्रियादशायाम् 'उपास्यः' इति विसर्गो दृश्यते । स तु न सङ्गच्छते । सुधीभिः सुधियां वा उपास्यः इति विग्रहे सति समासे प्रातिपदिकत्वम् । ततः सुखोपः, तदनु सन्धिकार्यम् । तेन च परिनिष्ठितं 'सुधुपास्य' इति निर्विशर्गकं प्रातिपदिकशरीरम् । पश्चात् प्रातिपदिकार्थे वा प्रकरणवशात् प्रथमायां सत्यां विसर्गः प्राप्नोति । अत उक्तं प्राक् सन्धिकार्यकाले लिपिकरप्रमादजी विसर्ग इति ।

५५ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥८॥४॥८॥

दी— । पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'आक्रोशे' किम् ? तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव—पुत्रादिनी सर्पिणी ।

The त of पुत्र is not doubled when आदिनी follows and censure is implied. Thus पुत्रादिनी etc.—Wretch you ate up your child. Why say आक्रोशे ? Witness पुत्रादिनी etc.—The serpent eats up its brood—where the त is doubled in a statement of fact.

मित— । 'हे' इत्यस्ति । आदिनी पुत्रस्य न हे आक्रोशे इत्यन्वयः । 'आदिनी इति पुत्रादिनीशब्दस्य उत्तरार्द्धस्यानुकरणम् कुप्तसप्तम्यन्तम् । तदाह 'आदिनीशब्दे परे' इति ॥ पुयते अनेन इति पुत्रः । पूधातीरोषादिकः क्रोः करणे । "पुवी क्रस्य" (उ० ४।१।६४) इति क्रसः । इह पुत्र इति स्थिते "अनचि च" इति उकारादुत्तरस्य तकारस्य वैभक्तिकं द्वित्वं प्रतिषिध्यते ॥ पुत्रान् अतीति "सूयजातो—" इति णिनिस्तती ऊीप् ॥ आदिनीशब्दे परे एकसकारः अन्य एकी वा द्वौ वा इत्याशयः ॥ आक्रोशो निन्दा । तत्त्वकथने स्वरूपवर्णनम् । निन्दायां द्वित्वनिषेधः । स्वरूपवर्णने वैभक्तिकं द्वित्वम्, पुत्रादिनी सर्पिणी इत्यपि भवति ॥ यत्तु पुच्छब्दात् आधतेः क प्रत्यये पुत्तु इति तदन्वत्, तस्य च स्वभावादिव हो तकारो ॥ इह 'आदिनीशब्दे परे' इत्यस्य 'आदिनीशब्दे उत्तरपदे' इति तु

नार्थः । “सुप्यजातो—” इति समासे आदिन्शब्द एव उत्तरपदम् न आदिनो शब्दः । स च प्राक् सुबुत्पत्तेः प्राक् च स्त्रीप्रत्ययीत्पत्तेः समासः । यथाकथञ्चित् समासे यदि आदिनोशब्दः पुत्रशब्दस्य परे दृश्यते तदायं निषेधः । तत्त्वबोधिन्यां तु ‘न आदिनि आक्रोशे’ इति च्छेदः । स्त्रीषु आक्रोशः प्रायेण प्रवर्तते इति स्त्रियामुदाहरणम् । अयमेव व्यायान् पचः ।

दी— । तत्परे च (वार्त्तिक) । पुत्रपुत्रादिनो त्वमसि पापे ।

Also if पुत्रादिनो follows. Thus पुत्रपुत्रादिनो &c.—You ate up your child's children, you wretch !

मित— । ‘पुत्रस्य’ इत्यस्ति । तत्परे च पुत्रस्य न हे इत्यन्वयः । “स आदिनी-शब्दो यस्मात् परस्तापि (तस्मिंश्च) परतः पुत्रशब्दस्य द्विवचनं न भवति” इति हरदत्तस्य व्याख्यानम् । तथैव नागेशस्य । परमेतेन पुत्रश्रित्यादिनो, पुत्रपौत्रादिनो इत्यादिष्वपि निषेधः प्राप्नोति । तत्तु नेत्यते । तदिदमस्तु व्याख्यानम्—पुत्रस्य इत्यस्ति । आदिनि (आदिनो वा लुप्तसप्तम्यन्तम्) इत्यप्यस्ति । (तत्परे इति आदिनि इत्यस्य विशेषणम् । पुत्रस्य तत्परे आदिनि (आदिनो वा) च हे न इति मिलितोऽन्वयः । ‘पुत्रस्य’ पुत्रशब्दस्य तकारस्य ‘तस्मात्’ पुत्रशब्दात् ‘परः’ यः ‘आदिन् शब्दः’ (‘आदिनो शब्दो’ वा) तस्मिन् परे पुत्रपूर्वके आदिन्शब्दे परे इत्यर्थः हे न भवतः । पुत्रस्य पुत्राः पुत्रपुत्राः । तानत्तीति विग्रहे द्वित्वनिषेधे पुत्रपुत्रादिनो इति ॥

दी— । “वा हतजग्धयोः” (वार्त्तिक) । पुत्रहती—पुत्रहती । पुत्रजग्धो—पुत्रजग्धो ।

The duplication is optional if हत or जग्ध follows and censure is implied. Thus पुत्र &c.—One that had killed her son &c.

मित— । ‘आक्रोशे पुत्रस्य’ इत्यस्ति । हतशब्दे जग्धशब्दे च परे पुत्रशब्दस्थिततकारस्य वा द्वित्वं स्यात् आक्रोशे गम्यमाने । तथा च हतः पुत्रः अनयो पुत्र-हती पुत्रहती वा । आहिताग्न्यादित्वात् निष्ठायाः परनिपातः । “याश्च जग्ध-”

इत्यन्तोदात्तः । “अस्त्राङ्गपूर्वपदादा” इति छीष् ॥ “अनचि च” इति सिद्धे हिलविकल्पे नियमार्थे वचनम् । “पुचस्य कान्ते चित् इतजग्धयोरेव आक्रोशे एव इति नियमार्थमिदम्” इति नागेशः ॥

५६ । त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥८।४।५०॥

दी- । त्रयादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः राष्ट्रम्—राष्ट्रम् ।

Sākatayana says there is no duplication when more than two consonants are con-joined ; others differ, hence the duplication is optional in such cases. Thus इन्द्र without duplication, and इन्द्र with न doubled &c.

मित- । ‘न’ इत्यस्ति ‘हे’ इति च । त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य हे न इत्यन्वयः । ‘त्रिप्रभृतिषु’ बहुषु हल्सु संयुक्तेषु ‘शाकटायनस्य’ आचार्यस्य मतेन ‘हे न’ भवतः अन्येषामाचार्याणां भवत एव । इन्द्र इत्येको मकारः शाकटायनस्य, हावपि नकारावन्वेषामाचार्याणाम् । शिष्याणामुभयमेव प्रमाणम्, अती विकल्पः । तदाह ‘वा हिलम्’ इति ॥

५७ । सर्वत्र शाकल्यस्य ॥८।४।५१॥

दी- । द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ।

The duplication is no-where allowed by Śākalya. Thus अर्क &c. without the duplication of क &c.

मित- । ‘न हे’ इत्यस्ति । ‘शाकल्यस्य’ आचार्यस्य मतेन न केवलं त्रिप्रभृतिषु अपि तु ‘सर्वत्र’ यत्र ध्वनः प्रातिः तत्र तथैव ‘हे न’ भवतः । ‘अर्कः’ इत्यत्र “अचो रेङ्गाभ्यां हे” इति यत् ककारस्य हिलं तत्र भवति । “अनचि च” इति यत् रेफस्य हिलं तदपि न ॥ ‘ब्रह्मा’ इति मकारस्य हिलं न ॥

५८ । दीर्घादाचार्याणाम् ॥८।४।५२॥

दी- । द्वित्वं न । दात्रम् । पालम् ।

My revered tutor does not allow duplication after a long vowel. Thus दातम् etc.

मित—। 'न हे' इत्यस्ति । आचार्याणां मतेन दीर्घात् द्विलं न भवति ॥ ननु के इमे आचार्याः ? यदि शाकल्यशाकटायनौ, 'आचार्ययोः' इति स्यात् । अथ केषाञ्चिन्मतमेतत्, 'एकेषाम्' इति वदेत् लाघवश्च स्यात् । यदि तु सर्वथा निर्विवादो द्विलनिषेधः 'सर्वेषाम्' इत्युच्येत "इति सर्वेषाम्" (८।१।२२) इत्यत्र यथा । तन्मन्ये आत्मनो गुरुरिच्छाभिमतः । गौरवे बहुवचनम् । साक्षान्नात्मा नाभिहितः "आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिरूपणस्य च । श्रेयस्त्वानो न गृहीयाज्ज्यापत्यकलवयोः ॥" इति निषेधात् ॥ एवं सति नित्योऽयं निषेधः । तथापि "विप्रवृत्तिषु—" इत्यत्र यत् राष्ट्र-मिति पाक्षिकं द्विलमुदाहृतं तन्मतान्तराभिप्रायेण, "विप्रवृत्तिषु—" इत्यत्रैतत् प्रति "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्यस्य असिद्धत्वात् ॥

५२ । अक्षो रहाभ्यां हे ॥ ८।४।४६ ॥

दी—। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्यनुभवः । नह्यस्ति ।

A यर् letter (consonants except ह) is optionally duplicated if coming after र or ह preceded by a vowel. Thus हर्यनुभव—realisation of Hari, नह्यस्ति—does not certainly exist. The optional forms are हर्यनुभव and नह्यस्ति ।

मित—। यरः इत्यस्ति, वा इति च । 'अचः' इति 'रहाभ्याम्' इति च गम्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी । 'आद्य' रेफहकारौ विशिष्टौ, अचः परौ यौ रेफहकारौ इति । द्वितीयं यरः इत्यस्य विशेषणम्, रहाभ्यां परौ यौ यर् इति ॥ यरिति हकारवर्जितं व्यञ्जनम् । अचः खराः । प्रथमम् अच् तदनन्तरं रेफी वा हकारो वा ततो यर् इति विन्यासे सति यरी द्विलविकल्पः इत्यर्थः ॥ हरिरनुभव इति समासे हरि अनुभव इति स्थिते हकारस्य यण् । हर् य् अनुभव इति जाते रेफादुत्तरस्य यकारस्य अनेन द्विलम् । पचे हर्यनुभव इति ॥ रकारस्य तु "अनचि च" इति कृते द्विले प्रथमस्य खोप इति प्रागुक्तम् ॥ 'नहि अस्ति' इति स्थिते यथादेशे नह् य् अस्ति इति स्थिते अनेन यकारस्य द्विलं नह् य् य् अस्ति इति । पचे द्वित्वाभावे 'नह्यस्ति' इति ॥

हकारस्य तु हिले न भवति । न हि हकारो यस् इति “अनचि च” इति न प्रवर्तते ॥

६० । हलो यमां यमि लोपः ॥ ८।४।६४ ॥

दी— । हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि ।

A यम् letter (अन्तस्था or वर्गपञ्चम) coming after a हल् is optionally elided if another यम् letter follows.

मित— । यम् इति वर्गपञ्चमा अन्तस्थाश्च । यमां यमि इति यथासंख्यं नेधम् । सप्तमीनिर्देशादव्यवहितपूर्वता । यकारस्य यकारे वकारस्य वकारे इत्येवं लोपः स्याद्वा । विकल्पस्तु “भूयो ङीऽन्यतरस्याम्” (८।४।६२) इत्यतः अन्यतरस्यां शब्दस्यानुवर्तनाद्भवति ॥ तत् पूर्वसूत्रोदाहरणयोः सति हिले अनेन लोपे इत्यनुभवः, न द्यति ॥

दी— । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे च एक्यं रूपं तुल्यम् । लोपा-
रम्भफलं तु “आदित्यो देवता अस्य इति ‘आदित्यम्’ हविः” इत्यादौ ।

Thus in the examples above, if we do not duplicate or if after duplicating we elide by this rule, the result is the same, i. e., one with a single य । The utility of enjoining elision is seen in cases like आदित्य derived with the तद्धित affix इति as applied to a sacrificial offering in the sense “having आदित्य for the presiding deity.”

मित— । पूर्वसूत्रे हिलपक्षे इत्यनुभवः, द्वित्वाभावे इत्यनुभवः । अत्र सूत्रे लोपपक्षे इत्यनुभवः, लोपाभावे इत्यनुभवः । एवं यदि तदेव रूपद्वयम् किमनेन सूत्रेण ? किमर्थमिह लोप आरभ्यते ? उच्यते—पूर्वसूत्रे रक्षाभ्यामुत्तरस्य विधिः, इह हलमावाह्य परस्य । तेन यदा रिकङ्कारव्यतिरिक्तात् हलः परो यम् तदा पूर्वसूत्रं न प्रवर्तते अनेन तु सिध्यति । तथा च आदित्यो जातः इत्यर्थे “दित्यदिति—” (४।१।८५) इति आश्रय्ये आदित्यः । आदित्यो देवता अस्य इत्यर्थे “सास्य देवता” (४।२।२४) इति पुनर्णप्रत्यये आदित्य इति स्थिते “यस्येति च” इत्यकारलोपे

आदित् य य इति । “हलो यमां—” इति तकारात् परस्य यकारस्य लोपि आदित्यः, लोपाभावे आदित्यः । असत्यधिन् सूत्रे एक यकारकं रूपं न सिध्यति ॥

दी—। ‘यमां यमि’ इति यथासंख्यविज्ञानान्नोह—माहात्म्यम्, तादात्म्यम् ।

The म after त does not elide in माहात्म्य and the like because in यमां यमि we have to take the cause for and the recipient of the change in order. In other words य, व, र, ल, ज, म, ऊ, ण, न are elided when any of them is followed by itself. In माहात्म्य the म is after a हल् and is a यम्, the य following is also a यम् ; but it is not the same यम् that follows ; hence the rule does not apply and there is no elision.

मित—। माहात्म्यम् इत्यत्र तकारोऽयं हल्, ततः परं मकारो यम्, तदनु च यकारो यम् । तदिह हल् उत्तरो यम् यमस्यानन्तरं पुनर्यम् । परं पूर्वस्याहिलोऽयं यम् । अतः पूर्वस्य यमो न लोपः ॥

६१ । एचोऽयवायावः ॥६।१।७८॥

दी—। एचः क्रमात् अय्, अव्, आय् आव् एते स्युः अचि ।

The four एच् letters, viz, ए, ओ, ऐ, औ are respectively changed into अय्, अय्, आय् and आव् when a vowel follows.

मित—। अचि इत्यनुवर्तते । एच् इति षष्ठौ । एच् इति ए, ओ, ऐ, औ, इति चत्वारः स्थानिनः । अय्, अव्, आय्, आव्, इत्यपि चत्वार एव आदेशाः । एवं समसंख्यकत्वात् स्थान्यादेशयोः “यथासंख्यम्—” इति एकारस्य अय्, ओकारस्य अव्, ऐकारस्य आय्, औकारस्य आव्, इति नियः । तदाह क्रमादिति ॥ इह आदेशेषु “इत्यन्तम्” (१) इति यकारवकारयोरित्संज्ञा अस्ति न वा । सत्यां संज्ञायां किं स्यात् ?

६२ । तस्य लोपः ॥१।३।८॥

दी—। तस्य इतो लोपः स्यादिति यवयोर्लोपो न, उच्चारणसाम-

ध्यात् । एवञ्च इत्संज्ञापीड न भवति ॥ हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

The य and व here do not elide as is expected by the rule "तस्य लोपः" which wants the इत् to disappear, because then the sage would not have pronounced them at all. For this very reason the य and व are not here इत् at all. The examples are हरि ए हरये, विष्णो ए विष्णवे, नै अक नायक, पो अक पावक ।

नित—। यदि इत्, लोपो भविष्यति ॥ न भविष्यति । लोपे दृष्टे लोप-
प्रलाभावात् उच्चारणमेव न स्यात् । तत् नेमी यकारवकारौ इतौ ॥ चतुर्थ्या एक-
वचने हरि छे, विष्णु छे इति स्थिते गुणे इतौलोपे हरि ए विष्णो ए इति ।
अथादेशे अवादेशे च हरय् ए, विष्णव् ए इति—हरये, विष्णवे । खुल् प्रत्यये नी
खुल्, पू खुल् इति स्थिते इत्कार्ये अकादेशे च नो अक, पू अक इति । हलौ
नै अक, पो अक इति । आयादेशे आवादेशे च प्रथमैकवचने नायकः,
पावकः ॥

६३ । वान्तो यि प्रत्यये ॥ ११ ७८ ॥

दी—। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोः अच् आच् एतौ स्तः । गो-
विकारो गव्यम् । "गोपयसोयत्" (१५३८) । नावा ताव्यं नाव्यम् ।
"नौवयोधर्म—" (१६४३) इत्यादिना यत् ।

ओ and औ change into अच् and आच् if an affix with य
leading in it follows. Thus गव्य in the sense 'produce of a
cow' with यत् after नौ by the rule "गोपय—" (1538). Similarly
नाव्य in the sense 'crossable in a boat with यत् after नौ by the
rule "नौवयो—" (1643).

नित—। वकारः अन्तः अन्तावयवौ यस्य स वान्तः । प्रागुक्ता आदेशा
लक्ष्यन्ते । तेषु च अवावौ वान्तौ । तदाह 'अच् आच् एतौ' इति ॥ यि यकारे ।
प्रत्यये इत्यस्य विशेषणम् । ६६ 'यि' इत्यलमात्रे सप्तम्यन्तमाश्रित्य विधिरुच्यते ।
इदं स्थले न केवलमुच्चारिते वर्णे परे विधिः प्रवर्तते, अपि तु यस्य यस्य आदौ स

वर्णः यूयते तत्र तत्र सर्वत्र प्रवृत्तिः । तदाह 'वकारादौ' इति । अत्र "यच्छिन् विधित्तदादावक्ष्यहणे" इति परिभाषा मानम् ॥ अचि इत्यस्ति । एव इत्यप्यस्ति । एवो यो वान्तः अचि उक्तः स यि प्रत्ययेऽपि भवति इत्यर्थः । तथाच गोशब्दात् विकाराद्यै "गोपयसो—" इति यत् प्रत्यये गो यत् इति स्थिते प्रत्ययस्य वकारादित्वात् 'गो' इत्यस्य भसंज्ञा । अनेन गव् य इति । गव् इत्यपि 'भ' एव न पदम् । तेन "लोपः शाकल्यस्य (६७—८११८) इति "हलि सर्वेषाम्" (१७१—८११२२) इति वा इह वकारस्य लोपो न भवति । तेन गव्यमिति ॥ नावा ताव्यम् इत्यर्थे "नौवयो—" (१६४३) इति यत् प्रत्यये नौ यत् इति स्थिते प्राग्वत् भसंज्ञा । अनेन सूत्रेण नाव् य इति । इहापि न वकारलोपक्षयो नाव्यमिति ॥ 'यि' किम् ? गोभ्याम् । गोभ्याम् ॥ 'प्रत्यये' किम् ? गोयानम् । नौयानम् ॥

दी— । "गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्" (वार्त्तिक) । "अध्वपरि-
मायो च" (वार्त्तिक) । गव्यतिः । "ऊतियूति—" (३२७४—३१२६७)
इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः ।

गो takes अव् when यूति follows in the Vedas and also to indicate a stage of journey. Thus गव्यति—pasture land also 2 crosas of journey. Here यूति is derived from यु with क्तिन् the क् being due to निपातन in the rule "ऊतियूति—" (3274).

नित— । वान्त इत्यस्ति । यूयते अस्त्रामिति युधातोः क्तिन् यूतिः । "ऊति यूति—" इति निपातनादौर्ध्वः ॥ "गोवांती भवति यूती उत्तरपदे" कन्दसि" इत्यस्य इह उपसंख्यानं गणनं कर्त्तव्यम् । एतदपि अर्त्तव्यमित्यर्थः । किञ्च कन्दसि भाषायामपि अध्वनः परिमाणे अभिधेये गोस्तथा ॥ गवां यूतिः इति समासे गो यूतिः इति स्थिते अनेन गव्ययूतिः गव्ययूतिः गोप्रचारः ॥ कन्दसि किम् ? गोयूतिः ॥ 'गव्ययूतिः स्त्री क्रीशयुगम्' इति क्रीशव्याधे तु कन्दसि भाषायामपि अवादेशः ॥

दी— । 'वान्तः' इत्यस्य वकारात् 'गोयूतौ' इत्यस्य छकाराद्वा पूर्वभागे "लोपो व्योः—" (८७३) इति लोपेन वकारः प्रक्षिप्यते । तेन श्रूयमाणा-
वकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यते इति यावत् ।

Here there was a व before the व in वान्त in the rule itself or before the क् in क्न्दसि in the Varttika "गौर्युतो—". This व has been elided by the rule "लोपोव्योः—" (873) and by transference of epithets it means 'with व attached', that is to say, the व of the वान्त substitute does not elide. Thus गव् यूति does not drop its व as it is expected to do, because गव् is a पद and "लोपः शाकल्यस्य" or "हलि सर्वेषाम्" applies.

मित—। ननु इह अवादिशे गव् यूति रिति स्थिते गवित्यस्य पदत्वात् "लोपः शाकल्यस्य" इति "हलि सर्वेषाम्" इति वा वकारस्य लोपः स्यात् । वकारपरित्यागार्थं वकारान्तरप्रक्षेपं दर्शयति—तच्चे वान्त इति वस्तुतो व्वान्त इत्यस्य "लोपोव्योः—" इति वलोपे रूपम् । व्वान्त इति च द्-शब्दस्य वान्तशब्देन कर्मधारयः । 'व्' इति पुनर्वचनया द्-युक्त इत्यर्थे वर्तते । ततो व् चासौ वान्तश्च इत्यस्य वकारयुक्तो यो वान्त इत्यर्थः सम्पद्यते । वान्तस्य वकारयुक्त एव, तस्य पुनर्वकारयुक्तता-निर्देशे वकारस्य लोपो न भवति इत्याद्याति ॥ अथि भोः सौचस्यार्थं किमनया कष्टकल्पनया ? भवादेव तत्र वलोपी न भवित्यति ॥ भवतु, तर्हि वार्त्तिके वकारप्रक्षेपं व्याख्यास्यामि । क्न्दसि इति व्क्न्दसि इत्यस्य रूपम् । व इति वकारयुक्तार्थे पृथक् पदम् । सूत्राङ्गत्वस्य वान्त इत्यस्य विशेषणम् । तेन—गोः व् वकारयुक्तो वान्त आदिशः स्यात् यूतो परे—इत्यर्थः । शेषं प्राग्वत् ॥ भाष्ये त्वेवम् दृश्यते । तत् क्न्दसो लोपाभावः । अन्वपरिमाणे च संज्ञाशब्दाः स्वतःप्रमाणमिति त्रीशयुगस्य संज्ञा गन्वूतिशब्दः सिद्धाति इति नानेशः ॥

६४ । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥६।१।८०॥

वी—। यादौ प्रत्यये परे धातोरेवस्वेद्वान्तादेशः, तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यन्य । लज्यम् । अवश्यलज्यम् । तन्निमित्तस्यैव इति किम् ? श्रूयते । श्रूयत ।

The एच् of a root takes the वान्त substitute with a यकारादि affix immediately following only if the एच् is due to that affix. Thus when यत् is attached to लू (to reap) we have गुण due to यत् giving लो and then अच् yields लब्ध । Similarly if श्वात् is attached, हृदि follows owing to श्वात् and then लो takes श्व

yielding लाव्य । The compound अवश्यलाव्य is of अवश्यम्—an अव्यय—and लाव्य, the स of अवश्यम् being elided. Why say तन्निमित्तस्यैव ? Witness ओयते and औयत from वेज् (to weave). Here we start with वे यक् ते (लट्) and आ वे यक् त (लङ्) । Changing व into उ by “वचिस्त्रपि—” we have उ ए य ते and आ उ ए य त । Next उ ए becomes उ by “सम्प्रसारणाच्च” (330—6. 1. 108). “अकृत् सार्वधातुकयोः दीर्घः” (2298—7. 4. 25) changes उ into ऊ । We have then ऊयते and आ ऊयत । If to the former we attach आङ् in the sense आ सम्यक् ऊयते we get आ ऊयते, i. e., औयते । This औ is due to सन्धि and not to the affix यक् । Hence no अव् though through एकादेश the औ is now a part of the root. In the latter example आ ऊ gives औ by वृद्धि owing to the rule “आटथ” and the form is औयत । No आव् because the औ is not due to the affix यक् ।

मित— । पूर्वसूत्रमनुवर्तते एच इति च । धि प्रत्यये तन्निमित्तस्यैव धातोरेचो वान्तः इत्यन्वयः । स यादिप्रत्ययो निमित्तं हेतुयस्य तस्यैव घालवयवस्य एचः स्थाने अव् आव् आदेशौ सः । नान्यनिमित्तकस्य इत्यर्थः ॥ लवितुं योग्यमित्यर्थे लू यत् इति स्थिते “सार्वधातुकाद्धातुकयोः” इति गुणे लो यत् इति यन्निमित्तक ओकारः । अवादिशे लव्यम् ॥ अवश्यं लवितुं योग्यम् इत्यर्थे लू ष्यत् इति स्थिते ह्रस्वौ लौ इति यादिप्रत्ययनिमित्तक ओकारः । आवादिशे लाव्यम् । अवश्यं लाव्यम् इति मयूरव्यंसकादित्वात् समासे “लुप्तेदवश्यमः कृत्ये” इत्यादिना भकारलोपे अवश्यलाव्यम् ॥ औयते इत्यत्र वेज् तनुसन्ताने इत्यध्यादाङ्पूर्वात् कर्मणि लटि कृते आ वे यक् ते इति । यक्प्रत्ययनिमित्तके सम्प्रसारणे आ, उ ए यक् ते इति । “सम्प्रसारणाच्च” इति ‘उए’ इत्यस्य पूर्वरूपे आ उ यक् ते इति । “अकृत् सार्व—” इति उकारस्य दीर्घे आ ऊ य ते इति । इह वे इत्यध्याज्वात ऊकारोऽपि धातुरेव । ततो गुणे एकादेशे औ यते इति । “अन्तादिवच” इति ओकारोऽयं पूर्वस्य आकारस्य अन्तवत् परस्य ऊकारस्य आदिवत् गृह्यते । परादिवत्त्वे सति धातुत्वमस्ति । तेनेह धातोरीकारात् परो यादिप्रत्ययः । परं यादिप्रत्ययनिमित्तकं सम्प्रसारणमात्रित्वं प्राप्नोऽप्ययं न साचात् तन्निमित्तः । अन्यदपि पूर्वरूपगुणादिकं तस्य निमित्तमस्ति तेन

अवादेशो न भवति ॥ औयत इति शुल्लख तस्येव धातोः कर्मणि लङि रूपम् । आङागने
 आ वे यक् त इति स्थिते प्राग्वत् सम्प्रसारणादिषु कृतेषु आ ञ य त इति । “आटय”
 इति ह्रस्वौ एकादिशे औ य त इति । इहापि यादिप्रत्यय-व्यतिरिक्तं निमित्तान्तमस्ति
 इति न आवादेशः ॥ उदाहरणयोरनयोराद्ये आकार उपसर्गः “मथमं धातुः साधनेन
 युज्यते । पश्चादुपसर्गेण” (परिभाषा) इति उपसर्गयोगहेतुकं कार्यम् ओकारो
 बहिरङ्गम्, अन्तरङ्गमवादेशः । “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” (परिभाषा) इति च
 अवादेशं प्रत्यसिद्ध ओकारः । अतः औयते इति न साधु प्रत्युदाहरणम् कृतेऽपि
 अकृतेऽपि सूत्रे औयते इत्येव रूपं भवति । लव्यं लाव्यम् इत्यत्रापि “वान्नी वि—”
 इति पूर्वेणैव सिद्धाति । तत् किमर्थं सूत्रम् ? उच्यते—अकृतेऽस्मिन् सूत्रे औयत
 इत्यत्र पूर्वसूत्रेण आवादेशे आव्यत इत्यनिष्ठं स्यादवस्तत्परिहाराय कर्त्तव्यं
 सूत्रम् ॥

६५ । च्यज्यौ शक्यार्थे ॥६।१।८१॥

दी— । यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । जेतुं शक्यं ज्यम् । जेतुं
 शक्यम् ज्यम् । ‘शक्यार्थे’ किम् ? जेतुं जेतुं योग्यं जेत्यं पापं जेत्यं मनः ।

च्य and ज्य are allowable with यत् in the sense ‘capable of’.
 The rule is merely to show by actual use the correctness
 of the यान्त substitute in the case of these two words with the
 यादि affix यत् । Thus च्यम् effaceable, ज्यम् conquerable. Why
 say शक्यार्थे ? Witness जेत्य and जेत्य without अवादेश with यत्
 meaning ‘deserving to be’ not ‘capable of’. जेत्यं पापम्—
 sin deserves to be effaced, जेत्यं मनः—mind deserves to be
 conquered.

मित— । वि प्रत्यये वान्तादेश उक्तः । यान्तादेशोऽपि क्वचिद्व्यते इति
 प्रयोगेणैव तस्य साधुतां दर्शयितुमाह “च्यज्यौ” इत्यादि । विनापि विधिं सूत्रादिषु
 प्रयोगेण साधुताविज्ञापनं निपातनम् ॥ धातोः इत्यस्ति । धातोः सामर्थ्यात् हि
 धातोः नि धातोश्च च्यज्यशब्दो ज्यज्यशब्दश्च भवति शक्यार्थे यत्प्रत्यये सति ।
 जेतुं शक्यमिति चि यत् इति स्थिते गुणे च यत् । इह अप्राप्तः अवादेशः अथैव सूत्रे

निपातनात् क्रियते—अयं अयः ॥ एवं अयः ॥ अकार्थः सकर्मकेष्वैव सम्भवति ।
चि इति अकर्मकाऽयं धातुः । तदिह अन्तर्भावितेष्वर्थो ज्ञेयः । अन्यथा चैवं
पापमिति न युज्यते । न स्वयं चीयते पापं अयमापायते हि तत् । अथवा
स्वादिगणौघोऽयं धातुः हिंसार्थे सकर्मकः । तथा च “न तदयशः शस्त्रभृतां
चिषीति” इति प्रयोगः ॥

६६ । क्रय्यस्तदर्थे ॥ ६।१।८२॥

दो— । तस्मै प्रकृत्यर्थाय इदं तदर्थम् । केतारः क्रोशीयुः इति बुद्ध्या
आपण्ये प्रसारितं क्रय्यम् । क्रयमन्यत्, क्रयणार्हमित्यर्थः ।

क्रय्य is allowable with अय् substituted for ए when यत् follows
if it means ‘something for barter’. This sense follows from
तदर्थे in which तत् refers to the meaning of the root क्री । But
क्री means द्रव्यविनिमय—barter’. Hence तदर्थे is ‘that which is
intended for barter’. Thus क्रय्य is goods displayed in the shop
so that customers might buy. With the other meaning i.e., in
the sense ‘wanted to buy’ the form is क्रेय without अय् ।

नित— । ‘धातोः’ इत्यस्मि । ‘धातोः सामर्थ्यात् क्रीधातोः क्रय्यशब्दो भवति
यत्प्रत्यये तदर्थे अभिधेये ॥ किमिदं तदर्थे इति ? तस्मै यत् तत् तदर्थम् । तस्मिन्
तदर्थे । अर्थशब्देन नित्यसमासः । तस्मै कस्मै ? तस्मै धातवे लक्षण्या धात्वर्थाय
क्रीधात्वर्थाय इत्यर्थः । क्रीधातुरेवैह प्रकृतिः । तदाह ‘प्रकृत्यर्थाय’ इति । क्रीधात्व-
र्थेह द्रव्यविनिमयः । तत् ‘तदर्थे’ द्रव्यविनिमये इति सूचार्थः—क्रीधातो यति क्रय्यं
भवति द्रव्यविनिमये यत् वस्तु तस्मिन् अभिधेये इति । एतदेवाह ‘केतारः क्रोशीयुः’
इत्यादिना ॥ इह यति क्रो य इति स्थिते गुणे क्रे य इति । तच्च विनिमयप्रयोजने
द्रव्ये अभिधेये अयादिनिपातनात् क्रय्यमिति । अन्यार्थे क्रयमिति ।

६७ । लोपः शाकल्यस्य ॥ ८।३।१८॥

दो— । अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोः वा लोपः अग्नि परे । “पूर्वत्ता-
सिद्धम्” (१२—८।३।१८) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वात् न स्वरसन्धिः ।

हर एहि—हरयेहि । विष्णु इह—विष्णुविह । श्रिया उद्यतः—श्रिया-
युद्यतः । गुरा उत्तकः—गुरावुत्तकः ।

य and व at the end of a पद are elided according to Sakalya, i. e., they are optionally elided if one of the letters अश् follows and अ or आ precedes. Thus हरे is a पद in हरे एहि । With अय् substituted for ए by “एचो—” (61—6. 1. 78) we get हरय् एहि । In this य comes after अ and ए, which is an अश्, follows. Hence शाकल्य would drop य and have हर एहि, others would retain it and say हरयेहि । Here एहि is आ इहि । Hence Sakalya's हर एहि seems to call for the rule “ओमाङोश्” (80—6. 1. 95). But “पूर्ववासिद्धम्” (12) interferes and “ओमाङोश्” which precedes the rule “लोपः शाकल्यस्य” deems the elision as not having taken place at all ; consequently “ओमाङोश्” does not operate. Similarly विष्णो इह, श्रिये उद्यतः, गुरौ उत्तकः &c., give two forms each.

मित— । “पदस्य” (८।१।१६) इत्यधिक्रियते । “भीमगो—” (८।३।१७) इत्यतः ‘अपूर्वस्य अशि’ इत्यनुवर्तते । “व्यौलङ्घ—” (८।३।१८) इत्यतः ‘व्योः’ इति च । ‘अपूर्वस्य’ इति वचनविपरिणामेन ‘अपूर्वयोः’ इति गृह्यते । एभिः सङ्घ ‘पदस्य अपूर्वयोर्व्यौ लोपः अशि शाकल्यस्य’ इत्यन्वयः । अकारः पूर्वं ययी सौ अपूर्वी । तयोः । पदस्य यौ अपूर्वी व्यौ तयो लोपः ॥ इह अशि इति सप्तम्या निर्दिष्टमव्यवहितपूर्वस्य विधिं ज्ञापयति । लोप निमित्तादव्यवहितपूर्वो यकारवकारौ यदि पदावयवौ तर्हि तौ पदस्य चरमावयवाविव । तदाह “पदान्तयोर्यवयोः” इति ॥ शाकल्यस्य आचार्यस्य मतेन लोप इतरेषां तु दर्शनमेव । शिष्याणां पुनरभयमपि प्रमाणम् । तदाह ‘वा लोपः’ इति ॥ हरे एहि इत्यत्र हरे इति संबुद्धिः । एहि इति च आ इहि इति । अयादेशे हरय् एहि इति पदान्तो यकारः । तस्य वैकल्पिके लोपे हर एहि हरयेहि इति रूपद्वयम् ॥ एवं विष्णो इह, श्रिये उद्यतः, गुरौ उत्तकः इत्यादिष्वपि । उत्क उत्तनाः ॥ भवतु, लोपे हरएहि इत्यत्र “अकृतव्यूहाः पाणिनोयाः कृतमपि कार्ये निवर्त्यन्ति” इत्युक्तेः कृतस्यापि एकारस्य निवृत्या ‘हर आ इहि’ इति । “ओमाङोश्” इति परस्मै ‘हरा इहि’ हरेहि इति कथं न भवति ? कार्यस्य

अनिवर्त्तने पुनः 'हर एहि' इत्यत्र "ह्रिरेचि" इति वृद्ध्या न कथम् 'हरैहि' इति वा ? अत्राह "पूर्ववासिद्धम्" इत्यादि । यलोपः षष्ठाध्याये तृतीये पादे विधीयते, पररूपं वृद्धिश्च षष्ठाध्याये । तत् परवर्त्तो लोपः पररूपादौ न प्रति असिद्धः । तेन सन्नि-
कर्षाभावात् सन्निर्नास्ति ॥ एवं विष्ण इह इत्यादिषु सुणो न ॥

दी— । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यत्र अस्तेरलोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ "न पदान्त—" (५१) इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधात् न स्तः ।

In cases like कानि सन्ति, कौ स्तः &c., the elision of अ of the root अस is apparently to be deemed as अ itself ; hence कानि सन्ति &c., have to be treated as कानि असन्ति and then य &c., have to be substituted for the इ in नि &c. Similarly in कौ स्तः &c., the substitution of आव् &c., seems necessary. But the fact is the rule "न पदान्त—" (51) prohibits स्थानिवद्भाव here, hence there is no substitution.

मित— । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यादिषु अस्तेरकारलोपी न स्थानिवत्, तेन स्वरसन्धिर्न भवति इति व्याख्याते "न पदान्त—" सूत्रे पदान्तीदाहरणे । तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ इह स्वरसन्धेरभावः प्रस्तुतः । अतोऽस्य प्रसङ्गः ॥

६८ । एकः पूर्वपरयोः ॥ ६।१।८४ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

What follows is to be construed with the words एकः and पूर्वपरयोः added to it. Thus—

६९ । आह्वयः ॥ ६।१।८५ ॥

दी— । अवर्णात् अचि सरे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । संहिता-
याम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ।

If अच् follows immediately after अ or आ a गुण is the single substitute for the two in the matter of संहिता । Thus अप इन्द्र has अ followed by इ which is an अच् । We have to substitute

a गुण for these two. But गुण is the common name for अ, ए, ओ । The most similar (अन्तरतम) has to be chosen. Referring to the place of origin, ओ having ओष्ठ for its स्थान and अ इ having कण्ठ and तालु there is no similarity whatever. Rejecting ओ we note that अ has कण्ठ for its स्थान and therefore there is some similarity with the group अ इ । But ए has both कण्ठ and तालु and is therefore the most similar. Substituting this we have उप् एन्द्र i.e., उपेन्द्रः । Similarly रमा ईश् रमेशः । गङ्गा उदक गङ्गोदकम् with the कण्ठोष्ठा letter ओ substituted for आ उ ।

नित— । आत् अवर्णात् । अवर्णश्च आकारस्यापि यादकः । परशब्दयोगे पञ्चमी । अवर्णात् परे अचि इत्यन्वयः । “संदितायाम्” (६।१।७२) इत्यधिकारः । “एकः पूर्वपरयोः” इत्यपि । ‘अचि’ इत्यनुवर्तते । ‘आत् अचि पूर्वपरयोः एको गुणः संदितायाम्’ इत्यन्वयः ॥ उप इन्द्र इति स्थिते ‘अ इ इति अवर्णादच्’ । अमयोः स्थाने गुणः स्यात् । “अदिङ् गुणः” इति अ, ए, ओ इति गुणाः । “स्थाने अन्तरतमः” इति अन्तरतमे यास्ते स्थानसाम्यात् कण्ठतालुभव एकार एव कण्ठतालुभवस्य ‘अ इ’ इत्यस्य युक्त आदेशः । तेन उप इन्द्र । उप् एन्द्र । उपेन्द्रः । एवं रमा ईश् रमेशः । गङ्गा उदक इत्यव ‘आ उ’ इति सङ्घातस्य कण्ठतालुस्थानसाम्यात् ओ इति गुण आदेशः ॥ कृष्ण ऋद्धि इति स्थिते ‘अ ऋ’ इति सङ्घातस्य गुणादेशे कर्त्तव्ये एकारोच्चार्योः समता नास्ति इति स्पष्टम् । अस्ति च अकारस्य कण्ठस्थान-साम्यात् काचिदिव समता । स एव इङ् आदेशः । कृष्ण अ ऋ इति जाते—

७० । उरण् रपरः ॥१।१।५१॥

दी— । ‘ऋ’ इति लिङ्गतः संज्ञा इत्युक्तम् । तत्स्थाने यः अण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्र ध्रान्तरतम्यात् ‘कृष्णार्द्धिः’ इत्यत्र अर, ‘तव-लकारः’ इत्यत्र अल् । “अचो रहाम्याम्—” (५६) इति पञ्चे द्वित्वम् ।

As already remarked ऋ stands for 30 letters (14—1. 1. 69). If an अण् letter is to be substituted for ऋ, it will have to be taken with र affixed to it. र again is a प्रत्याहार standing for र and ऋ । From similarity र is affixed in case of अ । Thus कृष्ण अ ऋ becomes

कृष्ण् अर् हि, because अ is an अण् letter, hence finally कृष्णर्हि । In case of लृ we attach लृ । Thus तव लृकारः gives तव् अलृकारः, i.e., तवलृकारः । In कृष्णर्हि we have द् after र which again follows a vowel ; hence by “अचो—” (59) the द् has to be doubled optionally. The author however takes the old form of द् which is घ of the root ऋध altered by “भ्रूलां—” (8. 4. 53). So he doubles घ । This is immaterial because the ultimate form will be the same. We have now कृष्णर् घ् वि without doubling and कृष्णर् घ् घ्धि with घ doubled, and look forward.

मि—। ‘उः’ इति ऋधन्त्यस्य षष्ठ्या एकवचनम् । ‘रः’ इति ‘इयवरद्’ स्तुत्यस्य रेफादारभ्य लणस्तुत्यस्येन अवर्णेन प्रत्याहारः, तत् रयङ्घनेन रलघोर्यङ्गम् । रः परो यश्चात् स रपरः । एतेन द्रष्टुं कृष्ण् अ हि इति स्थिते रपरत्वे कृष्ण् अर् हि इति वा, कृष्ण् अलृ हि इति वा सन्देहः । निरर्थकमाह ‘ऋ’ इति विंशतः इत्यादिना । ऋधन्त्येन ऋकारस्य अष्टादशमेदा लृकारस्य च द्वादशमेदा ऋच्छन्ते । तेन ‘उः’ इति ऋकार लृकारस्य स्थानी । र इति रेफो लृकारस्य आदेशाङ्गम् । ‘ऋ’ इत्यत्र रेफप्रवचनात् ‘लृ’ इति लृकारप्रवचनात् ऋकारे अर् लृकारे अलृ अन्तरतमः । ततः ‘कृष्ण् ऋहि’ इत्यत्र ‘कृष्ण् अर् ऋहि’ इति, ‘तव लृकारः’ इति तु तव् अलृ कारः’ इति भवति । रूपस्य कृष्णर्हिः इति तवलृकारः इति च ॥ ऋहिरिति ऋध घातोः क्तिन् । ऋध् वि इति स्थिते “भ्रूयस्तयोः—” (२२८०—८।४।४०) इति ऋध् घि इति, ततो “भ्रूलां जश्—” (५२—८।४।५३) इति जश्त्वे ऋद्धिः । जश्त्वे कृते द्वित्वादिभिर्यद्वर्णं द्वित्वादिवु कृतेषु जश्त्वेन च तदेव । एवं फले मेदाभावात् अकृते जश्त्वे कृष्णर् घ् वि इति स्थिते “अचो—” (५८) इति द्वित्वाविकल्पे ‘कृष्णर्घधि’ ‘कृष्णर् घ् घ् धि’ इति रूपद्वयम् । तथाह—

७१ । भ्रूरो भ्रूरि सवर्णे ॥८।४।६५॥

दी—। हलः परस्य भ्रूरो लोपो वा स्यात् सवर्णे भ्रूरि । द्वित्वाभावे—लोपे सति एकवचम्, असति लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा, द्विवचम् । सति द्वित्वे—लोपे चासति त्रिवचम् । कृष्णर्धिः—कृष्णर्द्धधिः—कृष्णर्द्ध धिः ।

A भ्रू letter coming after a हल् is optionally elided if another

भ्रृ of the same complexion (सवर्ण) follows. Now take the form above with घ not doubled—कृणार्धघि। Here घ् is a भ्रृ coming after र् which is a हल् and घ follows. Hence घ् is optionally elided, with elision कृणार्धघि with only one घ; without elision कृणार्धघि with two घs. The form with घ doubled is कृणार्धघघि। Eliding the first घ् we get two घs as before; without elision the घ occurs thrice. Hence there are only 3 different forms, viz., कृणार्धघि, कृणार्धघघि, कृणार्धघघघि। In the second and third the rule “भ्रृर्लौ जश् भ्रृश्चि” applies and gives कृणार्धघि and कृणार्धघघि। A second application of the same rule in the last form yields कृणार्धघघघि। Hence finally कृणार्धघि, कृणार्धघघि, कृणार्धघघघि।

मित—। “हलो यमा—” (८४।६४) इत्यतो ‘हलः’ इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते ‘लौपः’ इति च। “अथो ह्यो—” (८४।६२) इत्यतो विकल्पार्थकम् ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यपि। ‘भ्रृः’ इति षष्ठी। ‘हलः भ्रृः लौपः अन्यतरस्याम् सवर्णे भ्रृरि इत्यन्वयः। अथैव ‘हलः परस्व’ इत्यादि ॥ एवमिदं द्वित्वविकल्पो लोपविकल्पश्च इति चत्वारः पञ्चाः। द्वित्वं न परं लोपः इत्येकः, न द्वित्वं न च लोपः इति द्वितीयः, द्वित्वञ्च लोपश्च इति तृतीयः, द्वित्वं न तु लोपः इति चतुर्थः। आद्ये कृणार्धघि इति रात् परस्व घस्य लोपे कृणार्धघि इत्येकघं रूपम्। द्वितीये कृणार्धघि इति द्विघम्। तृतीये कृणार्धघघि इति त्रिघोपे कृणार्धघि इति तदेव द्विघं रूपम्। पुनर्लोपे कृणार्धघि इति भूयोऽप्येकघं रूपम्। तदेवं फलाभावाद्भासु तृतीयः पञ्चः। चतुर्थे कृणार्धघघि इति त्रिघं रूपम्। द्वितीय चतुर्थयोर्जञ्जले कृणार्धघघि, कृणार्धघघघि इति। इत्यञ्च त्रीणि रूपाणि कृणार्धघिः—कृणार्धघिः कृणार्धघघिः इति। प्रथमं जञ्जले पञ्चात् द्वित्वलोपयोः कृतयोरपि तान्येव रूपाणि ॥

दी—। “यश्च इति पञ्चमी मय इति षष्ठी” इति पञ्जे ककारस्य द्वित्वम्। लस्य तु “अनञ्चि च” (४८) इति। तेन ‘तवस्कारः’ इत्यल रूपचतुष्टयम्।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि।

तवलकारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

In तवल्कारः the ल is a यच् and the क a मय् । Hence by the varttika “यषी मयो—” (54), supposing यणः to have the fifth case and मयः in the sixth, we have the option to double the क । ल itself may be doubled optionally by “अनचि च” (48). Hence तवल्कारः has four different forms. For, ल alone may be doubled or both. Thus those who know, see four forms in cases like तवल्कारः ।

मित— । ‘तवल्कारः’ इत्यत्र लकारोऽयं यच्, ककारश्च मय् । तत् “यषी मयो वै वाच्ये” (५४ वा०) इत्यस्य यणः परो यी मय् तस्य हित्वं वा इति व्याख्याने ककारस्य हित्वविकल्पः । लकारस्यापि “अनचि च” (४८) इति । तेन हित्वं लस्यैव इति पक्षे तवल्कार इति रूपम् । कस्यैव हित्वे तवल्कार इति द्वितीयम् । उभयोरपि लकारककारयोः स्वरूपे एव स्थितिः न तु हित्वमिति पक्षे तवल्कार इति तृतीयं रूपम् । उभयोरपि हित्वमिति तवल्कार इति रूपं चतुर्थम् । तत्र प्रथमे ककारो न यम् इति “इत्थी यमां—” इति न प्रवर्तते । नापि लकारो भर् न वा “ककारस्तस्य सवर्ण इति भरो भरि—” इत्यस्यापि प्रसङ्गो नास्ति । तेन लकारस्य न लोपः ॥ द्वितीये “भरोभरि—” इत्यस्ति ककारलोपस्यावसरः, फलं तु एकककारकं तृतीयमेव रूपम्, तन्निष्पत्त्येजनी लोपो न प्रवर्तते । चतुर्थेऽपि लोपे फलाभावः । तेन चत्वार्येव रूपाणि । अतएवाह ‘वीध्यं रूपचतुष्टयम्’ इति ॥

७२ । वृद्धिरेचि ॥६॥१॥८८॥

दी— । आत् एचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णै-
कत्वम् । गङ्गावः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कराद्यम् ।

If one of the एच् letters follows अ or आ a वृद्धि shall be the single substitute for the two. This over-rules the यच् previously enjoined. In कृष्ण एकत्व we have proximity (सन्निकर्ष) of अ and ए । These have to be replaced by a वृद्धि । By वृद्धि we mean आ, ऐ, औ । अ and ए together have throat and palate for their place of origin ; such is ऐ । Hence ऐ is the substitute here.

Thus कृष्ण एकत्व = कृष्ण अ एकत्व = कृष्ण ऐ कत्व = कृष्णैकत्वम् । Similarly गङ्गा ओघ = गङ्ग् आ ओघ = गङ्ग् औ घ because औ has the same place of origin as आ and ओ = गङ्गौघः । देव ऐश्वर्य = देव् अ ऐश्वर्य = देव् ऐ श्वर्य = देवैश्वर्यम् । कृष्ण औत्कण्डा = कृष्ण् अ औत्कण्डा = कृष्णौत्कण्डाम् ।

मित— । 'आत्' इत्यस्ति । 'एकः पूर्वपरयोः' इति च । आत् एचि पूर्वपरयोः एको ह्रिः इत्यन्वयः । आदिति गम्यमान परशब्दापेक्षया पञ्चमी, तदाह 'आदेचि परे' इति । 'एकादेशः' पूर्वपरयोरिति शेषः ॥ "आद्गुणः" इति अचि सामान्यती गुण आदिष्ट । इह तु एजंशे गुणं प्रत्यादिश्य ह्रिर्विधीयते । तदाह 'गुणापवादः' इति । एतेन आत् अकि गुणः एचि ह्रिरिति व्यवस्था ॥ कृष्णस्य एकत्वम् इति समासे 'कृष्ण एकत्व' इति स्थिते 'अच' इत्येतयोः सन्निकर्षे तयोः स्थाने ह्रिर्विधेया । ह्रिश्च आ ऐ औ इति । तच्च कण्ठतालुस्थानसाम्यात् ऐकार इह अन्तरतम आदेशः । तेन कृष्णैकत्वमिति ॥ गङ्गाया ओघ इति गङ्गा ओघ इति स्थिते आ औ इत्येतयोः कण्ठोष्ठस्थानसाम्यात् ओकार आदेशः ॥ देवानामेश्वर्यमिति देव ऐश्वर्य इति स्थिते ऐकारे एकादेशे देवैश्वर्यम् ॥ कृष्णस्य औत्कण्डाम् इत्यत्र ओकारे कृष्णौत्कण्डाम् ॥

७३ । एत्येधत्पूर्वसु ॥६।१।८८॥

दी— । अथर्णात् एजाद्योरेत्येधत्योः ऊठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः । 'एजाद्योः' किम् ? उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् ।

When एकार of the root इष्, or एष् or when ऊट् follows अ or आ, a ह्रि is the single substitute of both. This over-rules पररूप and गुण । Thus उप एति was expected to give उपैति by the rule "एङि पररूपम्" but this rule bars the पररूप and substitute ह्रि giving उपैति । Similarly पररूप is barred in उपएषते and ह्रि gives उपैषते । The word प्रष्टवाह, meaning 'oxen' in the second case plural becomes प्रष्टवाह श्च । वा becoming ऊ we get प्रष्ट ऊह् अः । Now प्रष्टौहः is expected with गुण by "आद्गुणः" but this rule gives ह्रि yielding प्रष्टौहः । Why say 'एकार of the root &c.' ? Witness उपेत with गुण from उप इत् where इत् comes from इष् with क

attached, but as it begins with इ not ए we have no इङि । प्रेदिषत् in मा भवान् &c., is reached in the following stages—प्र एष् णिच् तिप् (लुङ्)—प्र एधि त्—प्र एधि चङ् त्—प्र इधि अत्—प्र इधि धि अत्—प्र इदिष् अत्—प्र इदिषत्—प्रेदिषत् । In the last stage we have गुण not इङि because the root no longer begins with ए ।

नित—। 'आत्' इत्यनुवर्तते, 'हङ्' 'एचि' इति च । 'एकः पूर्वपरयोः' इति चास्ति । तत् 'आत् एत्येधल्युट्सु एचि पूर्वपरयोः एको हङि' इत्यन्वयः । अर्थश्च—'आत्' अवस्थात् परम् 'एत्येधल्युट्सु' स्थितौ य एच् तस्मिन् सति 'पूर्वपरयोरैको हङि' आदेशः स्यात्—इति । इह 'एति' इति इष् गतौ इति धातोस्तिपा निर्देशः, 'एधति' इति च एध हलौ इत्यस्य । अनयोरेव एच् सम्भवति न कठि, तथापि यदुद् गच्छति तेन आध्यते कठि परे असत्यपि एचि हङिः स्यादिति । किञ्च आदिति पञ्चम्या एचि इति सप्तम्या च अव्यवहितता । सा च एचि आदौ सत्येव भवति । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य आह एजाद्योरित्येधल्युटि च परे' इति ॥ उप एति उप एधते इत्यत्र "एङि-पररूपम्" इति पररूपे प्राप्ते इङिर्विधीयते । प्रष्ठ ऊह इत्यत्र "आद्गुणः" इति गुणे प्राप्ते । तदाह 'पररूपगुणापवादः' इति ॥ प्रष्ठ' यानमुखम् अयगामिनं पुरुषमिति वा बहतीति णि प्रत्यये प्रष्ठवाच् इति प्रातिपदिकम् । तस्य शसि प्रष्ठ वाङ् शस् इति स्थिते "वाङ् ऊह" इति सम्प्रसारणसंज्ञकौ कठि प्रष्ठ ऊ आ ह् अः इति । "सम्प्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपे प्रष्ठ ऊह् अः । अनेन हलौ प्रष्ठौहः ॥ इणधातोः क्षाप्रत्यये इतः । प्र इतः इति स्थिते एकारादिलाभावात् न इङिः—प्रेतः ॥ एधयिष्यति वङ्गयिष्यति इत्यर्थे माङ्ग्योर्गे भविष्यति लुङि आङागमप्रतिषेधे प्र एध णिच् तिप् इति स्थिते चङि प्र एधि चङ् तिप् इति । "यौ चङि—" इति उपधाङ्गस्य, प्र इधि अत् इति । द्विवचनादिषु प्र इदिधि अत् इति । णिङोपे प्र इदिष् अत् इति । इहापि एकारादिलाभावात् न इङिः—प्रेदिषत् ॥

दी—। पुरस्तादपवादन्यायेन इयं वृद्धिः "एङि पररूपम्" (७८) इत्यस्यैव वाधिका, न तु "ओमाङोश्च" (८०) इत्यस्य । तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव ।

Exceptions preceding the general rules bar only the rule

that is first met and not those that come later on. Hence this वृद्धि bars “एङि—” (78) only and not “ओम्—” (80) also. Consequently अव आ इङि—अव एङि—अवेङि by वृद्धि is wrong, the correct form being अवेङि by पररूप in accordance with “ओमाङ्गीय” (80).

मित—। अवाङ्पूर्वस्य इणधातोर्लोपि मध्यमेकवचने अव आ इङि इति स्थिते गुणे अव एङि इति। एकारोऽयं गुण एकादेशः “अन्तादिबच्च” (७५) इति इणधातोरादिवद्ब्रूयते। तेन एजादित्वात् अनेन सूत्रेण ‘अवेङि’ इति वृद्धिः प्राप्नोति। किञ्च पूर्वस्य अन्तवद्गहण्यात् आङ्पूर्वदृश्यम्। ततश्च “ओमाङ्गीय” इति पररूपे ‘अवेङि’ इत्यादि प्राप्तम्। किमत्र युगपत्प्राप्ती न्याय्यम् इति प्रश्ने उत्तरमाह ‘पुरस्तात्’ इत्यादिना। अयमर्थः—इह शास्त्रे क्वचिदुत्सर्गान्निर्दिश्य अपवादा निर्दिश्यन्ते, क्वचिदा अपवादिर्देशादुत्तरमुत्सर्गनिर्देशः। आद्ये सर्व एव उत्सर्गा अपवादैर्बाध्यन्ते, द्वितीये तु यः प्रथमं निर्दिष्ट उत्सर्गसखैव बाधो नान्येषाम्। उक्तञ्च न्यायः “पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान्” इति। प्रकृते च “एवेध—” इति “एङि पररूपम्” इत्यस्यापवादः “ओमाङ्गीय” इत्यस्यापि आङ्शे। किञ्च “एङि—” इति प्रथमं प्राप्तम् तदुत्तरम् “ओमाङ्गीय” इति। तत् “एङि—” इत्येव बाध्यते न “ओमाङ्गीय” इति। अत आह ‘अवेङि’ इति वृद्धिरसाधुः। “ओमाङ्गीय” इति पररूपे ‘अवेङि’ इत्येव युक्तम् ॥

द्वी—। “अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक)। अक्षौहिणी सेना।

It has to be noted that वृद्धि is the single substitute when ऊहिनी follows अव। Thus अव ऊहिनी gives अक्षौहिणी not अक्षौहिणी।

मित—। अवशब्दात् परम् ऊहिनी शब्दे सति पूर्वपरयीरकारोकारयोः वृद्धि-रैकादेशः स्यादित्यस्य उपसंख्यानं गणना कर्तव्या। अक्षा रक्षावयवविशेषाः। ऊही वितर्कः। सः अक्षि अस्याः सम्बन्धे इति ऊहिनी। अक्षाणामूहिनी अक्षौहिणी। रक्षावयवसम्बन्धि वितर्कविशिष्टा इति हि योगार्थः। वस्तुतस्तु सेनासंख्याविशेषस्य संज्ञेयम्। तेन “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” इति शत्वम्। गुणापवादो वृद्धिः ॥

दी—। “स्वादीरेरिणोः” (वार्त्तिक) । स्वरैः । स्वेन ईरितुं शील-
मस्येति स्वरै—स्वरिणी ।

इङ्गि is the single substitute when ईर or ईरिन् follows स् ।
Thus स् ईर gives स्वरै । Also स् ईरिन् gives स्वरिन् (with the femi-
nine स्वरिणी) meaning one moving about of his own will.

मित—। स्वशब्दात् परम् ईरशब्दे ईरिन्-शब्दे च सति पूर्वपरधीरकारि-
कारयोर्ह्रस्विकादेशः स्यात् ॥ ईरणमौरी गतिः । भावे घञ् । स् ईरः स्वरै—
आत्मप्रेरणा । यदा स् ईरः अस्मिन् स्वरै आत्मप्रेरितः । इह आदृगुणापवादी
इङ्गिः ॥ स्वेन इत्यादि “सुप्यजातौ—” इति णिनेरर्थः । इह स् ईरिन् इति स्थिते
प्राग्वङ् इङ्गिः । स्वरिणी इति स्वरिन्-शब्दात् स्त्रियां ङीप् । ईरिन्-शब्दात् ङीपि तु
स्वरिणीति स्यात् ॥

दी—। “प्रादूहोदोख्यैष्येपु” (वार्त्तिक) । प्रौहः । प्रौदः ।

A single इङ्गि substitute comes in for the contiguous vowels
when ऊह, ऊद, ऊदि, एष or एष्य follow प्र । Thus प्र ऊह yields
प्रौह a happy guess—by इङ्गि, not प्रौह by गुण । Similarly प्र ऊद
gives प्रौद well advanced.

मित—। ‘प्र’ इत्युपसर्गात् परम् ऊह, ऊद, ऊदि, एष, एष्य इत्येतेषामन्यतमे
सति सन्निकटयोः पूर्वपरधीरचोर्ह्रस्विकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः ॥ प्रपूर्वा-
दृहतेर्घञि प्रकट ऊह इति वा समासे प्र ऊह इति स्थिते गुणापवादी इङ्गिः—प्रौहः ।
प्रपूर्वादृहतेः क प्रत्यये प्रकर्षेण ऊद इति वा समासे प्र ऊद इति स्थिते इङ्गिः ॥

दी—। अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणं “ब्रश्च—” (२९४) इति सूत्रे
राजेः पृथक्, भ्राजिग्रहणात् ज्ञापकात् । तेन ऊदग्रहणेन कान्तमेव गृह्यते ;
न तु क्वत्वन्तस्य एकदेशः । प्रौदवान् ।

The rule “ब्रश्च—” (294) directs व to be substituted for the
final of राज् and भाज् । But as राज् is seen in भाज् it seems राज्
alone would meet the case of भाज् also and the rule could be
shortened by omitting भाज् from it. Yet Panini mentions भाज्
separately. Why ? The reason is the independent राज् and

राज् as a portion of भ्राज् are not the same. The first has a meaning attached to it ; in the case of the second the meaning goes with the whole भ्राज् and not with the part राज् only. Hence to justify Panini we suppose that grammatical rules when mentioning words that are both significant and non-significant are to be regarded as relating to the significant forms only. Now ऊढ with क्त is an independent word with a meaning, but a ऊढ as part of ऊढवान् with क्तवत् is meaningless. Hence ऊढ is both significant and non-significant. The Varttika refers to the significant ऊढ only (with क्त). Consequently प्र ऊढवान् has no वृद्धि and we get प्रोढवान् with गुण, as expected from "आहुणः" ।

मित— । ननु ऊढवान् इत्यत्रापि ऊढ इत्यर्थो दृश्यते । तत् प्र ऊढवान् प्रोढवानित्यप्यस्य । न इत्याह 'अर्थवद्वयस्ये' इत्यादिना । यत्र कश्चित् शब्दः अर्थवान् अनर्थकश्च प्राप्तः तत्र अर्थवानेव गृह्यते । अनर्थकी निवर्तते । 'अर्थवतो' रूपस्य 'यद्वयस्ये' सम्भवे 'अनर्थकस्य' शब्दरूपस्य 'यद्वयं न' भवति । मतच्चेतत् सूत्रकारस्य । तथाहि स "ब्रह्म—" इति सूत्रे राजधातोर्भाजधातोश्च अन्तरस्य पकारं प्राप्तिः । भाजिश्च शेषांश्च राजिः श्रूयते । तत् राजि यद्वयस्येन यद्युभयोरपि यद्वयं स्यात् तर्हि पृथक् भाजि-यद्वयं न कुर्यात् । स तु मन्यते राजिरयमर्थवान् भाजिश्च । परं भाजिरिकादेशो धी राजिस्तस्य न कश्चिदर्थ उपदिष्टः । एको हि राजिरर्थवान् अपरोऽनर्थकः । नियमश्चास्ति अर्थवदनर्थकयोरर्थवानेव याञ्चः । अतएव पृथक्त्वेन भाजिरुपदिश्यते । अयस्य नियमः "अर्थवद्वयस्ये नानर्थकस्य" इति परिभाषायामुपनिबद्धः ॥ एवं सति 'ऊढ' इति वृद्धधातोः क्तप्रत्यये श्रूयते क्तवत्प्रत्ययेऽपि एकदेशः । क्तान्तः समुदायः अर्थवान् क्तवत्प्रत्ययस्य एकदेशस्तु अनर्थकः । अत ऊढ इति क्तान्तमेव याञ्चं न क्तवत्प्रत्ययस्यैकदेशः । प्र ऊढवानिति स्थितिः गुणेन प्रोढवानित्येव न च वृद्धा प्रोढवानिति ॥

दी— । प्रौढिः । इप् इच्छायां तुदादिः, इप् गतौ दिवादिः, इप् आभीक्ष्ण्येय क्रियादिः । एषां घञि गद्यति च 'एप्' 'एध्यः' इति रूपे । तस्य

पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः—‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ । यस्तु ईष् उज्झे, यश्च ईष् गतिहिंसादर्शनेषु, तयोर्दीर्घोपधत्वात् ‘ईषः’ ‘ईष्यः’ । तत्र आद्गुणे, ‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ ।

Similarly वृद्ध with क्तिन् gives ऊढ़ि । प्र ऊढ़ि takes वृद्धि by this rule instead of गुण and the result is प्रौढ़ि experience, wisdom &c., ‘इष् to wish’ is of the तुदादि class, ‘इष् to go’ is दिवादि and ‘इष् to repeat’ is क्तादि । These give एष with घञ् and एष्य with ख्यत् । प्र एष and प्र एष्य invite पररूप but this rule bars it and enjoins वृद्धि with the forms प्रेष and प्रेष्य । But प्रेष and प्रेष्य are not altogether inadmissible. ईष् with the long vowel appears twice in the भ्रादि list once meaning ‘to glean’ and again ‘to go’ ‘to molest’ ‘to see’ &c. This with घञ् and ख्यत् gives ईष and ईष्य without गुण because the pen-ultimate is long *not* लघु । Taken with प्र these require गुण by “आद्गुणः” yielding प्रेष and प्रेष्य ।

मित— । वृद्धिः क्तिन्प्रत्यये ऊढ़िः । प्रकृष्टा ऊढ़िरिति प्रपूर्वावृद्धिः क्तिनि वा प्र ऊढ़ि इति स्थिते आद्गुणापवादी वृद्धिः—प्रौढ़िः प्रवृक्षता ॥ ‘एष’ इति इषेर्घञि रूपम्, ‘एष्य’ इति ख्यति । ‘प्र एष इति स्थिते “एङि पररूपम्” इति पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः—प्रेषः । एवं प्रेष्य इत्यपि ॥ ‘प्रेषः’ ‘प्रेष्यः’ इति तु घातुमेदात् । ईष् इति भौवादिकस्य दीर्घस्वरस्य लघुत्वाभावात् गुणो नास्ति, ईष्य इति च रूपम् । एवं ख्यति ईष्य इति । प्र ईष्य इति स्थिते आद्गुणे प्रेष इति । एवं प्रेष्य इति च ॥ एष इति अनव्ययेन घञन्तेन सादृश्यत्वात् एष्य इत्यव्ययमिव । तेन प्र इष णिच् ल्यप् इत्यत्र न वृद्धिः, गुणेन च प्रेष्य इति रूपम् ॥

दी— । “ऋते च तृतीया समासे” (वाचिक) । सुखेन ऋतः सुखार्तः । ‘तृतीया’ इति किम् ? परमर्तः ।

वृद्धि is the single substitute of the two contiguous vowels. when ऋत immediately follows च or चा in a तृतीयातत्पुरुष । Thus सुखेन ऋतः compounded gives सुख ऋत in which in place of च and ऋ comes the वृद्धि substitute चा and then adding र् by “उरच्—”

(70—1. 1. 51) we have सुखं आर्त्त, i., e., सुखात्तः overcome with joy, reached by joy, &c. Why say तृतीया? Witness परमतः with गुण the समास being in the sense परमश्चासौ ऋतश्च or परमं यथा तथा ऋतः which gives परम ऋत yielding परम् अर्त्त by गुण and finally परमतः—very much overcome, fully reached &c.

मित—। 'आत्' इत्यस्मि 'ह्रिः' इति च। आत् ऋते च तृतीया-समासे पूर्व-परयोर्ह्रिरेकादेशः स्यात् इत्यर्थः। ऋ गतौ इत्यस्य क्तप्रत्यये ऋतो गतः प्राप्त इत्यर्थः। सुखेन ऋत इति वाक्ये “कर्तृकारणे कृता बहुलम्” इति समासे सुख ऋत इति स्थिते अकार ऋकारयोर्गुणः प्राप्तः। तदपवादी ह्रिःकाराकारो विधीयते। वपरत्वे सुख आर्त्त इति सुखात्तः प्राप्तानन्द इत्यर्थः ॥ तृतीयासमासे एवेतत्। अन्यत्र परमं यथा तथा ऋत इति विग्रहे सुप्सुपेति समासे परम ऋत इति स्थिते गुणेन परमतः ॥

दी—। “प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे” (वार्त्तिक)। ‘प्रार्णम्’ वत्सतरार्णम्’ इत्यादि। ऋणस्य अपनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तत् ‘ऋणार्णम्’। ‘दशार्णः’ देशः। नदी च ‘दशार्णा’। ऋणशब्दो दुर्गममौ जले च।

ह्रिः is the single substitute for the two contiguous vowel, when ऋण follows प्र, वत्सतर, कम्बल, वसन, ऋण, दश। Thus प्र ऋण प्रार्णं heavy debt, वत्सतर ऋण वत्सतरार्णं loan of a heifer, कम्बलार्णं loan of a blanket, वसनार्णं loan of a garment. ‘ऋण ऋण’ ऋणार्णं a debt to clear another debt. दशार्णं is a country; a river also is called दशार्णा। ऋण means both a fort and water.

मित—। दशम्य इति वक्तव्ये दशानामिति सौची षष्ठी। प्रादिभ्यः परम् ऋण-शब्दे सति पूर्वपरयोर्कारऋकारयोर्ह्रिरेकादेशः स्यादित्यर्थः। प्रकृतम् ऋणं प्रार्णम्। वत्सतरकम्बलवसनार्णम् ऋणं वत्सतरार्णम्। एवं कम्बलार्णम् वसनार्णम् ॥ ऋणाय ऋण-निर्यातनाय ऋणम् ऋणार्णम् ॥ दश ऋणानि दुर्गाणि अस्मिन् इति दशार्णा देशः। दश ऋणानि जलानि जलप्रपाता अस्मानिति दशार्णा नदी ॥ यत्तु “सप्त व्याधा दशार्णेषु” “सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्यायिहसा दशार्णाः” इत्यादिषु दशार्णशब्दस्य बहुलं दृश्यते तत् व्युत्पत्त्यन्तरिण। तथा च दश ऋणानि दुर्गाणि एवामिति दशार्णाः

चक्षित्यविशेषाः । देशार्थानां निवासी जनपदः दशाक्षाः । “जनपदे क्षुप्” इति अणु-
लोपः । “क्षुपियुक्तवद्भक्तिवचने” इति बहुवचनम् ॥

७४ । उपसर्गादिति धातो ॥ ६।१।११॥

दी— । अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः
स्यात् । उपाच्छति । प्राच्छति ।

वृद्धि is the single substitute for the two contiguous vowels, when a root with ऋ leading in it follows an उपसर्ग that ends with अ or आ । Thus उप ऋच्छति has वृद्धि, i. e., आ with र added, yielding उप् आर् च्छति—उपाच्छति । Similarly प्राच्छति ।

मित— । ‘आत्’ इत्यस्ति । गम्यमान ‘पर’ शब्दयोगे पञ्चमी । एतेन ‘आत् परे च्छति’ इति लभ्यते । आत् परे च्छति किं भवति ? उच्यते—‘वृद्धिः’ इत्यस्ति ‘एकः पूर्वपरयोः’ इति च । तदयमन्वयः—आत् परे च्छति पूर्वपरयोः वृद्धिः एकादेशः स्यात् । पूर्वपरयोः अकारश्चकारयोरिति यावत् । एकादेशः ‘आर्’ इति रपरः । किम्भूतात् आत् किम्भूते च्छति एतत् ? ‘उपसर्गात्’ आत् ‘धातौ’ च्छति । अनयोश्च पूर्वपरतायां सत्याम् अवर्णान्त उपसर्गः ऋकारादिधातुर्लभ्यते । तमाह—‘अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः’ इति ॥ ननु अत्र योऽयमेकादेश आर् इति स उप इत्यस्य अन्तावयवः । तथा च सूत्रम्—

७५ । अन्तादिवच्च ॥ ६।१।८५ ॥

दी— । योऽयमेकादेशः स पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिवत् स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे—

This single substitute is to be treated as the final of the preceding word and also as the initial of the succeeding. This making the र् of the example final in a पद—

मित— । एकादेश इह ‘अ’ इति पूर्वस्य ‘ञ’ इति परस्य च स्थाने ‘आर्’ इति एक आदेशः । वस्तुतस्तु “वृद्धिरादेच्” इत्येतावता ‘आ’ इत्येवैह आदेशः, ‘र्’ इति तु आगमः “उरण् रपरः” इति । तदिह उदाहरणे ‘एकादेश’ इति आगमसमेतः

आदेशो मन्तव्यः ॥ 'पूर्वस्य अन्तवत् परस्य आदिवत्' इत्यत्र पूर्वं इति तु न स्थानिनो-
र्वर्णयोः पूर्वो वर्णः, किन्तु यस्य वर्णसङ्घातस्य स वर्णश्चरमावयवः स एव पूर्वः ।
उदाहरणे 'उप' इति पूर्वः । एवम् पर इति न हि स्थानिनोः परो वर्णः किन्तु स
यस्य सङ्घातस्य आद्यवयवः स पव परः । उदाहरणे ऋच्छति' इति परः ॥ 'अन्तवत्'
'आदिवत्' इति अन्तेन तुल्यम् आदिना तुल्यम् इत्यर्थः । तत्तुल्यस्तु स इव न हि स
एव । तेनाद्यमेकादेशः तद्रूपः, स्थानिरूप इत्यर्थः, न भवति । यो यो धर्मः पूर्वान्तस्य
यस्य यस्य परादिः स स भवति एकादेशस्य, परं यत् यत् कार्यं स्थानिनी रूपमाश्रित्य
प्रवर्तते तत् तत् तस्य न भवति । उदाहरणे 'आर्' इति पूर्वस्य उपशब्दस्य अन्तवत्
शास्त्रः । उप इति च पदम् । तेन 'आर्' इति पदान्तः । ततश्च रेफ इह पदान्त
इति फलितम् ॥ भवतु पदान्त एव रेफः, किं तेन ? 'रेफस्य पदान्तत्वे' सति—

७६ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ ८।३।१५॥

दी— । खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात् पदान्ते, इति
विसर्गे प्राप्ते—

If र् is पदान्त then विसर्ग replaces it when a खर् or termina-
tion (cessation) follows. This gives an occasion for a विसर्गे to
come in place of the र् of our example. But—

दी— । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः "उभयथर्तु" (३६७०—
८।३।८), "कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः" (३१६७—३।२।१८६) इत्यादिनिर्देशात् ।

रु obtained as final in a पद by अन्तवद्भाव—does not change
into a विसर्गे as is obvious from Panini's own practice in rules
like "उभयथर्तु", "कर्त्तरि चर्षि—" etc.

मित— । उदाहरणे उपार् ऋच्छति इति स्थिते रेफात् परं खर् अस्ति चकारः ।
तेन रेफस्य स्थाने विसर्गे आयाति, ततश्च उपान्छति इत्यनित् रूपमापद्यते । वस्तुतस्तु
सत्यपि एतावति स्वयं पाणिनिरेव ईदृशे विषये विसर्गे न करोति । तथा च सूत्रं
"उभयथर्तु" । 'उभयथा ऋच्छ' इति स्थिते एकादेशे उभयथर्त्तु इति । ततः
सूचकारो विसर्गमकृत्वा एव प्राह "उभयथर्त्तु" इति । किञ्च "कर्त्तरि चर्षि—" इति

सूत्रे 'च ऋषि' इति स्थिते एकादेशे चर्षि इति । इहापि नैव कृतो विसर्गः । एवम्
अःचाय्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'अन्तर्वाचिन' लब्धो यः 'पदान्तरैफः' तस्य स्थाने 'विसर्गो न'
भवतीति । तेन सुस्थितं उपाच्छतीति प्राच्छतीति च ॥ ननु प्रकृतिभावेन रूपान्तर-
मप्यस्य उप च्छतीति प्र च्छतीति च । तदाह—

दी— । उपसर्गैशैव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन
पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन "ऋत्यकः" (६२—६।१।१२८) इति पाक्षिकोऽपि
प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।

उपसर्गे itself brings in the corresponding धातु, hence धातौ in
the rule is to disjoin it and enjoin वृद्धि again. Thus the
optional प्रकृतिभाव also by "ऋत्यकः" is barred.

मित— । सूत्रेऽस्मिन् 'धातौ' इति व्यर्थम् । असति धातौ उपसर्गता नास्ति ।
तत् "उपसर्गात् ऋषि" इत्येतावतैव धातुस्थोऽयम् ऋकार इति गम्यते, व्यर्था तदर्थं
स्फुटीकृतिः 'धातौ' इति । ना भूदेवम् । 'धातौ' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमस्ति । इह
योगो विभज्यताम् । "उपसर्गादिति" इत्यस्य योग एकः "धातौ" इति च द्वितीयः ।
आद्येन यथा प्रदर्शितम् उपाच्छति इति लब्धं प्रातश्च पाक्षिकम् उपच्छतीति । परं
यस्य द्वितीयो योगः "धातौ" इति तत्र 'वृद्धिः' 'उपसर्गादिति' इत्यनुवर्तनात् पूर्वक्षणे
विहित्वापि 'वृद्धिः पुनर्विधीयते' । तच्च वृद्धिरेव प्रकृतिभावे न ज्ञाते आपनार्थम् ।
तेन उपाच्छति इत्येकमेव रूपम् ॥

७७ । वा सुप्यापिशलेः ॥ ६।१।६२॥

दी— । अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ छवधातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् ।
आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति—प्रर्षनीयति । सावर्ण्यात्
लृवर्णस्य ग्रहणम् । प्रार्हकारीयति—प्रलकारीयति । तपरत्वात् दीर्घे न ।
उपश्चकारीयति—उपकारीयति ॥

The single वृद्धि substitute is optional when a nominal root
with short ऋ leading in it follows an उपसर्ग ending in च or चा ।
आपिशलि is mentioned as a mark of respect. Thus प्र ऋषनीयति

प्राप्यभीयति with इङ्गि and प्राप्यभीयति without it. लृ is स्वर्ग of ऋ, hence ऋ includes लृ। Thus प्र लृकारीयति प्रालृकारीयति or प्रलृकारीयति ॥ The rule has लृत् not ऋ; hence by “तपरस्तात्कालस्य” (15—1.1.70) the इङ्गि of rules 74 and 77 is not available if लृ follows. We shall then have गुण (69—6.1.87) and the optional प्रकृतिभाव (92—6.1.128). Thus उप ऋकारीयति (प्रकृतिभाव) — उपकारीयति (गुण)।

भित—। ‘सुपि’ सुबन्ते। उपसर्गात् ऋति ‘धातौ’ इत्यनुवर्त्तते। ‘सुपि’ इति धातौ इत्यस्य विशेषणम्। सुबन्ते धातौ, सुबन्तप्रकृतिके धातौ सनाद्यन्तधातौ इत्यर्थः। ‘सुवधातौ’ नामधातौ ॥ ‘वा इत्यनेनेव विकल्पे सिद्धे ‘आपिश्लियङ्गणं पूजार्थं’ पूर्वाचार्यपूजार्थम् ॥ ‘आत्मनः ऋषभं मङ्गोचम् इच्छति इति ऋषभ + क्वच् + लट्ति ऋषभीयति। प्र ऋषभी यति इति स्थिते इङ्गिविकल्पः। प्रकृतिभावस्तु न, याम्वात् “धातौ” इति योगविभागात् बाध्यते हि सः ॥ ‘त परस्तात्’ सूत्रे ऋति इति तकारादृष्ट्यात् ‘दीर्घे’ ऋकारे एतत् ‘न’ भवति। तत्र तु यथाप्राप्तं गुणः प्रकृतिभावश्च ॥

७८। एङि पररूपम् ॥ ६।१।८४ ॥

दी—। आदुपसर्गात् एङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति।

If a धातु with एङ् leading in it follows an उपसर्ग ending in ष or षा the form of the latter is the single substitute for the two vowels. Thus प्र एजते = प्र ष ए जते = प्र ए जते = प्रेजते। Similarly उप षोषति उपोषति।

भित—। ‘उपसर्गात्’ इत्यनुवर्त्तते ‘आत्’ इति च। उपसर्गेषु धातोरालिपः। तदाह ‘एङादौ धातौ’। ‘परस्य’ पौर्वापर्येण अवस्थितयोः षचोः परस्य। एङः इति फलितम्। अकारात् परे एङि एङ् एङादेश इत्यर्थः ॥ प्र एजते प्रेजते प्रदोष्यते। उप षोषति उपोषति दृष्टम् ॥

दी—। इह 'वा सुपि' इत्यनुवर्त्तय वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एडादौ सुधातौ वा । उपेङ्कीयति—उपेङ्कीयति । प्रोधीयति—प्रोधीयति ।

Here we have now to bring in 'वा सुपि' from no. 77 and explain it as a distinct rule. The effect is—through the अनुवृत्ति of "एङि पररूपम्"—to make the पररूप optional in the case of nominal roots. Thus उप एङ्कीयति=उपेङ्कीयति by पररूप and उपेङ्कीयति by वृद्धि (72). Similarly प्र ओधीयति &c.

नित—। 'वाक्यभेदेन' भिन्नवाक्यतया । अयमाशयः—इह "एङि पररूपम्" इति सूत्रस्य वाक्यम् । अनुवृत्तिलब्धं "वा सुपि" इति द्वितीयम् । तत्र प्रथमं तावत् द्वितीयेन पृथक्वाक्यतया, द्वितीयनिरपेक्षतया, व्याख्यातव्यम् । तदेव कृतं लब्धं ततः शुद्धे धातौ पररूपम् । यथात् प्रथमेन एकवाक्यतया द्वितीयं व्याख्येयम् । तेन च "एङि पररूपं वा सुपि" इत्याद्याति अर्थश्च 'एडादौ सुधातौ परे पररूपं 'वा' भवति इति सम्पद्यते । एकवाक्याभिप्रायेण अनुवृत्तौ तु शुद्धे धातौ पररूपं नैव भवति, इदं त्रैजते, उपौयति इत्यादि च रूपमापद्यते ॥

दी—। "एवे चानियोगे" (वार्त्तिक) । नियोगः अवधारणम् । क्येव भोक्ष्यसे । अनवकलुप्तौ पुवराब्दः । 'अनियोगे' किम् ? तवैव ।

Also when एव follows and indefiniteness (indecision) is implied. नियोग is decision. Thus in क्लेव etc.—where indeed would you eat—the place for eating is not finally settled and एव implies अनवकलुप्ति (indecision) ; hence क्ल एव क्लेव instead of the expected क्लेव । Why अनियोगे ? Witness तव एव—certainly yours giving तवैव by वृद्धि ।

नित—। "उपसर्गात्—" इत्यादि सर्वे निवृत्तम् । 'धात्' इत्यस्ति 'पररूपम्' इति च । अवर्त्तात् एवे परे च पररूपम् एकादिशः स्थात् अनियोगे गम्यमाने इत्यर्थः वृद्धेरपवादः । 'क्लेव भोक्ष्यसे' इत्येव भोजनसूतनं ते न पश्यामि इत्यर्थः, अतः भोजनं ते न सम्भाव्यते । 'अनवकलुप्तिः' असम्भावना ॥

७८ । अचोऽन्त्यादि टि ॥ १।१।६४ ॥

दी— । अचां मध्ये यः अन्यः स आदिर्यस्य तत् टिसंज्ञं स्यात् ।

In a word टि is the part of it that begins with the last of its vowels. In तद्धित the last vowel is अ and nothing comes after it ; अ is the टि । In अग्रिचित् the last vowel is इ and इत् is the टि ।

मित— । शब्दे क्विञ्चित् सन्निविष्टा ये 'अचः' तेषां 'मध्ये यः अन्तः' अच् 'स आदिर्यस्य' शब्दचरमावयवस्य स चरमो भागः 'टि' इत्युच्यते । अचः इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् ॥

दी—“शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम्” (वार्तिक) । तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे (गणसूत्र), सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः (गणसूत्र), साराङ्गोऽन्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् । मार्त्तण्डः ॥

The form of the latter has to be declared as the single substitute in words listed with शकन्धु leading. And this relates to the टि of the first portion. Thus शक अन्धु=शक् (अ अ) न्धु शकन्धुः the well of the Sakas ; कर्क अन्धु कर्कन्धुः the well of the Karka. कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्त=सीम अन्त सीमन्तः if meaning parting of the hair ; otherwise सीमान्तः as usual. मनस् ईषा=मन् (अस् ई) षा=मनीषा the टि here being अस् etc. पतत् अञ्जलि=पत् (अत् अ) ञ्जलि पतञ्जलि the टि being अत् । सार अङ्ग सारङ्गः meaning birds or beasts, otherwise साराङ्गः as usual. The list is added to from forms in use. Thus मार्त्तण्ड is in use. It suggests सत् अण्ड सतण्ड by पररूप of टि and अ ; next मार्त्तण्डः with अण attached.

मित— । शकन्धु प्रथितेषु शकन्धुः दिगणपठितेषु शब्देषु परस्य रूपम् एकादेशी भवति इति वाच्यम् । कयोः स्थाने पररूपम् इत्यपेक्षायामाह 'तच्च' पररूपं पूर्वस्य 'टि' परस्य च आदिः ॥ 'शकानां' तदाख्यानां यवनानाम् 'अन्धुः' कूपः इति समासे

सुवलीपे शक्य अन्धु शकन्धुः । कक्षाणामन्धुः कर्कन्धुः । कर्कन्धु इति दीर्घान्तो वदरीपर्व्यावस्तु भिन्नः शब्दः । कुलस्य अठा कुलठा । सीम्नः अन्तः सीमन्तः केशविन्यासविशेषः सीमान्ती वा रामसीमा । अथ पद्यमेषु त्रिषु अ अ इति स्थिते पररूपम् । चतुर्थेऽपि “नलीपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति सीमन् शब्दस्य नलीपे पररूपप्रवृत्तिकाले स एव विन्यासः । मनस ईषा गतिः इति समासे मनस् ईषा इति स्थिते अस् ई इत्येतयोः स्थाने ई इत्येकादेशः । एवम् इलस्य ईषा, लाङ्गलस्य ईषा लाङ्गलदण्डः । पतन् अक्षलिः अस्मिन् अक्षे वा इति पतत् अक्षलि इति स्थिते अत् अ इत्येतयोः स्थाने अ इत्येकादेशः । सारं श्वलम् अङ्गमस्य इति समासे पररूपे सारङ्गः हरिणे चातके वा तदभावे साराङ्ग इति चित्राङ्गमात्रे ॥ ‘आकृत्या’ शब्दस्य रूपेण ‘गच्छते’ गणे अन्तर्भाव्यते ‘आकृतिगणः’ प्रयोगतः अनुसर्त्तव्यो गण इत्यर्थः । यतम् अण्डम् यतण्डम् तस्यावमित्यणि कृते मार्त्तण्डः ॥

दो — । “ओत्वोष्ठयोः समासे वा” (वाचिकं) । स्थूलोतुः—स्थूलौतुः । विम्बोष्ठः—विम्बौष्ठः । समासे किम् ? तवौष्ठः ।

This is optional when ओतु or ओष्ठ is final in a compound. Thus स्थूलः ओतुः or स्थूलः ओतुर्यस्य gives स्थूल ओतु = स्थूलौतुः or स्थूलौतुः a fat cat or one having a fat cat. Similarly विम्बोष्ठः or विम्बौष्ठः bimba—like lips or one having such lips. Why say समासे ? Witness तव ओष्ठः तवौष्ठः with the usual वृद्धि ।

नित— । समासे ओतुशब्दे ओष्ठशब्दे च परे पूर्वस्य अकारस्य परस्य अ ओकारस्य स्थाने एक ओकार आदेशः स्यात् वा इत्यर्थः । समासे समासमात्रे । तेन इत्येऽपि । दन्तौष्ठम्—दन्तौष्ठम् ।

८० । ओमाङ्गोष्ठ ॥ ६।१।८५ ॥

दो — । ओमि आङ्गि च आत् परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायौ नमः । शिव एहि शिवेहि ।

Also when ओम् or आङ् follows अ or आ the form of the latter is the single substitute. Thus शिवाय ओम् शिवायीम् । An

example of आङ् is शिव एहि शिवेहि for एहि is आइहि with the prefix आङ् ।

मित— । अत्र एहि इति आङ्पूर्वकस्य इणः खोटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । ततः शिव एहि इत्यत्र शिव आ इहि इति स्थितिः । तत्र तत्त्वबोधिनौक्तमन्यन्ते “सर्वणदीर्घकृते पश्चात् आदगुणे च सिद्धमिष्टम्” इति । अयमाशयः—सर्वणदीर्घं शिवा इहि ततो गुणे शिवेहि इति तदेव रूपम् । अत्रेदं द्रष्टव्यम्—इह धातूपसर्गयोः कार्यं गुणः वाङ्मनिरपेक्षम् अतएव अन्तरङ्गम् । सर्वणदीर्घस्तु वहिरङ्गम् । एकादेशेन शिवा इहि इति स्थिते योऽयम् आकारः स “अन्नादिवच्च” इति परस्य आङ्ः आदिवत्त्वात् उपसर्गे एव । तेन अयमपि गुणः अन्तरङ्गः । किञ्च असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति शिवा इहि इत्यत्रापि शिव आ इहि इत्येव दर्शनम् शिव एहि इति च रूपम् शिवेहि इति नैव सिद्धमिष्टम् । तदर्थम् “ओमाङ्गोश्च” इति सप्रयोजनम् ॥

८१ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६।१।८८ ॥

द्वौ— । ध्वनेरनुकरणस्य यः अच्छब्दः तस्मात् इतौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पठिति ।

If इति comes after अत् which is final in a word that implies some inarticulate sound, the form of the latter vowel shall be the single substitute of the अत् and इ । Thus पटत् imitates the sound of something breaking. It has अत् at its end. If इति follows we get पटत् इति, i.e., पट् (अत् इ) ति = पठिति ।

मित— । ‘ध्वनेः’ अव्यक्तनादस्य । ‘अतः’ इति प्रथमी । ‘अतः इतौ परे’ इत्येतावता ‘अत्’ इति अनुकरणस्य अन्यो भागः तस्य परम् ‘इति’ शब्दः इति गम्यते । ‘पूर्वपरयोः पररूपम्’ इत्यनुवर्तते । तेन ‘अत् इ’ इति समुदायस्य ‘इ’ इत्यादेशः । पटत् इति = पट् इ ति = पठिति । पठिति तु न । पटत् इति पदम् । तत एकादेशः पूर्वस्य अन्तवत् इति कृत्वा ‘पट् इ’ इति समुदायस्य पदसंज्ञा भवति, न हि

‘पट्’ इत्यंशस्य । तेन जश्च न भवति ॥ ननु इह ‘त् इ’ इत्येतयोरेव परः सन्निकर्षः, तत् अनयोरेव एकादेशोऽस्तु कथम् ‘अत् इ’ इत्येतयोः ? उच्यते—उत्तरसूत्रे “नास्तेङितस्य” इति निषेध आरभ्यते “अन्यस्य तु वा” इति विकल्पश्च । ‘तु’ इत्यन्ययं मेदं वक्ति । निषेधस्य विकल्पस्य च विषयो भिन्नः । ‘अन्यस्य’ इति स्फूटोक्तौ तकारमार्चं विकल्पविषयः । तेन निषेधविषयः ‘अत्’ इति । प्राप्तस्येव निषेधो भवति । अतः प्रस्तुते सूत्रे ‘अत्’ इत्यस्य विधिः उत्तरे ‘अत्’ इत्यस्य निषेधः ‘तु’ इत्यस्य विकल्पः ॥ नागेशस्तु “अलोऽन्यस्य” इत्यनेन इह तकारमात्रस्य आदेशः स्यात् इति शङ्कामुपस्थाप्य “नानर्थकेऽलोऽन्यविधिः” इति निषेधमवलम्ब्य तां निरस्यति । अयमाशयः—अर्थवान् यः शब्दः तस्य आदेशे कर्तव्ये अन्यस्यैव वर्णस्य भवति । अनर्थकस्य आदेशः समुदायस्य । इह ‘पट्’ इत्यर्थवान् न च पुनः ‘अत्’ इति तस्य अंशमात्रस्यापि अस्ति कश्चिदर्थः । तेन ‘अत्’ इति समुदायस्य आदेशः न तस्य अन्यस्य तकारमात्रस्य ॥ नूनं प्रक्षिप्तमेतत् शिखरी । यः षष्ठ्या निर्दिष्टः तस्यैव अन्यस्य अलः आदेशः । क इह षष्ठ्या निर्दिष्टः सूत्रे ? न हि ‘अतः’ इति । ‘अतः’ इति पञ्चम्यन्तत्वेन व्याख्यातम् । षष्ठीनिर्दिष्टं तु अनुष्ठितिल्वं ‘पूर्वपरयोः’ इति । तत् अच्च्दस्य तकारस्थाने आदेशः स्यात् इति शङ्कायाः प्रसङ्ग एव नास्ति कीदृशः किल तस्य निरासः ?

दी—। “एकाचो न” (वार्त्तिक) । श्रद्धिति ।

This is not available when the imitation contains only one vowel. Thus अत् imitates the sound of a body falling from a tree through its leaves, or the friction sound of a body rapidly passing over a surface. It ends in अत्, yet as there is only one vowel in it the अत् does not change. Hence अत् इति श्रद्धिति ।

मित । अव्यक्तानुकरणस्य अत इतौ इति सर्वमस्ति । ‘एकाचः’ इति अव्यक्तानुकरणस्य इत्यस्य विशेषणम् । एकः अच् यस्मिन् तादृशस्य अव्यक्तानुकरणस्य अतः इतौ परस्परं न स्यात् इत्यर्थः । अत् इत्यव्यक्तानुकरणम् अदन्तम् एकाच् । अस्य परस्परं न भवति ॥

८२ । नाम्नेङितस्यान्तरस्य तु वा ॥६।१।ये८ ॥

दी— । आन्नेङितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । अन्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । 'डाचि बहुलं द्वे भवतः' (वार्चिक) इति बहुलग्रहणात् द्वित्वम् ।

[N.B.—Here the sentences have to be taken in a different order]

In पटत् इति the imitation is sometimes duplicated irregularly (बहुलम्) because, though the Varttika "डाचि बहुलम्—" announces the duplication in connection with डाच् only, still the word बहुल in it indicates irregularity in the matter of duplication—sometimes it takes place without डाच् or even without any affix at all. Here duplication gives पटत् पटत् इति । We expect पटत्पठिति by the last rule (by पररूप) ; but no, the पररूप enjoined by the last rule is not available in an आन्नेङित word, which however takes पररूप in its very last letter only (i.e., in तकार) ; Well, what is an आन्नेङित ?

मित— । पटत् इति इत्यत्र क्वचित् पठच्छब्दस्य द्वित्वं भवति । तत्तु "डाचि बहुलम्—" इति डाचि विषये द्वित्वविधाने 'बहुलग्रहणात्' बहुलशब्दस्य उच्चारणात् सिद्धम् । अन्यत्रापि कदाचित् भवति इति तस्यार्थः । एतेन 'पटत् पठत् इति' इति जातम् । अत्र 'पटत् इति' इत्यत्र पूर्वसूत्रेण 'पठिति' इति प्राप्ते निषेधमाह 'आन्नेङितस्य प्रागुक्तं' कार्यम् अच्छब्दस्य पररूपं 'न स्यात्' । किन्तु अन्यस्य तकारमात्रस्य वा पररूपं स्यात् । आन्नेङितं व्याख्यायते—

८३ । तस्य परमात्मेङितम् ॥ ८।१।२ ॥

दी— । द्विरुक्तस्य परं रूपम् आन्नेङितसंज्ञं पठत्पठेति ।

The latter half of a double form is आन्नेङित (the repetition). In our example पटत् पटत् इति the पटत् immediately before इति is आन्नेङित । The पररूप of its पत् is prohibited but its तकार

takes पररूप optionally. Thus with पररूप we have पठत् पठ (त् इ)
ति = पठत् पठ इति = पठत् पठति । Without पररूप we get पठत् पठत् इति
and look forward.

मित—। यत् 'द्विरक्त' तस्य 'पररूपम्' अन्यो भागः 'आसेडितसंज्ञं स्यात्'
आसेडितम् इति कथ्यते । आसेडितं पुनरुक्तम् । उदाहरणे 'पठत् पठत् इति'
इत्यत्र इति शब्दात् पूर्वं यः पठच्छब्दः स आसेडितम् । तस्यैव अङ्गास्य पररूपं
न भवति तकारस्य तु वा भवति । तकारस्य पररूपे पठत् पठ इति पठत् पठति ।
पररूपाभावे 'पठत् पठत् इति । इति स्थिते—

८४ । भलां जशोऽन्ते ॥ ८।२।३८ ॥

दी—। पदान्ते भलां जशः स्रयुः । पठत् पठदिति ।

A भल् letter (i.e. a consonant except अन्तःस्था and वर्गपञ्चम)
changes into a जश् letter (i.e. वर्गतृतीय) when at the end of a
पद । Here in पठत् इति changing the त् into द् we get पठद् इति ।
Thus the final is पठत् पठदिति ।

मित—। भल् जश् इति प्रत्याहारः । 'अन्ते' पदान्ते । अन्तःस्थावर्गपञ्चम-
वर्जितानां व्यञ्जनानां पदान्ते स्थितानां स्थाने वर्गतृतीय आदेशः स्यादित्यर्थः ।
उदाहरणे पठत् इति पदम् । तकार पदान्ते स्थितः । तस्य दकारे पठत्
पठदिति । प्रथमस्य पठच्छब्दस्य तु न जश्, परवर्तिना दकारेण "खरि च" इति
चर्त्तविधानात् ॥

८५ । अकः सवर्णो दीर्घः ॥ ९।१।१०१ ॥

दी—। अकः सवर्णो अचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः ।
श्रीशः । विष्णुद्वयः । 'अचि' किम् ? कुमारी शेते । "नाज्भूलौ"
(१३—१।१।१०) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य
सावर्ण्यविधिनियेधान्यां प्राक् अनिष्पत्तेः । 'अकः' किम् ? हरये ।
"अकोऽकि दीर्घः" इत्येव सूत्रम् ॥

When a **सवर्ण** vowel follows (अचि) अ, इ, उ, ऋ, ए (अकः) the corresponding long vowel shall be the single substitute for both. Thus **दैव्य अरि दैव्यारिः**, **श्री ईश श्रीशः**, **विष्णु उदय विष्णूदयः** । Why say अचि ? Witness **कुमारी श्रुते** in which the long vowel is not substituted for ई and श because though these are **सवर्ण**, the श is not an अच् । It cannot be said that the rule “**नाज्भलौ**” prohibits the **सवर्णता** of अच् and ऋल्, so ई and श are not **सवर्ण** at all, hence no **एकादेश** and अचि here is unnecessary. The reason is अच् in that rule refers to the short vowels only as given in the Sivasutras ; and these short vowels do not include the long and prolate ones also, because the rule “**अणुदित्—**” (14—1.1.69) which allows such inclusion is not enunciated before the rules “**तुल्याञ्च—**” and “**नाज्भलौ**” which define and restrict **सवर्णता** । Why say अकः ? Witness **हुरि ए हुरये** with अय् substituted for the ए in **हुरि** because ए is not an अच् । The sense of the rule is better expressed by “**अकौऽपि दीर्घः**” ।

नित— । ‘अकः’ इति पञ्चमी । ‘अचि’ इत्यस्ति, ‘सवर्णे’ इति तस्य विशेषणम् । ‘एकः पूर्वपरयोः’ इति चास्ति । **दैव्यानामरिः** इति समासे सुबलुकि दैव्य अरि इति । अकारयोर्दीर्घे आकारे कृते दैव्यारिः । एवमन्यथापि ॥ ननु इह ‘सवर्णे’ इत्येतावदेव अकारात् परमकारः, इकारादिकार इत्यादि गम्यते तत् ‘अचि’ इति निष्पद्योजना अनुष्ठितिः ‘किं क्रियते ? उत्तरमाह—**कुमारी श्रुते** इत्यत्र ईकारशकारयोः सवर्णयोः दीर्घे एकादेशे कृते **कुमारी एते** कुसार्थेते इत्यनितं प्रसज्यते तत् परिहारायम् ‘अचि’ इत्यनुष्ठितिः ॥ नेतदस्ति “**नाज्भलौ**” इति प्रतिषिद्धा ईकारशकारयोः सवर्णता ॥ नैवम् । अच् इति प्रत्याहारः । तत्र ‘इ’ इत्यनेन न तु ‘ई’ इति । तत् इकारशकारयोरेव प्रतिषिद्धा न च ईकारशकारयोरपि ॥ ननु “**अणुदित्—**” इति यङ्यकशास्त्रेण “**नाज्भलौ**” इत्यत्र अथा इकारस्य सवर्ण ईकारोऽपि सञ्जाय एव । तत् सिद्धः प्रतिषेधः ॥ न सिद्धः । सावर्ण्यमावलम्ब्य यङ्यकशास्त्रं प्रवर्तते । तत् सावर्ण्यव्यवस्थापनात् ‘अकः यङ्यकशास्त्रस्य अनिष्यतिः’ । ‘सावर्णे’ च “**तुल्याञ्च—**” इति ‘विधिना “**नाज्भलौ**” इति निषेधेन च व्यवस्थाप्यते

तत्कालमविद्यमानं ग्रहणकशास्त्रं कथम् 'अच' इत्यनेन ईकारं यादयेत्? एवम् ईकारश्चकारयोरेतेषु सवर्णता सप्रयोजना च 'अचि' इत्यनुवृत्तिः ॥

दो—। “अति सवर्णे अ वा” (वार्तिक) । होतृकारः—होतृकारः ।

If the सवर्ण following is a short अ, the single substitute is optionally अ. Thus होतृः अकारः compounded gives होतृ अकार = होतृकार with अ substituted by this Varttika, or होतृकारः with दीर्घ by the rule. This अ looks like short अ but is really different from it (See below).

मित—। अकः अति सवर्णे परे अ इत्येकादिशो वा स्यात् । पक्षे दीर्घः । अ वा इत्युच्यते, न तु अत् वा इति । तत् अयमेकादिशः ऋसात् अकारात् भिन्नः । एतच्च उपरिष्ठात् स्फुटीभविव्यति ॥

दो—। “लृति सवर्णे लृ वा” (वार्तिक) होतृलृकारः पक्षे अकारः, सावर्ण्यात् । होतृकारः ।

If a short लृ is the सवर्ण following the substitute is optionally लृ । Thus in होतृ लृकार the लृ is short and is सवर्ण of the अ preceding. Hence होतृलृकारः । The alternative दीर्घ substitute is अ because अ and लृ are सवर्ण and लृ has no दीर्घ form of its own. Here again the लृ substituted is not short लृ (See below).

मित—। व्याख्यानं प्राप्तवत् । इहापि ऋसात् लृकारात् भिन्नोऽयमेकादिशः । दीर्घपक्षे लृकारस्य दीर्घाभावात् अलृसवर्णयोः सावर्ण्यमाश्रित्य अकारः क्रियते ।

दो—। “अति अ वा” “लृति लृ वा” इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमालम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रफौ । तयोरेका माला, अभितः अजुभक्तेः अपरा ॥ द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् ॥ इह उभयत्रापि “अत्यकः” इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

In “अति—” and “लृति—” the substitutes are both of two *matras*. In the former, the अ has the sound of र doubled in

the middle. These together give one *matra*. Also before and after the sound of *रृ* the natural vowel sound of *ऋ* is heard in equal lengths of half a *matra* each giving together one *matra*. Hence altogether we have two *matra* in this *ऋ* whereas the short *ऋ* has only one *matra* in it. The *लृ* substitute is just like the *ऋ* with the only difference that in the middle it has *लृ* instead of *रृ*. In both these Varttikas optionall *प्रकृतिभाव* will be declared hereafter by the rule “*चत्वकः*.” This will give three forms *ह्रीत् चकारः—ह्रीत्कारः—ह्रीत् ऋकारः* &c.

भित—। ‘विधेयं वर्णद्वयम्’ ऋ इति लृ इति च रूपद्वयम् । ‘माचा’ उच्चारण-
कालमानम् । ‘हिमावम्’ अतएव ‘ह्रीत्कारः’ इति मुद्रितपुस्तकेषु स्थितं रूपं ि ल्यं
ह्रीत्कार इत्येव युक्तं प्रतिभाति । ‘आद्यस्य’ ऋ इत्यस्य । ‘मध्ये ह्री रफौ’
इति तु श्रूयमाणध्वनिपक्षे न हि दृश्यमानरूपपक्षे । ‘अभितः’ तौ रफौ अभितः,
रफयोः पूर्वं परञ्च इत्यर्थः । ‘भक्तिः’ भागः अंशः । अङ्कुरा भक्तिः ‘अङ्गभक्तिः’
स्वरभागः । अयं भावः—ऋकारस्य उच्चारणं किञ्चिद्विष ‘इर् इ’ इतिवत् आद्यन्तयोः
स्वरभ्रुतिः मध्ये र् इति व्यञ्जन भ्रुतिः परं कापि न पूर्णाभ्रुतिः । स्वरभ्रुतिः प्रत्येकमर्ध-
मात्रा व्यञ्जनन्तु श्रुतमपि अभ्रुतवत् । एवम् अनुपलब्धप्रायायां व्यञ्जनमात्रायां ऋस्यो
व्यवर्णे एकमात्रः । आदेशे तु मध्यगता रभ्रुतिः न क्विबलं पूर्णा अपि तु हिरूपलब्धा ।
एवं गभे’ रभ्रुती प्रत्येकमर्धमात्रा अभितः स्वरभ्रुती प्रत्येकमर्धमात्रा इति ज्ञत्वा हिमाव
आदेशः ॥ ‘द्वितीयस्य’ लृ इत्यस्य ॥

८३ । एङः पदान्तादति ॥ ६ । १ । १० । ८ ।

दी—। पदान्तात् एङः अति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव ।
विष्णोऽव ॥

If short *च* follows an *एङ्* which is final in a *पद*, the former is the single substitute for both. Thus *हरे अव=हर (ए च) व=हर एव हरेऽव* save me O Hari. *विष्णो अव=विष्णु (ओ च) व विष्णोऽव* save me O Vishnu. Here the *ऽ* is not a better but a mere sign to show that *च* has disappeared.

मित—। 'एङ्' इति पञ्चमी । 'पदान्तात्' पदान्ते स्थितात् । "अभि पूर्वः (६।१।१०७) इत्यतः 'पूर्वः' इत्यनुवर्तते । पूर्वः पूर्वरूपम् । 'एकादेशः' इत्यस्ति ।

८७ । सर्वत्र विभाषा गोः ॥६।१।१२२॥

दो—। लोके वेदे च एङन्तस्य गोः अति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते । गो अग्रम्—गोऽग्रम् । 'एङन्तस्य किम् ? चित्त्वग्रम् । 'पदान्ते' किम् ? गोः ॥

If short अ follows गो which is final in a पद and ends in ओ the गो will optionally stand as it is everywhere, in the Vedas or in Bhasha. Thus गवाम् अग्रम् compounded gives गो अग्र in which गो is a पद । Hence one form is गो-अग्रम् with गो as it is (प्रकृतिभावः) । But as this is optional an alternative form is गोऽग्रम् through पूर्ववत् by "एङ् पदान्तादिति" । Why say एङन्तस्य ? Listen—चिवा गावो येषाम् gives चिव गो = चिवगु by the rule "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" । चित्त्वग्राम् अग्रम् yields the form चिवगु अग्र in which चिवगु is a पद । This पद has गो final in it, but it is उकारान्त not एङन्त । Hence no प्रकृतिभाव and the form is चित्त्वग्रम् by "इको यणचि" । Why say पदान्ते ? Witness गो अस् in the fifth or sixth case singular where गो not being पदान्त we do not get प्रकृतिभाव and the rule "ङश्चि ङसोश्च" (६।१।११०) gives गोः ।

मित—। इह पाणिनीयविन्यासे पूर्वगतानि सप्त सूताणि छन्दोविषयाणि । तत् 'सर्वत्र' इत्यस्य न केवलं छन्दसि भाषायामपि इत्यर्थः । अत आह 'लोके वेदे च' इति । "एङ् पदान्तादिति" इति सर्वमनुवर्तते 'एङ्' इति च प्रथयया विपरिणम्यते 'गोः' इति षष्ठी शेषे । 'गोः एङ्' इति सम्बन्धः । "प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे" (६।१।११५) इत्यतः 'प्रकृत्या' इति चानुवृत्तम् । तदेष मिलितीत्ययः—सर्वत्र विभाषा गोः पदान्त एङ् प्रकृत्या अति । 'प्रकृत्या' स्वकीयेन भावेन तिष्ठति इति शेषः स्वं रूपं न जहाति इत्यर्थः । इममेवार्थमाह 'लोके वेदे च' इत्यादिना । णिवा गावो येषामिति वियहे 'गो' इत्युपसर्जनम् । "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" (६।५।६—१।१।४८) इति ऋसुले 'चित्त्वगु' इति प्रातिपदिकम् । ततः चित्त्वग्राम् अग्रम् इति समासे चित्त्वगु अग्र इति

जाति 'गु' इति पदान्तो गोशब्दः परं नायमेकन्तः। तेन प्रकृतिभावी न। यणि कृते चित्रव्ययम्। इह 'गो' इत्यस्य ऐकदेशः ओकारः। तस्मिन् विकृते 'गु' इत्यपि न 'गो' इत्यस्मात् अयः। तथा च परिभाषा "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति ॥

८८। अवङ् स्फोटायनस्य ॥६।१।१२३ ॥

दो—। 'अति' इति निवृत्तम्। अचि परे पदान्ते गोः अवङ् वा स्यात्। गवाग्रम्। 'पदान्ते किम्? गवि। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः।

Here अति does not come in ; अचि continues. When an अच् follows, अवङ् is substituted optionally for the ओ of गो if it is final in a पद। Thus गो अय gives गव अय=गवाग्रम्। This being optional we have also the other two forms given before. Why say पदान्ते? Witness गो इ in the seventh case singular yielding गव इ=गवि with अच् for ओ। The option is restricted, there are instances in which the अवङ् is obligatory. Thus गवाम् अचि gives गो अच where अवङ् is compulsory, yielding गव अच=गवाक्षः।

सितं—। 'अति' इति नेह सम्बध्यते, तदाह 'अति इति निवृत्तम्' इति। 'अचि' इति तु व्यापिनी अनुवृत्तिरख्येव। 'पदान्तात्' इत्यस्ति षष्ठ्या तु विपरिणम्यते। ततः पूर्वसूत्रादेरुक्तं 'गोः' इति षष्ठ्यन्तं विशेषयति। तेनायमर्थः—अचि परे पदान्तस्य गोशब्दस्य अवङ् आदेशः स्यात् स्फोटायनस्य आचार्यस्य मतेन, अन्येषामाचार्याणां तु अवङ् नास्ति। इममेव मतभेदमवलम्ब्य प्राह 'अवङ् वा स्यात्' इति। अवङ्ङिङ्कार इत् 'अव' इति शेषः। स च नहि सर्वस्य गोशब्दस्य स्थाने भवति किन्तु "ङिङ्" इति सूत्रेण अन्त्यवर्ण-स्त्रेव ओकारस्य। अवङ्ङि कृते गव अय इति स्थिते गवाग्रम्। इह द्वौ विकल्पो, अत एकः पूर्वसूत्रे चापरः। मिश्रविषयको हि तौ। अवत्यस्तु अवङ् भावे प्रति। विकृते अवङ्ङि प्रकृतिभावपक्षे पूर्वविकल्पः प्रवर्तते ॥ अवङ् भावस्तु व्यवस्थितः, इह वैकल्पिकः इह नित्यः इत्यस्ति तस्य व्यवस्था। सा च प्रयोगादनुसर्त्तव्या। 'गवाक्षः' इत्यत्र अवङ् नित्यः। गवां किरणानाम् अचि

इव इति विग्रहे गो अचि अच् समासान्तः=गो अच् । अवङ् इव अच् गवाङ् ।
लोकव्यवहारात् पुंस्त्वम् ।

८८ । इन्द्रे च ॥६॥१॥२४॥

दी- । गोः अवङ् स्यात् इन्द्रे । गवेन्द्रः ।

गो takes अवङ् when इन्द्र follows. Thus गो इन्द्र गव इन्द्र गवेन्द्रः ।

नित- । 'गोः अवङ्' इत्यनुवृत्तिलब्धम् । 'अचि' इत्यस्ति । इन्द्रे इति
तद्विशेषणम् । इन्द्रशब्दस्य अचि इत्यर्थः । गोशब्दात् परम् इन्द्रशब्दस्य अच् समासो
एव सम्भवति । तत्रैव उदाहरति गवेन्द्र इति ॥ किञ्च सामान्येन अचि गोशब्दस्य
अवङ् विहित एव, तत् किं तद्विशेषणे अचि पुनर्विधानेन ? नित्यार्थे पुनर्विधानम्
पूर्वेण विकल्पो मा भूदिति ॥

अथ प्रकृतिभावः ।

८९ । भुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥६॥१॥२५॥

दी- । प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते । ते अचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः ।
एहि कृष्ण, अन्न गौश्चरति । हरी एतौ । 'नित्यम्' इति किम् ? 'हरी
एतौ' इत्यादौ अयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् "इकोऽसवर्णे—" इति
द्वस्वसमुच्चितो मा भूत् ।

Pluta and Pragrihyas will be indicated. They will always
retain their natural form when an अच् follows. Thus in एहि
कृष्ण, the अ final in कृष्ण is भुत by "वाक्स्य टेः—" (93—8 2. 82) ;
this retains its form unchanged though अ follows and gives
occasion for सवर्णदीर्घ । In हरी एतौ the ई is a प्रगृह्य (100—1. 1.
11) so does not change though ए follows. Why say नित्यम् ?
This is because, without नित्य, in cases like हरी एतौ (where the
latter vowel is असवर्ण) the next rule "इकोऽसवर्णे—" would

introduce an alternative form with a ऋस्व substitute whereas it is the प्रकृतिभाव above that is wanted.

नित—। 'प्रकृत्या' इत्यनुवर्तते। 'अचि' इत्यनुवर्तमानेऽपि 'अचि' इति किम् ? परवर्तिनि अचि निमित्तभूते यत् रूपान्तरं प्राप्तं तदेवानेन बाध्यते इति ज्ञापयितुं पुनरङ्गद्वयम्। तथा च 'जानु' उ अस्य रुजति' इत्यत्र 'उ' इति प्रगृह्यसंज्ञी निपातः। सः 'अस्य' इत्यकारि परे तन्निमित्ते वकारि कर्त्तव्ये प्रकृत्या तिष्ठति। परं पूर्वेण उकारेण अहं सवर्णदौधे' कर्त्तव्ये न प्रकृतिभावः। भवति च 'जानु' अस्य रुजति'। 'अयमेव प्रकृतिभावः' अतीतः केवलः प्रकृतिभाव इत्यर्थः। कौटिल्यः प्रकृतिभावो 'मा भूत्' ? ऋस्वेन समुच्चितः प्रकृतिभावः "इकोऽसवर्णे—" इति विहितो यः पाक्षिकः प्रकृतिभावः सः इत्यर्थः 'मा भूत्'। मा भूत् ? 'हरी एतौ' इत्यादौ भूतप्रगृह्ययोरित्यर्थः। अधिकमये ॥

८१। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्च ॥ ६।१।१२७॥

दी—। पदान्ता इकः असवर्णे अचि परे प्रकृत्या स्युः। ह्रस्वश्च वा। अत्र ह्रस्वविधि—सामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकंपणार्थश्चकारो न कर्त्तव्य इति भाष्ये स्थितम्। चकि अत्र—चक्रो अत्र चक्रवत्। 'पदान्ताः' इति किम् ? गौर्यौ।

An इक् when final in a पद optionally remains unchanged or changes into a short vowel. This is what Sakalya declares. Here the Bhashya remarks that the च in the rule is unnecessary if its object is to bring in प्रकृतिभाव as an alternative ; because ऋस्वविधि pre-supposes प्रकृतिभाव। Hence Sakalya's two forms along with the यण् of other Professors as given in "इको यण्—" give altogether three forms. Thus चक्रौ अत्र (the discus-holder is here) yields चक्रौ अत्र (प्रकृति भाव)—चक्र अत्रि (ऋस्व)—चक्राय (यण्)। Why say पदान्ताः ? Witness गौरी औ (dual form of गौरी) गौर्यौ where the इ—not being पदान्त Sakalya's two forms are not available.

नित—। 'पदान्ताः' इति अनुवर्तिष्यम्। "एकः पदान्तात्—" इत्यतः

पदान्तात् इत्यनुवर्तते प्रथमया च विपरिण्यते । 'इकः' इति प्रथमानाम् । 'प्रकृत्या' इति सूत्रस्थितेन च-कारेण अनुकृत्यते । तदाह—'पदान्ता इकः' इत्यादि । एवावता पञ्चदशमुच्यते—प्रकृतिभाव इत्येकः पञ्चः, ऋस् इति द्वितीयः । एक एव पञ्च इति चेत् विप्रतिषेधः प्राप्नोति । य एव प्रकृत्या स एव ऋस् इति विप्रतिषेधम् । ऋस्वता इति विकारः प्रकृतिभावविरोधिनी । यो हि ऋस्वः स प्रकृत्या इत्युक्ते भाष्योक्तं सिद्धस्यैव पुनः साधनमापद्यते । कृते ऋस्वे यदि यण्, किं कृतं ऋस्वविधिना ? अकृतेऽपि ऋस्वे स एव यण् भवतीति व्यर्थं ऋस्वविधिः । तत् सुहृत् "ऋस्वविधिसामर्थ्यादेव" इत्यादि । एवं पञ्चदशे सिद्धे विकल्पो भवति इति फलितम् । तदाह 'ऋस्वस्य वा' इति । वा-शब्द इह अर्थादायातः न हि 'शाकल्यस्य' इत्यतो खम् । शाकल्यस्यैव वैकल्पिकं पञ्चदशम् । अन्येषामाचार्याणां किम् ? अन्येषां यण् । अस्माकं तु सर्वे एव प्रमाणम्, तत् चक्रे अत्र इति स्थिते चक्री अत्र (प्रकृतिभाव)—चक्रि अत्र (ऋस्व)—चक्राव (यण्) इति त्रीणि रूपाणि ॥ इह भाष्ये सूत्रस्य चकारस्य अन्यदपि प्रयोजनमुक्तम्—चकारेण 'पुतप्रगृह्याः प्रकृत्या' इति सर्वमनुकृत्यते इति । अस्मिन् पञ्चे "इकोऽसवर्थे शाकल्यस्य ऋस्वः" इत्येकं वाक्यम् "पुतप्रगृह्याः प्रकृत्या च" इत्यन्यत् । 'इकः' इति षष्ठी 'पदान्तस्य' इति षष्ठा विपरिणामः । 'पदान्तस्य इकः ऋस्वः शाकल्यस्य इत्यर्थः । ततः तु पुतप्रगृह्यव्यतिरिक्तानां ऋस्वो वा यण् वा इति द्विविधमेव रूपम्, प्रकृतिभावस्तु तेषां न खभ्यते । अयमेव वृत्तिकारादीनामभिमतः पञ्चः । ते हि प्रकृतिभावं नोदाहरन्ति । नागेशोऽपि इममेव पञ्चमाहृत्य दौचित्तेन उदाहृतं चक्री अत्र इति प्रकृतिभावं प्रत्याह—“चक्री अत्र इति तु संहिताया अविवक्षया नोद्वाम्” । नैतत् युक्तम् । अविवक्षायां 'चक्री अत्र इति स्थिते' इत्युच्येत, किञ्च चक्री अत्र इति ऋस्ववर्णीमध्ये नोप-
खभ्येत । वस्तुतस्तु भाष्योक्तं प्रथमं पञ्चमाश्रित्य द्वौषि रूपाख्यदाहृतानि इत्येव वक्तुमुचितं प्रतिभाति । स्फुटमेवोक्तं पूर्वसूत्रे "इकोऽसवर्थे", इति ऋस्वसमुचितः प्रकृतिभावः इति ॥

दो— । "न समासे" (वार्त्तिक) वाप्यखः ।

This is not available in a compound. Thus compounding

वाप्याम् चञ्चः we get वापी चञ्च where ई is पदान्त ; but प्रकृतिभाव or ङस्त्व is disallowed. Hence वाप्यञ्च with यण् ।

मित—। 'न' इति शाकल्यस्य प्रकृतिभावी ङस्त्व निषिध्यते । वाप्यामञ्च इति यणि वाप्यञ्चः ।

दी—। "सिति च" (वार्तिक) । पार्श्वम् ।

Now when an affix dropping स follows. Thus पशुं यस् in the sense पशूनां समूहः gives पार्श्वम् with यण् ।

मित—। 'न' इति सम्बध्यते । सिति प्रत्यये च प्रकृतिभावी ङस्त्व निषिध्यते । पशूनां समूहः इति यस्प्रत्यये कृते पशुं च इति जाते "सिति च" (१२५२—११४१६) इति प्रकारः पदान्तः । णिच्चात् आदिङ्ङौ पार्श्वम् ॥

८२ । कृत्यकः ॥६॥११२८॥

दी—। कृति परे अकः प्राग्वत् । ब्रह्मकृषिः—ब्रह्मर्षिः । 'पदान्ताः' इत्येव । आच्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तकृषीणाम्—सप्तर्षीणाम् ।

When short कृ follows an अक् final in a पद there will be प्रकृतिभाव and ङस्त्व optionally as above (also गुण by आट्ठः). Thus in ब्रह्म कृषिः where ब्रह्म is the neuter singular of ब्रह्मन् we get ब्रह्मकृषिः with प्रकृतिभाव and ब्रह्मर्षि with गुण । इस्त्रादेश here gives the same form as प्रकृतिभाव । The अक् must be पदान्त । If not, witness आच्छत् which is the लङ् form of the root कृ to go. आट् is the augment of the root and the root becomes कृच्छ् । Thus आकृच्छ् is the form in which आ is not पदान्त । Hence no प्रकृतिभाव or ङस्त्व । The rule "आट्ठ" (११२८) now gives इङ्गि yielding आच्छ् etc. This प्रकृतिभाव is available in a समास also as in सप्तकृषीणाम् etc.

मित—। 'अकः' इति प्रथमा । 'प्राग्वत्' पूर्वस्ववत् शाकल्यस्य ङस्त्व इत्यनुबध्यते । अकः प्रकृत्या वा ङस्त्वा वा स्याः इत्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तं गुणादयः ।

ब्रह्म इति नपुंसकैकवचनम् । इह ब्रह्मकस्य इत्यर्थः । ब्रह्म ऋषिः इति स्थिते प्रकृतिभावे ब्रह्म ऋषिः ऋस्तेऽपि तदेव सुखे ब्रह्मर्षिः । इह 'ब्रह्मा ऋषिः' इति तु न दीक्षितस्य व्यासः । तथा सति ब्रह्मा ऋषिः (प्रकृति भाव) ब्रह्म ऋषिः (ऋस्ते) ब्रह्मर्षिः (गुण) इति त्रीणि रूपाणि सुगः ॥ 'आच्छत्' इत्यत्र 'आट्' इति आगमः धात्ववयवः न पदान्तः । तेन न प्रकृतिभावः नापि ऋस्तेः । "आट्" इति उद्घा आच्छत् = आच्छत् ॥ इह च पूर्वसूत्रे च पदान्तभावे सूत्रकारस्य विधिः समासेऽपि भवति असमासेऽपि । वार्त्तिककारेण पुनः समासे पूर्वे प्रतिषिद्धम् । इह तु असति प्रतिषेधे 'समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः' ॥

८३ । वाक्यस्य टेः भूत उदात्तः ॥८।२।८२॥

दी- । इत्यधिकृत्य—

The vowel in the *ṭi* of the sentence is *भूत* and *उदात्त* । This dominates what follows, i.e., this has to be taken with the rules that follow to complete their sense.

मित- । अतः परं भूता उच्यन्ते । तत्रत्येषु सूत्रेषु "वाक्यस्य टेः भूत उदात्तः" इति अधिकृतं वेदितव्यम् । अनेन सह सूत्रावराणां मिलितोऽन्वयः इत्यर्थः । अधिकमये ।

८४ । प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ॥८।२।८३॥

दी- । अशुद्धविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्, स च उदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मान् भव देवदत्त ३ ।

When a salute is to be returned to one other than a *Sudra* the vowel in the *ṭi* portion of the sentence used must be *भूत* and *उदात्त* । In the example अभिवादये etc. is the अभिवादन, and आयुष्मान् etc. the प्रत्यभिवादन with the final अ prolate in देवदत्त । Devadatta is a *Brabmana*.

मित- । आयुष्मान् भव इत्यादि प्रत्यभिवादवाक्यम् । अस्य वाक्यस्य यः टेः—देवदत्तशब्दे स्थितः अन्तः अकारः—स भूतः उदात्तः । देवदत्त इति ब्राह्मणः ।

दी—। “स्त्रियां न” (वार्तिक)। अभिवाद्ये गार्गी अहम्। भो आयुष्यती भव गार्गी। नाम गोलं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्ये प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते। नेह—आयुष्मान् एधि।

But not when the salute is returned to a female. In the example गार्गी stands for a female Brahmana. The इ in गार्गी of the प्रत्यभिवाद is not प्लुत। The प्लुत is wanted only when the name or the clan is mentioned in the प्रत्यभिवाद। Thus in आयुष्मान् etc.—May thou be long-lived—the इ in एधि is not प्लुत।

मित—। ‘स्त्रियां’ विषये यः प्रत्यभिवादः तत्र प्लुतो ‘न’ भवति। ‘गार्गी’ इति ब्राह्मणी ॥ यः प्लुतः स एव उदात्तः तेन ‘प्लुत इष्यते’ इत्युदात्तस्यापि संग्रहः ॥

दी—। “भो राजन्यविशां वेति वाच्यम्” (वार्तिक)। आयुष्मान्-नेधि भोः ३। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म् ३ नृ। आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३।

The प्लुत is optional when the प्रत्यभिवाद has भोस् final in it or refers to a चविय or वैश्य। In the examples इन्द्रवर्मन् stands for a चविय and इन्द्रपालित for a वैश्य। The optional forms are आयुष्मान् एधि भो etc. without प्लुत।

मित—। ‘राजन्य’ इति चवियः, ‘विश्व’ इति वैश्यः। ‘भोस्’ इत्येतावतैव नामगोत्रे संगृहीते इति मन्तव्यम् ॥ इन्द्रवर्मन् इति चवियस्य नाम इन्द्रपालित इति वैश्यस्य ॥ पंचे प्लुताभावः—आयुष्मानेधि भोः आयुष्मानेधि इन्द्रवर्मन्, आयुष्मानेधि इन्द्रपालित इति।

८५। दूराद्धूते च ॥८१२८४॥

दी—। दूरात् संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सकृन् पिव देवदत्त ३।

When some one has to be addressed from a distance,

the sentence used must have the vowel in its टि portion पुत and उदात्त । In the example the intimation is सक्तून् पिब ।

मित— । 'इतम्' आज्ञानम् । भावे क्तः । लक्षण्या 'इतम्' इह 'सम्बोधनम्' ॥ 'दूरम्' इत्यापेक्षिकः शब्दः । नैसर्गिक प्रयत्न प्रेरितेन ध्वनिना यावान् देशो व्याप्यते तदपेक्षया 'दूरम्' इत्यर्थः । दूरस्थात् देशात् प्रयत्नाधिक्येन संबोधने कर्तव्ये यत्वाक्यमुच्चार्यते तस्य टिः पुतः स्यात् स च उदात्तः इत्यर्थः ॥ उदाहरणे 'एहि भोः' इत्यादि आज्ञानं नास्ति, सम्बोधनमात्रं तु अस्यैव, ततः पुतः । सति सम्बोधने आज्ञाने सत्यपि असत्यपि पुतो भवति ॥ यत्र सम्बोधनपदं वाक्यस्थाने भवति तत्रैवायं पुत इति काशिका । तेन देवदत्त आगच्छ इत्यादिषु न ॥

८६ । हैह्येप्रयोगे हैह्योः ॥८।२।८५॥

दी— । एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैह्योरेव प्लुतः स्यात् । है ३ राम । राम है ३ ।

If है or है is used in the sentence while addressing from a distance only the है or the है will have its टि as पुत even though they be not at the end of the sentence. In the first example the है is not final yet its ए has become पुत । है and है are अव्यय indicative of सम्बोधन ।

मित— । 'दूराद्धूते' इत्यस्ति । है, है इति सम्बोधन सूचकमव्ययवयम् । 'हैह्योरेव' अनन्त्ययोरपि तयोः अव्ययापि नाव्यस्य इत्यर्थः । 'है ३ राम' इत्यादि तु वाक्यावयवः न वाक्यम् । तत् 'है ३ राम जहि रावणम्' इत्यादि पूरणीयम् ।

८७ । गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥८।२।८६॥

दी— । दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्धिन्नस्य अनन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे ३ वदत । देवदत्त ३ । देवदत्त ३ । 'गुरोः' किम् ? वकारात् परस्य अकारस्य मा भूत् । 'अनृतः' किम् ? कृष्ण ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।

In a sentence used while addressing from a distance a vowel becomes ऽत optionally and by turn even when it is not in the टि portion provided it is heavy and other than a short ऋ। In the examples देवदत्त is the सम्बोधन पद and final in the वाक्य। Its टि is the final अ। This though light is ऽत। Again the अ after द is heavy and therefore ऽत; similary the ए in दे is ऽत। But they are ऽत only one at a time (एकैकस्य)। Hence there are three forms. Why say गुरोः? The अ after व will not be ऽत। Why say अदत्तः? Witness कृष्ण which has a heavy ऋ, but it is not ऽत। Its टि alone will be ऽत। एकैक in the rule implies that they are ऽत only one at a time—each in its turn (पर्याय)।

नित—। दूराद्धूते इत्यस्मि। 'अनन्वस्यापि' ऽतः स्यात् इत्यन्वयः। तेन अनन्वस्य स्यादिव इत्याधाति। अनन्व्यं विशिनष्टि 'गुरोः' इति। किम्भूतस्य गुरोः? 'ऋद्धिप्रत्यय' गुरोः। इह 'दूराद्धूते' इति दूरत्वमविवक्षितं सम्बोधनमात्रे विधिरिति नागेशः। तेन प्रत्यभिवादेऽपि सम्बोधनपदे प्राप्तिः। ततश्च अयमर्थः—प्रत्यभिवादे दूराद्धूते च यथाकं तत्र स्थितस्य सम्बोधनपदस्य ये अक्षः तेषामन्वस्य ऽतुतो वा स्यात् अनन्वस्यापि स चेदनन्वो गुरुः ऋद्धिप्रत्ययः॥ 'पर्यायार्थम्' इति एकस्य एकस्य स्यात् एकाधिकस्य युगपत् ना भूदित्यर्थः॥ 'प्राचा' पूर्वाचार्याणाम् पूर्वदेशीयानां वा। तेन विकल्पः॥ सम्बोधनपदमात्रमस्य विषयः तेन 'एहि देवदत्त' इति वाक्ये 'एहि' इत्यकारस्य ऽतुतो न। "प्रत्यभिवाद्यमानार्थस्य ज्ञयमानार्थस्य च शब्दस्य इदं ऽतविधानं न यत्र तत्र स्थितस्य गुरोः" इति हरदत्तः॥

दी—। इह 'प्राचाम्' इति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते।

Here प्राचाम् is separated from the context and treated as an independent rule affecting the whole section on ऽत। Hence every where ऽत is optional.

नित—। 'योगः' सूत्रम्। 'प्राचाम्' इति सूत्रात् अयमन्वस्य स्यान्नस्तस्य

प्रथमवस्थाप्यते । प्रकरणान्ते “प्राचाम्” इति चेत् सूत्रं तर्हि सर्वे प्लुतप्रकरणं पूर्वाचार्याङ्गुरोधेन इत्यर्थः सम्पद्यते । तदाह ‘सर्वः भ्रुतो विकल्प्यते’ इति । प्राचा भ्रुतः अन्येषां भ्रुतो न । एतेन दे ३ वदत्त देवदत्त ३ इति प्राचामुदाहरणानि अन्येषां तु देवदत्त इति भ्रुतवर्जितमुदाहरणम् इति फलितम् ।

८८ । अङ्गुतवदुपस्थिति ॥ ६।१।१२८ ॥

दो— । ‘उपस्थितः’ अनार्थ इतिशब्दः । तस्मिन् परे प्लुतः अप्लुत-
चङ्गवति । अप्लुतकार्यं यथादिकं करोति । छल्लोक ३ इति छल्लोकेति ।
‘वत्’ किम् ? अप्लुत इत्युक्ते अप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत ।
तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नौ ३ इति ।

The word इति, except where used in the Vedas, is known as उपस्थित । When this follows, भ्रुत becomes like अङ्गुत, i., e., takes यण् and other changes like an अङ्गुत vowel. In the example the ष of क is भ्रुत, yet it takes गुण । Why attach the affix वत् ? If the rule had said अङ्गुत उपस्थिति without वत् then अङ्गुत would have been predicated of भ्रुत and its भ्रुत character would have disappeared altogether. But then, if the भ्रुत is प्रगृह्य at the sametime, it will have प्रकृतिभाव because it is प्रगृह्य, yet it will have to be pronounced as, say, अग्नौ इति not as is necessary अग्नौ ३ इति ।

मित— । अष्टविंशदः । आर्थो वेदिकः । वेदे प्रयुक्तात् अन्वी य इति शब्द-
सं ‘उपस्थितः’ इत्युच्यते । ‘तस्मिन्’ इतिशब्दे ‘परे’ । ‘अङ्गुतवत् भवति’ अङ्गुतेन
सदृशी जायते । तदेव सादृश्यं दर्शयति—‘यथादिकं’ यत् ‘अङ्गुतस्य कार्यं’ तत्
‘करोति’ । तत्कार्यकरणात् तत्सदृश्य इत्यर्थः । तत्सदृश्यस्य न सं एव । यथा
गौः गर्दभकार्ये भारवहनं कृत्वा अपि आत्मनी गौर्त्वं न लङ्घति तथा भ्रुतोऽपि इह
अङ्गुतकार्ये कुर्वन्नपि भ्रुतधर्मस्विमावता न लङ्घति ॥ ‘अङ्गुत इत्युक्ते’ न हि सादृश्य-
मात्रं प्रतीयते किन्तु ‘अङ्गुत एव’ भ्रुतस्य स्वरूपपरित्याग एव भवति । तत्र दोषः—
‘अग्नौ’ इति शिवचर्चनं प्रगृह्यम् (१००—१।१।११) । यदा पुनरेतत् सम्बोधनप्रदं

तदा भुतश्च, 'अग्नौ ३' इति च रूपम् । इतिशब्दे परे 'अग्नौ ३ इति' इति स्थिते 'प्रष्टञ्छात्वात् प्रकृतिभावः' । भुतत्वापगमे तु विभातम् 'अग्नौ इति' इत्येतद्वति इत्यते च 'अग्नौ ३ इति' इति विभाचस्य 'भुतस्य अवयवम्' ॥

८८ । इ ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥

दी— । इ ३ कारः प्लुतः अचि परे अप्लुतवद्वा स्यात् । चिनु हि ३ इति—चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम्—चिनु हीदम् । उभयत्र विभाषेयम् ।

Chakravarmana declares that a भुत इकार is to be treated as अप्लुत when अच् follows. This ensures विकल्प । In the examples each has two sentences ; चिनुहि is one sentence इति or इदम् (with आह understood) is the other चिनु means 'do you glean', 'do you gather' &c. हि implies अवधारण । Its इ is भुत by "विभाषा पृष्ट—" (३६१२—८२।८३) । This optional अप्लुतवद्भाव holds in both sets of possible cases, viz, cases covered by the rules (नित्येप्राप्ते) as well as those that are not so covered (अप्राप्ते) ।

मित— । इह सूत्रे 'ईत' इत्यपि पाठो दृश्यते । ऋस्वे-इकारे मावा संख्यायीन एव साधूयान् प्रतिभाति । 'उपस्थिते' इति नास्ति, सामान्यतः 'अचि परे' विधिः । 'चाक्रवर्मणस्य' इत्याचार्यनामयदृशात् विकल्पः ॥ उदाहरणे "अतःपरं किं करवाणि" इत्येकं भूत्वेन पृष्टः स्नामी प्रतिवचनमाह "चिनु हि ३" पुण्यचयनमेव कुरु । तच्च "विभाषा पृष्ट" इति हेरिकारः भुतः । 'इति' 'इदम्' इत्यादि वाक्यान्तरे स्थितम् 'इत्याह' 'इदमाह' इत्येवम्कारकश्च तत् वाक्यम् । 'उभयत्र' इति प्राप्ते अप्राप्ते च इत्यर्थः । तथा च 'इति' शब्दे परे पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते अनेन विकल्पः । 'इदम्' शब्दे परे अप्लुतविधेरभावात् अप्राप्ते अनेन अप्लुतविकल्पः ॥

१०० । ईदूदेद्विवचनं प्रष्टञ्छाम् ॥ १।१।११ ॥

दी— । ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रष्टञ्छासंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विण्णु इमौ । गङ्गे अम् । पचेते इमौ । "मणीवोऽन्द्रस्य सम्बोते प्रियौ वत्स-तरौ मम" इत्यस्य तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ।

A dual affix ending in ई, ऊ or ए is called प्रत्यक्ष । In हरी we have हरि + औ where औ is द्विवचन । Next ई is the एकादेश of इ and औ । This by the rule “अन्तादिवच्च” is treated as परादि ; but द्विवचन is the पर here, so ई is द्विवचन and ईदन्त as well. Thus it is प्रत्यक्ष and takes प्रकृतिभाव by “पुनः प्रत्यक्षाः—” । Similarly विष्णू &c. Now in the महाभारत we read मणौवीर्यस्य &c. Apparently in मणौव there is मणौ इव with सर्वस्यदीर्घ which goes against प्रकृतिभाव । The fact is इव in not the word here, but व or वा which mean इव । Thus मणौ व उरस्य or मणौ वा उरस्य = मणौ वीर्यस्य ।

मित— । इह द्विवचनं प्रत्यक्षम् इति द्विवचनस्य संज्ञा क्रियते । किमूवं द्विवचनम् ? ‘ईदूदेत्’ यत् द्विवचनं तत् । ‘ईदूदेत्’ इति संज्ञाविधाने करणम् । ‘ईदूदेत्’ इत्यनेन इह विधिः । तत् “येन विधिसदन्तस्य” इति ‘ईदूदेदन्तं द्विवचनं गृह्यते’ ॥ ननु “संज्ञाविधौ प्रत्यययङ्गणे तदन्तविधेः प्रतिषेधः” । संज्ञा चेह विधीयते ईदूदेदिति प्रत्यययङ्ग गृह्यते, तत् कथं तदन्तविधिः ? उच्यते—द्विवचनमित्येव प्रत्ययः । ईदूदेदिति प्रत्ययविशेषणं न प्रत्ययः इत्यदीष्टः ॥ हरी इत्यत्र ईकारः “अन्तादिवच्च” इति सूत्रेण परादिः, तेन द्विवचनम् । किञ्च असहायीऽपि अयमीकारः “आद्यन्तवर्दिकश्चिन्” इति सूत्रेण ईदन्तो व्यपदिश्यते । एतावता ईकारोऽयम् ईदन्तं द्विवचनम् । ततः प्रत्यक्षसंज्ञा प्रकृतिभावश्च । एवमुत्तरत्रापि ॥ प्रत्यक्षशब्दः पुंनपुंसकयोः । इह नपुंसके प्रयोगः “पुनःप्रत्यक्षा अचि नित्यम्” इति पुंसि ॥ इदानीं इत्यत्र “वंप्रचेतमि जानीयादिद्वार्ये च तदव्ययम्” इति “वा स्याद्विकल्पोपमयोः” इति च मेदिनी ॥

१०१ । अदसो मात् ॥ ११११२॥

दी— । अस्मात् परौ ईदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशः । रामकृष्णवमू आसाते । ‘मात्’ किम् ? असुकेऽञ् । असति मादग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्त्तत ।

ई and ऊ coming after the न of अदस् become प्रत्यक्ष । Thus अमी ईशाः though ई is not a द्विवचन । The ऊ in अमू

आसाति is a द्विवचन but not covered by the preceding rule (See Tika). Why say मात्? Witness अमुकेऽच where there is सन्धि; whereas without मात् the एत् too would have come in from the preceding rule, thus barring the सन्धि ।

मित—। 'अदसः' इति, षष्ठी । 'अस्मात्' सूचीकृतात् शब्दात् । अदसश्चब्दरूपे यो मकारसंख्यादित्यर्थः । तच्च तत्र मकारात् पर एकारो न दृश्यते तत्पूर्वस्य स्थम् 'ईदृदेत्' इत्यनुवर्त्तय असम्भवात् एदंशं परित्यज्य आद 'ईदृदौ' प्रगृह्यौ' इति । 'असौ ईशाः' इत्यत्र द्विवचनाभावात् पूर्वेष्व न सिद्धिः । 'अमू आसाते' इत्यत्र 'रामकृष्णौ' इति साहचर्यात् पुंसि द्विवचनम् । तच्च अदसु औ इति स्थिते 'त्यदादीनामः' इति अद औ अदौ इति प्राप्तम् । ततः "अदसोऽसेदौदु दो मः" इति मूलम् । तत्तु "ईदृदेत्—" इत्येतत् प्रति "पूर्ववासिद्धम्" इत्यसिद्धम् । असिद्धे मूभावे तत्सम्बन्धि 'अदौ' इत्येव पश्यति न 'अमू' इति अतो न प्रवर्त्तते । स्त्रियां क्लीबे च 'अदे' इति प्रथममुत्पद्यते ततश्च अमू इति, परं 'अदे' इत्येतत् प्रति पूर्वस्य प्रवृत्तिरस्ति अतः पुंस्त्रियेव उदाहृतम् ॥ ननु असिद्धौ मूभावः "अदसो—" इत्येतत् प्रत्यपि असिद्धः तदस्यापि इह अप्रवृत्तिः । सेवम् । इह स्फुटीकृता यत् 'मात्' इत्युक्तं सूत्रकारेण तेनैव असिद्धोऽपि मूभावः ज्ञातः ॥ 'असति मादयच्छणे' "अदसः" इत्येतावत् सूत्रम् । अदसः इति पञ्चमी । अनुवृत्त्या अदसः परे ये ईदृदेतः ते प्रगृह्याः इत्यर्थो जायते । इह अक्षच् प्रताये कृते असि 'अमुके' इति रूपम् । एवम् एकारस्य सन्धवे सति एदंशपरित्यागे कारणं नास्ति । तेन 'अमुके' इत्यत्र 'ए' इति प्रगृह्यम् । ततः अमुकेऽव इति न लभ्यते ॥

१०२। श्रे ॥११११३॥

दी—। अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती ।

The Vedic substitute श्रे for the सुप् affixes is, प्रगृह्य । Thus अश्वे इन्द्रा &c. May Indra and Brihaspati be propitious unto us.

मित—। श्रे इति सुपामादेशश्चादसः । शकार इत् 'ए' इति शब्दं रूपम् ।

चतुर्थ्यां बहुवचने अथद भ्यस् इति स्थिते भ्यः 'शि' आदिशे 'अथो' इति रूपम्
अथभ्यमित्यर्थः ।

१०३ । निपात एकाजनाङ् ॥१।१।१४॥

दी—। एकः अच् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । अ अवयवम् ।
[इ वितर्के उ विस्मये (?)] इ इन्द्रः । उ उमेशः 'अनाङ्' इत्युक्तेः
अङ्गिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । किन्तु
न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् औष्ण्यम् वाक्यस्मरणयोरङ्गित् अन्यत् किन्तु इति
विवेकः ।

A vowel by itself, if a निपात, is प्रगृह्य except आङ् । Thus अ
is a निपात implying censure, and we get no सन्धि in अ अवयवम्
(Fie ! this is reprehensible), Similarly इ इन्द्रः (Ha ! Indra
has come) where इ implies surprise. Also उ उमेशः (Umesa
too) उ having the sense of अपि । [N. B.—Here इ वितर्के, उ
विस्मये seems to be an interpolation]. The rule says अनाङ्,
hence the आ that does not drop ङ् is प्रगृह्य । Thus आ एवं नु
मन्यसे (Ah ! Is that what you mean ?), आ एवं किल तत् (It is
indeed so). But the one that drops ङ् is not प्रगृह्य । Witness
आ उष्णम् औष्ण्यम् slightly warm—tepid. The distinction is this—
आ is ङित् when implying recollection or previous misapprehen-
sion in other cases it is not ङित् ।

नित—। एकयासौ अच् अ एकाच् असहायः स्वरः अ इ उ इत्यादिः ।
एकः अच् यस्मिन् स एकाच् इति बहुव्रीहौ तु प्र, इत्याद्यापि प्रगृह्यत्वं भवति ।
ततश्च "प्रोपाभ्याम्" इत्यादि न सङ्गच्छते । 'निपातः' निपातसंज्ञकः । अथयत्वासा
"स्वरादिनिपातमव्ययम्" (४४०—१।१।३०) इति । वर्ण्यते ताव्यते इति वर्णः
कर्मणि घञ् । आङ्गो वर्णः आङ्ग्वर्जः आङ्गमिन्न इत्यर्थः । 'अ' इति निपातः
निर्वधे अघिघेपे अ वक्षते इति शब्दसौस्तुभः । अ अवयवम् इत्यातः परम् "इ वितर्के
उ विस्मये" इति किञ्चित् पुस्तकेषु दृश्यते । मन्वे प्रक्षितं तत् । एकतन्नात्
उदाहरणे अर्थनिर्देशो न हि दीक्षितस्य श्रेयो । वितीयस्य यदि इकारस्य उकारस्य

च अर्धो निर्दिश्यते अकारस्यापि निर्दिश्येत, न च निर्दिष्टः। तृतीयस्य इकारो-
कारधीरर्थः कौस्तुभेन विरुध्यते। कौस्तुभे हि “इ विस्मये...उ जुगुप्सासन्नापान्वर्था-
प्यर्थेषु” इत्युक्तम्। तन्नूनं लिपिकरैर्दूषित इह कौमुदीयन्यः॥ ‘आ’ इति शुद्धोऽ-
प्यस्ति आङ्गुष्ठोऽप्यस्ति ङकारानुबन्धकः। उभयमपि प्रयोगे आरूपमेव गृह्यते।
तत् विवेकमाह ‘वाक्यस्मरण—’ इत्यादि। वाक्यमिति—पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्य
अन्यथात्वद्योतनम् इति केयटः। आ एवं तु सन्धसे इत्युदाहरणम्, नैवं पूर्वमसंस्था
इति तस्याशयः। स्मरणं विस्मृतस्य स्मृतिः। आ एवं किञ्च तत् इति सम्प्रति-
स्मरामि पूर्वं तु विस्मृतमासीत्॥

१०४। ओत् ॥१॥१।१५॥

दी—। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः।

A निपात ending in ओ is प्रगृह्य। Thus अहो &c. with प्रकृतिभावः।

मित—। ‘निपातः’ इत्यस्ति। निपातस्यैव संज्ञा। ‘ओत्’ इति संज्ञाविधौ
कारणम्। तेनैव लिङ्गेन विधिः प्रवृत्तिः। तत् “येन विधिः—” इति तदन्तविधिः।
तदाह ‘ओदन्तो निपातः’ इति।

१०५। सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ॥१॥१।१६॥

दी—। सम्बुद्धि-निमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यः अवैदिके इतौ परे।
विष्णो इति—विष्ण इति (?)—विष्णविति। ‘अनाथे’ इति किम्?
ब्रह्मबन्धवित्यवधीत्।

An ओ due to सम्बुद्धि (vocative singular) is प्रगृह्य according
to Sakalya when a non-vedic इति follows. Thus after Sakalya
विष्णो इति with प्रकृतिभावः। Others have no प्रगृह्य here and
allow सन्धि leading to विष्णविति where again Sakalya drops व
and obtains विष्ण इति। Why say अनाथे? Witness ब्रह्मबन्धो इति
in the Vedas yielding ब्रह्मबन्धविति without प्रकृतिभावः।

मित—। ‘निपातः’ इति न सम्बध्यते। ‘ओत्’ इत्यस्ति। तस्यैव संज्ञाविधिः।

ओत् ओकारः। ओकारः प्रगृह्यः। किञ्चित् ओकार प्रगृह्यः? सम्बुद्धौ व

ओकारः 'सन्नुद्धिनिमित्तक ओकारः' । एष तु शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यः अन्येषां न प्रगृह्यः । तदाह 'वा प्रगृह्यः' इति ॥ उदाहरणे शाकल्यस्य विष्णो इति इत्येकमेव रूपम् । अन्येषां स्वरसन्धिः । अथ 'विष्ण इति' इति चिन्त्यम् । एतच्च "लोपः शाकल्यस्य" इति व लोपेन सिद्धम् । परमिह सन्नुद्धिविषये शाकल्यस्य प्रकृतिभावात् वकार एव नास्ति कुतस्तस्य लोपः ? तत् 'विष्णो इति—विष्णविति' इत्येव युक्तं प्रतिभाति वृत्त्यादिषु वलोपी न दृश्यते ॥

१०६ । उजः ॥१।१।१७॥

दो— । उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति—विति ।

The particle उ (उज्) is optionally प्रगृह्य when इति follows.

मित— । उज इति षष्ठी । उज् शब्दे जकार अनुबन्धः । उज्शब्दः शेषः । स च एकाच् निपातः । तस्य "निपात एकाच्—" इति नित्ये प्रगृह्यत्वे विकल्पमाह उज इति । 'शाकल्यस्य इतौ' इत्यनुवर्तते ।

१०७ । ऊँ ॥१।१।१८॥

दी— । उज इतौ दीर्घः अनुनासिक प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति—विति ।

The particle उ is optionally replaced by a long nasal उकार which too is प्रगृह्य when इति follows. Thus with the आदेश we get ऊँ इति and विति without it. Altogether we get three forms out of उ इति, viz. विति with यष्ठादेश, उ इति with प्रकृतिभाव, ऊँ इति with ऊँ and प्रकृतिभाव ।

मित— । उजः इत्यस्ति । 'शाकल्यस्येतावन्तार्थे' इत्यनुवर्तते । प्रगृह्यम् इत्यप्यस्ति । तदाह 'उज इतौ' इत्यादि ॥ पूर्वसूत्रे प्रगृह्यत्वविकल्पः । इह प्रगृह्यत्वे सति आदेशविकल्पः । तेन त्रीणि रूपाणि—(प्रगृह्यता नास्ति) विति । (अस्ति प्रगृह्यता) उ इति—ऊँ इति ।

१०८ । मय उजो वो वा ॥ ८।३।३३॥

दी— । मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किम् उक्तम्—किम्बुक्तम् ।
वस्य असिद्धत्वात् नानुस्वारः ।

उ is optionally replaced by व when it comes after a वर्गीय consonant and is followed by a vowel. Thus in किम् उ उक्तम् the particle उ is प्रगृह्य by “निपात एकाच्—” । As such it takes no change and the only form is किम् उक्तम् । But this rule suggests the optional change of उ into व । Thus the alternative form is किम् व उक्तम्, i.e. किम्बुक्तम् । Here note that though किम् is a पद and a हल् follows, yet the म of किम् does not become अनुस्वार because the rule “मोऽनुस्वारः” (८।३।३३) does not apply. To this rule the व is not an accomplished fact (असिद्ध) being guided by “मय उजः—” which is subsequent to “मोऽनु—” ।

मित— । मय इति प्रत्याहारः । मयः इति पञ्चमी उज इति षष्ठी । तदाह मयः परस्य इत्यादि ॥ किम् इति किम् उ इत्येतयोः समाहारः । तव उ इति एकाच् निपातः । तस्य “निपात एकाच्—” इति नित्ये प्रकृतिभावे प्राप्ते ‘व’ इति वैकल्पिकी विकारी विधीयते ॥ किम्बुक्तम् इत्यत्र किम्बुक्तम् इति न भवति । इति परे एव अनुस्वारः । इह तु “मयः उजः—” इति यो वकारः स पूर्ववर्तिना “मोऽनुस्वारः” इति सूत्रेण उकाररूपेणैव गृह्यते । अतो हल्भावात् नानुस्वारः ॥

१०९ । ईदूतो च सप्तम्यर्थे ॥ १।१।१८ ॥

दी— । सप्तम्यर्थे पय्यंवसन्नम् ईदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तन् इयि । “सपां सलुक्—” (३।६।१—७।१।३६) इति सप्तम्या लुक् । ‘अर्थ’—ग्रहणं किम् ? वृत्तौ अर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा मूत् । वाप्यामशो वाप्यश्वः ।

A word with ई or ऊ final in it is प्रगृह्य if it ultimately acquires the sense of सप्तमी । In the example गौरी अधि is a

vedic license for गौर्यान् ञश्चि, the सुप्, i.e. छि being elided by "सुपां सु-लुक्—" etc. गौरी has thus acquired the sense of सप्तमी becomes a प्रगृह्य। Hence by प्रकृतिभाव we get गौरी ञश्चि। Similarly मामकौ तनू stands for मामकौ तन्वाम्। तनू thus being प्रगृह्य there is प्रकृतिभाव in तनू इति। Why say सप्तम्यर्थे instead of सप्तम्याम्? In a compound a new sense being added we do not get the संज्ञा। Thus व्याप्याम् ञश्च; when compounded gives वापी ञश्च where वापी stands for व्याप्याम् not as mere सप्तम्यन्त word but as a सप्तम्यन्तविशेषण of ञश्च। With this new sense added we do not get सप्तम्यर्थे alone; hence no संज्ञा, no प्रकृतिभाव—वाप्यञः।

मित—। 'शाकल्यस्य' इत्यादि निवृत्तम्। 'प्रगृह्याम्' इत्यस्ति। 'सप्तम्यर्थे' सप्तम्यर्थमात्रे 'पर्यवसन्नं' परिणतम्। स्वार्थव्यतिरिक्तं सप्तम्यर्थमात्रं बोधयत् इत्यर्थः। केवलयोः ईदृतीः सप्तम्यर्थे पर्यवसानं न दृश्यते ईदृत्वाद् 'ईदृदन्त' मिति। ईदृदन्तं शब्दस्वरूपमित्यर्थः॥ गौरी तनू इति सप्तम्या लुक्। ततो गौरी तनू इति सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नम्, तच्च स्थितौ ईकारोकारौ तु न तथा, इति सार्थकं तदन्त यद्वयम्। समुदायस्य प्रगृह्यात्वे अवयवयोरीकारोकारयोरपि प्रगृह्यता, ततः स्वरसन्धेरभावः॥ सृजे 'अर्थयद्वयम्' अर्थशब्दस्योच्चारणं किम्? 'वर्ती' समासे 'अर्थान्तरिण' सप्तम्यर्थवाद्वाच्येन अन्येन अर्थेन 'उपसंक्रान्ते' मिलिते सति प्रगृह्यसंज्ञा 'मा मूत्' इति अर्थयद्वयं कृतम्। 'वाप्याम्' इति सप्तम्यर्थमात्रे स्थितः शब्दः। 'वाप्यामञः' इति तु सप्तम्यर्थव्यतिरिक्तोऽपि कश्चिदशब्देन संसृष्टः अर्थो गम्यते येन 'व्याप्याम्' इति ञश्चशब्दस्य विशेषणं भवति। ईदृशस्थले समासे विभक्तिलोपे 'वापी ञश्च' इति स्थिते केवलस्य सप्तम्यर्थस्य अभावात् पूर्वस्य प्रगृह्यता नास्ति। ततो यथादिष्टे 'वाप्यञः'॥

११०। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः॥८॥४।५७॥

दी—। अप्रगृह्यस्य अणः अवसाने अनुनासिको वा स्यात्। द्वि—
द्वि। 'अप्रगृह्यस्य' किम्? अग्नी।

इत्यञ्सन्धि प्रकरणम्।

अ, इ, उ, if not प्रगृह्य, become अनुनासिक optionally when at a stop. Why अग्रगृह्यस्त्र ? Witness अन्त्री which being प्रगृह्य does not become अनुनासिक ।

Here ends the section on स्वरसन्धि ।

मित— । ‘अण्’ इति अ, इ, उ । “पूर्वेणैवाण्ग्रहाः सर्वे परिणैवेण्ग्रहा मताः । कृतेऽणुदित् सर्वस्येवैक मेतत् परिण तु ॥” “बावमाने” इति पूर्वस्य मनुवर्त्तते । तदाह ‘अग्रगृह्यस्त्र’ इत्यादि । अण् किम् ? कर्त्तुं । हर्त्तुं ॥ ‘अच् सन्धिः’ स्वरसन्धिः । स्पष्टरूपायै चकारस्य ककारादिकं पदान्तकाय्ये न कृतम् । यथा च पाणिनिरपि प्रयुङ्क्ते “अल्पात्तरम्” इति ।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम्

१११ । स्तोः युना युः ॥८॥४॥४०॥

दी— । सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारतवर्गौ स्तः । हरिश्शेते रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ।

स and तवर्ग change into श and चवर्ग respectively when they come in contact with श or चवर्ग । Thus हरिश् शेते becomes हरिश् शेते (स in contact with श), रामस् चिनोति becomes रामश् चिनोति रामश्चिनोति (स in contact with च), सत् चित् becomes सच्चित् सच्चित् (तु in contact with च), शार्ङ्गिञ्जय becomes शार्ङ्गिञ्जय (तु in contact with च stand for तवर्ग and चवर्ग by “अणुदित्—” । In the third example त् is changed into च and in the fourth न becomes ञ, in each case the substitute being the most similar to what it replaces. Again when two letters are to be in contact either may precede the other. Also the contact may be of स and तु separately with श or चवर्ग । Thus four cases of contact arise with each of स and तु giving altogether eight cases, viz, स श, श स, स च, च स, तु श, श तु, तु च, च तु ।

मिव— । स् इति सकारः, श् इति शकारः । तु इति तवर्गे, चु इति चवर्गे ।
सुप्ते 'सोः' इत्यत्र स् इति षष्ठान्तं लुप्तविभक्तिकं भिन्नं पदम् । तेन 'सोः' इति
सकारस्य तोष इत्यर्थः । एवं 'युना' इत्यत्र श् इति तृतीयान्तं लुप्तविभक्तिकं भिन्नं
पदम् । युना इत्यस्य शकारेण युना च इत्यर्थः । 'युः' इत्यस्य शकारः युय इति ॥
'योगे' इत्यध्याहार्यम् । तदाह 'सकारतवर्गयोः' इत्यादि । शकारचवर्गाभ्याम्
इति सङ्घर्षे तृतीया । शकारचवर्गाभ्यां सङ्घ योगे इत्यर्थः ॥ इह 'शौ' इति
सूत्रलाघवं परिहृत्य 'युना' इति शुरुनिर्देशः कृतः । तत्र प्रयोजनं वर्षयोर्द्वयसम्भवं
विन्यासोऽस्तु इति । 'शौ' इत्युक्ते "तन्मिन्निति—" इत्यनेन पूर्वयोरेव सकारतवर्गयोः
आदेशः स्यात् परयोर्न स्यात् । ततो यञ् न यञ् इत्यादि न सिध्येत् ॥ "यथा-
संख्यम्—" इत्यनेन 'सो युः' इति यथासंख्यं नियम्—सकारस्य शकारः तवर्गस्य चवर्ग
इति । 'युना' इति तु न तथा । सकारस्य शकारेण चवर्गेणापि योगे भवति ।
एवं तवर्गस्यापि । एतत्तु उत्तरत्र स्फुटीभवित्यति ॥ छदाहरणेषु हरिः शिरे इति
"वा शरि" इति विसर्जनौयस्य सः । हरिस् शिरे इति जाते अनेन युलम् । एवं
रामयिनोति इत्यत्रापि । तृतीये सत् चित् इति स्थिते तुल्ये सच् चित् इति ।
सच् इत्यत्र पदान्तश्चकारः । ततः "भक्तो जशोऽने" इति प्राप्ते चकारस्य असिद्धत्वात्
तकाररूपेणैव सङ्घर्षं तेन च जशले दकारः । सद् चित् इति जाते पुनरुल्ये सञ्
चित् । "खरि च" इति जकारस्य चले सच् चित् सञ्चित् । इयं नागेशस्य प्रक्रिया ।
अन्यथापि सिद्धाति लाघवश्च भवति । तथा च—सत् चित् इति स्थिते जशले सद्
चित् । तुल्ये सञ् चित् । चले सञ्चित् ॥

११२ । शात् ॥ ८१४१४॥

दी— । शात् परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्वः । प्रश्नः ।

The चवर्ग substitute is not allowed when तवर्ग follows श ।
Thus विश्व् न has तवर्ग after श, hence the न is not changed into
ञ and the form is विश्वः । Similarly प्रश् न प्रश्नः । This implies
that the contact of श and चु has to be taken separately with
each of स and तु ।

मित—। 'न पदान्तात्' इत्यतः 'न' इत्यनुवर्त्तते। 'तीः यि' इत्यतः 'तीः' इति च। शात् तीः न इत्यन्वयः। तदाह 'शात् परस्य' इत्यादि॥ सति सम्भवे निषेधः। यत् "स्त्रीः—" इत्यनेन सात् परस्य योः अपि आदेशः प्राप्त इत्यनुमीयते। आप्यते च 'स्तुना' इति योगो यथासंख्यं न नेय इति॥ विह गती इति धातोः भावे नङ् प्रत्यये प्रथमम् अनन्तरस्तुक् तस्य च पुः। ततः सतुक्स्य 'ष्' इत्यस्य शकारादेशे विश् न विश्नः। प्रक्षेपि तुकि तुल्वं ततः शकारादेशः। विशेषस्तु अस्य ङिति नङि प्राप्तं सम्प्रसारणं "प्रश्ने चासन्नकाले" इति निपातनात् न भवति॥ सूचयेतत् "तीः यि" इत्यतः परं पाठ्यम्, अन्ये लिपिकरप्रमादात् इदमेव लिखितम्॥

११३। टुना टुः ॥८।४।४१॥

दी—। स्तोः टुना योगे टुः स्यात्। रामपृष्ठः। रामटीक्ते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौक्से।

स becomes ष and तवर्ग becomes टवर्ग when coming in contact with ष or टवर्ग। Here also the contact may be in the order स ष or षस, स टु or टुस etc." The examples are रामस् पृष्ठः रामपृष्ठः रामस् टीक्ते रामटीक्ते Rama goes, पेष् ट पेष्ट (पेष्टा), तट्ट टीका तट्टटीका तट्ट, टीका, चक्रिन् टीक्से चक्रिण् टीक्से are you going in, O chakrin.

मित—। इहापि ष इति लुप्तविभक्तिकं पदम्। स्त्रीः इत्यनुवर्त्तते। प्राग्वत् टुना इति यथासम्भवं योगः टुः इति तु यथासंख्यम्। रामप् पृष्ठः इति सकारस्य षकारेण। रामटीक्ते इत्यत्र सकारस्य टुना। पेष्टा इत्यत्र पिप् सञ्चूर्णने इत्यतः कर्त्तरि ह्रस्वि पिष् ट पेष् ट पेष्ट इति प्रातिपदिकम् ततः पेष्टा इति योः षकारेण। तस्य टीका इति समासे सुगुणिके तट्ट टीका इति स्थिते तुल्वे तट्ट टीका तल्वे तट्ट टीका॥

११४। न पदान्तादोरनाम् ॥८।४।४२॥

दी—। 'अनाम्' इति लुप्तपट्टीकं पदम्। पदान्तात् टवर्गात् परस्य अनामः स्तोः टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते। 'पदान्तात्' किम्? ईद्रे। 'टोः' किम्? सर्पिष्टमम्।

अनाम् is a पद that has elided the षष्ठीविभक्ति from it. स and तु, except the तु that is in नाम् (genitive plural), do not become ष and टु if coming after a टु final in a पद । Thus षट् सन्तः with स unchanged and षट् ते with त unchanged. Why say पदान्तात् ? In ईड् ते the ड is a टु but not पदान्त, hence ईड् टे with त changing into ट । Next ड becomes ट by “खरिच”—ईडे । Why say टीः ? Because the prohibition is intended only when टु precedes and not when ष precedes. Thus सर्पिस् तम gives सर्पिष्टम् and then सर्पिष्टमम् changing त into ट ।

मित—। ‘टीः’ इति पञ्चमी । ‘पदान्तात्’ इति ‘टीः’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘स्तीः’ इत्यनुवर्तते । ‘नाम्’ इति नकारयुक्तं षष्ठीवङ्गवचनम् । ‘अनाम्’ नाम्भिन्नम् । तस्य ‘अनामः’ लक्षणया नाम्भिन्ने स्थितस्य इत्यर्थः । ‘स्तीः’ इत्यस्य विशेषणमेतत् । सूत्रे तु ‘अनामः’ इति वक्तव्ये ‘अनाम्’ इति सुप्तषष्ठीकमुक्तम् । तदाह ‘पदान्तात्’ इत्यादि ॥ ‘टीः’ इति किमर्थमुच्यते ? षकारात् प्रतिषेधो मा भूदिति । तथाच सर्पिस् तम इति स्थिते “ऋखात्तादौ—” इति षले सर्पिष् तम इति । इह टुल्वं भवत्येव—सर्पिष्टमम् । ननु अत्र “खादिष्वसर्वनामस्थाने” इति षकारः पदान्तः । तेन “भ्रूणां जशोऽन्ते” इति तस्य जश्वले ङकारः । ततः सर्पिष्टतम इति जाते ङकारस्य टुल्वमाश्रित्य इहापि प्राप्तः एष प्रतिषेधः । तत् किमुच्यते षकारात् प्रतिषेधो मा भूदिति एवमर्थे ‘टीः’ इति ? उच्यते—“ऋखात्तादौ—” इति षलं “पूर्वचा—” इति सूत्रेण जश्वं प्रति असिद्धम्, तेन ङकारो न भवति ॥ मास्तु ङकारो दीधान्तरं तु प्रसज्यते । किम् ? असिद्धे षकारे सकाररूपेण ग्रहणात् तस्य जश्वले सर्पिष्टतम ततः सर्पिष्टतम इत्यनिष्टं प्राप्नोति मैवम् । इह “ससजुषो रुः” इत्यपवादेन अन्तरङ्गं जश्वं बाधितम् । तस्यापि रुत्वस्य अपवादो “ऋखात्तादौ—” इति षकारः “परमित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः” इति रुत्वमपि बाधित्वा प्रवर्तते इति सर्वमवदातम् ॥

दी—। “अनामन्वतिनगरोयामिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगार्थः ।

We should say except the तु that is in नाम्, नवति or नगरी ।

Thus षष् नाम्=षड्नाम्=षण्नाम्=षण्णाम् । षष् नवति=षड् नवति &c. षट् नगव्यः=षण् नगव्यः &c.

मित—। षण्णाम् इत्यत्र षष्नाम् इति स्थिते जश्चत्वेन षड्नाम् । “प्रत्यये भाषायां नित्यम्” इति वर्गपञ्चमे षण्णाम् । ततः टवर्गादुत्तरस्य नाम्स्थितनकारस्य टवर्गः । षड्धिका नवतिः इति विग्रहे षष् नवति इति स्थिते जश्चत्वादिकं प्राग्वत् । वर्गपञ्चममस्तु इष्ट वैकल्पिकः, तेन षड्णवतिः इत्यपि भवति । एवं षण्णव्यः षड्णव्यः इत्यपि ॥

११५ । तोः षि ॥८१४३॥

दी—। तवर्गस्य षकारे परे न घृत्वम् । सन्पष्ठः ।

If ष follows, तवर्ग does not change into टवर्ग । Thus सन्पष्ठः, the sixth is an honest man, does not become सण्पष्ठः ।

(८२) । भक्तौ जशोऽन्ते ॥ ८२।३६ ॥

दी—। वागीशः । चिद्रूपम् ।

Already explained (See No. 84 ante), वाच् ईश gives वाक् ईश by “चोः कः” (8. 2. 30), and then वाग् ईश (वागीशः) by जश्चत् । चित् रूप gives चिद्रूपम् by जश्चत् ।

मित—। सूत्रं व्याख्यातं प्राक् । वाचामीश इति विग्रहे वाच् ईश इति स्थिते कुत्वे वाक् ईश, जश्चत्वे वागीशः । चित् रूपमस्य इति विग्रहे जश्चत्वे चिद्रूपम् ।

११६ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥८१४५॥

दी—। यरः पदान्तस्य अनुनासिके परे अनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः ।

A nasal is optionally the substitute of a consonant other than च if it is final in a पद and a nasal follows. The nasal most similar to दे is न hence एतद् or एतन् in the example.

मित—। 'पदान्तात्', इत्यस्ति । तच्च षष्ठा विपरिणतं 'यरः' इत्यस्य विशेषणं भवति । तदाह 'यरः पदान्तस्य' इत्यादि । 'अनुनासिकः' वर्गपञ्चमः । एष सुरारिः इति विग्रहे एतद्, सुरारि इति स्थिते दकारस्य अन्तरतम आदेशो नकारी भवति वा ॥

दी—। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरथं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।

This rule does not apply to र because the nasal substitute of र is not similar to it in the matter of both स्थान and प्रयत्न । In the matter of स्पर्श letters alone this double similarity is available. Hence the rule gets full scope with स्पर्श letters and therefore applies to them only. Consequently र is not changed in चतुर्मुख ।

मित—। इह यी हि अनुनासिक आदेशः तेन सङ्ग स्थानो सदृशतमो भवितुमर्हति । तेनैव 'विधिरितार्थः' स्यात् । रेफस्तु न तादृशः स्थानो । तस्य अनुनासिक आदेशो णकारः । तेन सङ्ग स्थानतः सदृशोऽपि रेफः प्रयत्नेन भिन्नः । तत् नेव विधिरितार्थता रेफे । 'स्पर्शे' तु विधये आदेशेन सङ्ग 'स्थानेन प्रयत्नेन' च 'अन्तरतमः' सदृशतमः स्थानो भवति । स्पर्श एव विधिरिषयः ॥

दी—। "प्रत्यये भाषायां नित्यम्" (वार्तिक) तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि "मदोदयाः ककुब्जन्तः" इति ? यवादिगणे दकारनिपातनात् ।

This is obligatory in secular writings when the अनुनासिक is in a प्रत्यय । Thus तद्मात्र always gives तन्मात्र । चित्मय always yields चिन्मय । Well then how would you defend ककुब्जन्तः in Kalidasa's "मदोदयाः ककुब्जन्तः" ? This is because the यवादि list reads ककुब्जान् without changing the द ।

मित—। 'अनुनासिकेऽनुनासिकः' इत्यस्ति । 'यरः' इति च । 'यरः अनुनासिके प्रत्यये' परे 'भाषायां नित्यम् अनुनासिकः' आदेशो भवति । तन्मात्रमिति

परिमाणे भावश्च प्रत्ययः । चिन्मयमिति स्वाधे मयट् । यवादिगन्धे ककुपान्
इति पाठो दृश्यते । तेन ककुपान्न इति न भवति ॥

११७ । तोलि ॥ ८।४।६० ॥

दी— । तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वान्-
लिखति । नकारस्य अनुनासिको लकारः ।

When ल follows, a letter of the तवर्ग class is replaced by one homogeneous with what follows. Thus तल्लय becomes तल्लय with ल substituted for द because ल itself is homogeneous with ल । Similarly विद्वान् लिखति yields विद्वान् लिखति with a nasal ल substituted for न—nasal, to make it as similar to न as is possible.

नित— । “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” इत्यतः ‘परसवर्णः’ इत्यनुवर्तते ।
‘लि’ इति लकारे इत्यर्थः । तदाह ‘तवर्गस्य लकारे’ इत्यादि ॥ परस्य सवर्णः
परसवर्णः । लकार इह परः । तस्य च सवर्णो लकार एव वर्णान्तरेण स्थान-
प्रयत्नाभ्यां तुल्यता नास्ति इति नास्तेष्व तस्य सवर्णं वर्णान्तरम् । तत् लकार एव
पूर्वस्यादेश इति फलितम् ॥

११८ । उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ८।४।६१ ॥

दी— । उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । “आदेः परस्य”
(४४) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्र अधोपस्य महाप्राणस्य सस्य
तादृश एव धकारः । तस्य “भरो भरि—” (७१) इति पाक्षिको लोपः ।
लोपाभावपक्षे तु धकारस्यैव श्रवणम् । न तु “खरि च” (१२१) इति
चत्वम्, चत्व प्रति धकारस्य असिद्धत्वात् ।

The roots स्या and तम्भ take the सवर्ण of the preceding when they come after the prefix उद । By the rule “आदेः—” this change affects the first letter of स्या and तम्भ । Thus उद स्यान्=उत्थान्=उत्तम्भान् &c. Here the स has to become a सवर्ण of the तवर्ग that precedes it. Of the तवर्ग letters again द is the

most similar to स because both of them are non-resonant and spend much breath, thence य is substituted. The य here optionally elides by "भ्रूते—". Eliding we get उत्थानम् &c. If no elision the य stands unchanged; "खरि च" does not change it into त because the य having come here by a later rule, "खरि = " does not recognise it and takes it as स (अस्मिन्) by "पूर्वभासितम्".

मित—। 'उदः' इति पञ्चमी। "तथादित्यन्तरस्य" इति परस्य अर्थं विधिः। तदाह 'उदः परयोः' इति पूर्वस्य अव्यवहितपूर्ववर्णस्य यः सवर्णः स स्यात्। दकारस्य य सवर्णः तवर्गे इति यावत् स आदेशः स्यादित्यर्थः। कस्य आदेशः? परभूतयोः स्थानम्भोः। 'परस्य' आदेशः तस्य 'आदिः' वर्णस्य भवति। तत् सकारस्यायं आदेशः। "स्थानेऽन्तरतमः" इति तवर्गे सकारस्य अन्तरतमी यो वर्णः स आदेशः स्यात्। स तु यकारः; उभावपि सकारयकारौ अक्षौ महाप्राक्षौ च। एवम् उदः स्थान इति स्थिते चर्त्वे उत्थान, यकारे उत्थान इति। इह "भ्रूते भ्रूते—" इति प्रथम यकारस्य वैकल्पिकी लोपः। लुप्ते उत्थान = उत्थानम् इति रूपम्। एवम् उत्थानम्। 'लोपाभावे' यकारे परे पूर्वसकारस्य तकारो न भवति, "खरि च" इति तु पूर्ववर्तिं स्वयं यकारस्य परवर्तिना "उदः—" इति स्त्रे च लब्धम्। पूर्वं प्रति परमस्मिन्मिति अस्मिन् स्थकारः। सकार एव स न यकारः। सकारः पुनः स्वयमेव चरु, तत् तत्र प्रति चर्त्वे न प्रवर्तते। तेन उत्थानम् इति पाचितं रूपम्। एवम् उत्थानम् इति च ॥

११८। भूयो ह्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८। ४। २॥

दी—। भूयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। बोधवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः। वाग्वरिः— वाग्वरिः।

य coming after a सवर्ण, except the fifth of a वर्गे, optionally changes into the corresponding सवर्ण of the letter preceding. The आदेश here is the fourth letter of the वर्गे because that is the

most similar to ह which in its pronunciation has sound, resonance much loss of breath and a contracted throat. Thus starting with वाच्, हरि we get वाक्हरि by कुत्वे, next वाग् हरि by जश्त्वे । In this ह becomes optionally घ, hence &c.

मित—। 'सवर्णः' इत्यनुवर्तते 'पूर्वस्य' इति चास्ति । भर् इत्यपञ्चमः स्वर्ण-वर्णः । 'भर्' इति पञ्चमी । गम्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी । 'हः' इति षष्ठान्तः स्थानी । 'पूर्वस्य सवर्णः' आदेशः । तदाह 'भयः परस्य' इत्यादि । वाचा वाचि वा हरिः सिंह इव इति वियहे वाच्, हरि इति स्थिते कुत्वे वाक् हरि जश्त्वे वाग् हरि । ततो हकारस्य गकारसवर्णे आदेशे कर्तव्ये स्थानसाम्यात् कखघाः सर्वे एव प्राप्ताः । परं घीषादिभिरनुवर्तित्यो घकार एव । स एवादेशः ॥

१२० । शब्दोऽटि ॥८॥४॥३॥

दी—। पदान्तात् भयः परस्य शब्दो वा स्यात् अटि । दस्य चुत्वेन जकारे कृते—

When श comes after a भय which is पदान्त, it optionally becomes ह if चट् follows. (Compounding स शिवः we get तद् शिव । Now) by "सोः—" changing द into the corresponding चवरी which is ज we have तज् शिव and then—

मित—। 'भयः' इत्यस्ति तत्र पञ्चम्यन्तम् । "वा पदान्तस्य" इत्यतः 'पदान्तस्य' इत्यनुवर्तते पञ्चम्या च विपरिणम्यते । ततो 'भयः' इत्यस्य विशेषणं भवति । 'अन्वतरस्याम्' इति चास्ति । 'श' इति षष्ठान्तं स्थानी । 'हः' इत्यादेशः तदाह 'पदान्तात् भयः' इत्यादि । अट् इति प्रत्याहारः । स शिवः इति समासे तद् शिव इति स्थिते "सोः—" इति दस्य चुत्वे तज् शिव इति । शेषमग्रे ।

१२१ । खरि च ॥८॥४॥५॥

दी—। खरि भलां घरः स्युः इति जकारस्य चकारः । तच्च द्विवः—
तच्च शिवः ।

A भल् becomes a चर् when खर् follows. This changes the ज into च in तज् शिव and we have तच् शिव। Now with the optional change of श into छ we have तच् छिवः and तच् शिवः।

मित—। “भलां जशः—” इत्यतो ‘भलाम्’ इत्यनुवर्तते। “अभ्यासे चर् च” इत्यतः ‘चर्’ इति च। ‘भलाम्’ इति स्थानी ‘चर्’ इत्यादिभ्यः। तदाह ‘खरि भलाम्’ इत्यादि। उदाहरणे तज् शिव इत्यत्र अनेन ‘जकारस्य चकारः’। तच् शिव इति जाते शकारस्य क्त्व विकल्पः ॥ इह तु नागशेन प्रथममेव जकारः कृतः। प्रथमं शस्य क्त्वे कृतेऽपि तदेव रूपम्। तथा च—तद् शिव इत्यत्र क्त्वे तद् छिव (८४।६९)। दकारस्य युत्वे कर्त्तव्ये कस्य असिद्धत्वे शकार एव सः। तेन पुल-प्रवृत्तिः (८४।४०)। ततः तज् छिव इति जाते जकारस्य चत्वे कर्त्तव्ये ककारस्य असिद्धत्वात् शकाररूपेण गृह्यम्। शकारोऽपि ‘खर्’ तेन चत्वम्। सिद्धञ्च तच् छिवः इति ॥

दी—। “छत्वममीति वाच्यम्” (वार्त्तिक)। तच्च छोकेन—तच्च श्लोकेन। अमि किम्? वाक् श्रोतति।

It should be said that the change into छ takes place when भम् follows and not restricted to चट् only. Thus तद् श्लोक also changes श optionally. Why अमि? Witness वाक् श्रोतति which does not change श because the following letter च is beyond the range भम्।

मित—। सूत्रे ‘अटि’ इति स्वल्पमुच्यते। ‘अमि’ इति वक्तव्यम्। तेन जकारे परेऽपि क्त्वविकल्पः।

१२२। मीऽनुस्वारः ॥८॥१॥२॥

दी—। मान्तस्य पदस्य अनुस्वारः स्यात् हलि। “अलोऽन्तस्य” (४२)। हरिं वन्दे। ‘पदस्य’ इति किम्? गम्यते।

A पद ending in म will take अनुस्वार when a हल् follows. By “अलोऽन्तस्य” the final letter, i. e., म becomes अनुस्वार। Thus

हरिम् वन्दे = हरिं वन्दे । Why पदस्य ? Witness गम्यते where गम् is not a पद and म does not change.

मित । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । पदस्य स्थाने इत्यर्थः । पदमिति स्थानी । 'मः' इति षष्ठान्तं विशेषणं 'पदस्य' इत्यस्य । तदन्तविधिना 'मान्तस्य पदस्य' इति लभ्यते । 'अनुस्वारः' आदेशः । न हि 'मान्तस्य पदस्य' सर्वस्य किन्तु "अलोऽन्तास्य" । तेन पदान्तस्य मकारस्य अनुस्वारः आदेश इत्याधातम् । अन्धशाययमर्थो लभ्यते— 'मः' इति स्थानवष्टी । मकारः स्थानी । उत्तरसूत्रे अपदान्तस्य मकारस्य विशिष्य वचनात् इह पदान्ती मकारः । एवम् पदान्तस्य मकारस्य अनुस्वार इति स एवार्थः । पूर्वसूत्रात् 'हलि' इत्यनुवर्त्तते ॥

१२३ । नद्यापदान्तस्य भलि ॥८॥१२४॥

वी— । नस्य मस्य च अपदान्तस्य भलि अनुस्वारः । यशांसि । आक्रम्यते । भलि किम् ? मन्यते ।

अनुस्वार is the substitute of both न and म when they are not पदान्त and a भल् follows. Thus यशस् इ = यशान्स् इ = यशांसि ; आक्रम्यते = आक्रांस्याते । Why say भलि ? Witness मन् य ते = मन्यते without changing न into अनुस्वार because य is not a भल् ।

मित— । 'नः' इति षष्ठी । चकारेण 'मः' इति पूर्वसूत्रान् अनुकथ्यते । 'अनुस्वारः' इत्यनुवर्त्तते । तदाह 'नस्य मस्य च' इत्यादि ॥ यशस् जस् इति स्थिते "जश्चमसीः शिः" इति शि' आदेशे यशस् शि = यशस् इ । "नपुंसकस्य भलचः" इति तुमि यशन्स् इ । "सान्तमङ्गतः" इति दीर्घे यशान्स् इ = यशांसि । आक्रम्यते इत्यत्र "आङ् उद्गमने" इत्याद्यनेपदम् । छटि आक्रम्यते इति काले अनुस्वारः ।

य२४ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥८॥१२५॥

वी— । स्पष्टम् । अङ्कितः । अन्वितः । कुण्डितः । शान्तः । गुम्फितः । 'कुर्वन्ति' इत्यत्र शब्दे प्राप्ते तस्य असिद्धत्वात् अनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्य असिद्धात् न शत्वम् ।

The sense is clear—When य् follows, an अनुस्वार becomes the corresponding सवर्ण of the following letter. Thus चञ्जित becomes चञ्जित &c. In कुर्वन्ति we expect ष by “रषाभ्याम्—” with the form कुर्वन्ति। But then the ष is असिद्ध to the rule “नञापदान्तस्य—”। This rule sees न here and changes it into अनुस्वार and yields कुर्वन्ति। “अनुस्वारस्य ययि—” now operates and gives कुर्वन्ति। To this form “रषाभ्याम्” does not apply because the न is no longer natural but brought in by “अनुस्वारस्य—”। Thus being असिद्ध to “रषाभ्याम्—” that rule sees न here and does not operate.

मित—। ‘परसवर्णः’ इत्यत्र ‘पर’ इति क्षुप्तपठोक्तं पृथक् पदम्। ‘परस्य सवर्णः’ इति वाच्ये विभक्तिलोपः सौत्वः। ‘कुर्वन्ति’ इत्यत्र “रषाभ्याम्—” इति षत्वं प्राप्तम्। “नञापदान्तस्य—” इत्येतत् प्रति तत् असिद्धम् इति तेन अनुस्वारः। “अनुस्वारस्य ययि—” इति तत्कारस्य सवर्णं नकारे कृते भूयोऽपि ‘कुर्वन्ति’ इत्येक रूपम्। एतत् प्रति तु “रषाभ्याम्—” इति न प्रवर्तते। परशास्त्रेण कृतीऽयं नकारः “रषाभ्याम्—” इति पूर्वशास्त्रं प्रत्यसिद्धः। एतदेवीक्षमनुस्वारौमूती षत्वमतिक्रामतीति ॥

१२५। वा पदान्तस्य ॥८॥५८॥

दी—। पदान्तस्य अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोपि—त्वं करोपि। सय्यन्ता—सयन्ता। सव्वत्सरः—संवत्सरः। यल्लोकम्—यं लोकम्। अक्षानुस्वारस्य पक्षे अनुनासिका यवलाः।

अनुस्वार final in a पद becomes optional by the सवर्ण of the letter following it that is a यय। Thus त्वङ्करोपि &c. In संयन्ता the अनुस्वार has to be optionally the सवर्ण of य। But सवर्ण of य is य itself and no other. This य has to be nasal to have some similarity with the अनुस्वार। Hence optionally सय्यन्ता or संयन्ता। Similarly the other two also. In these the alternatives are nasal य, व and ल।

मित—। पूर्वसूत्रेण मिलितोऽन्वयः। तदाह पदान्तस्य अनुस्वारस्य इत्यादि।
संयन्ता इत्यादि पत्रे 'अनुस्वारस्य अनुनासिका यवलाः' तेनैव यथा कथञ्चित् अनुस्वारस्य
मुख्यता भवति।

१२६। सो राजि समः कौ॥८।१।२५॥

दी—। क्विन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सत्राट्।

The root राज् with क्विप् attached following सन्, the म of सन्
will remain as म। Thus सन् राज् क्विप् = सत्राट्।

मित—। "सीऽनुस्वारः" इत्यतः 'मः' इति षष्ठान्तमनुवर्त्तते। तच्च स्यानि।
मुखे 'मः' इति प्रथमान्तम् आदेशः। मिलिते हे मकारस्य मकारः स्यात् इत्यर्थः
गमयतः। कस्य मकारस्य? 'समः' मकारस्य। कदा? 'राजि' राजधातौ परे
किम् अवशिष्टेषु? न इत्याह 'कौ' किपि परे। तदाह 'क्विन्ते राजतौ' इत्यादि।
मकारः प्रकृत्या तिष्ठति अनुस्वारो न भवति इति फलितम्।

२२७। हे मपरे वा॥८।१।२६॥

दी—। मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा। 'हल्ल हल्ल चलने'।
किम् हललयति—किं हललयति।

If ह follows and after it comes another म then the preceding
म optionally stands as म। Thus in किम् हललयति—what is it
that quakes, the म of किम् either stands unchanged or becomes
अनुस्वारः। हल्ल and हल्ल are two roots meaning चलन moving.

मित—। 'सो मः' मकारस्य मः स्यात् इत्यस्ति। 'मः परो' यस्मात् तादृशे
'ह' हकारे परे। 'वा' इति पत्रे सभावात् मुक्ते अनुस्वारः।

दी—। "यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक)।

If however य, व or ल follows the ह the आदेश is य, व, or ल
optionally.

मित— । 'यवलपरे' इकारे 'यवला वा' भवन्ति पूर्वस्य मकारस्य । कदा यकारः कदा वकारः कदा वा लकार आदेश इत्याकाङ्क्षायां व्यवस्थामाह—

१२८ । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥१॥१०॥

दी— । समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । किं ह्यः—किं ह्यः । किं ह्यल्लयति—किं ह्यल्लयति । किं ह्यल्लयति—किं ह्यल्लयति ।

In any injunction if a certain set of words is followed by others of an equal number the constituents of the different sets are to be taken as related in the order of enumeration. In the Varttika above the set य व ल is followed by the set यवल । Here य goes with य, व with व and ल with ल । The substitutes are nasal, किम् ह्यः, किम् ह्यल्लयति &c. are the original forms, the substitutes, are यँ, वँ, लँ ।

मित— । अनु पश्चात् देशनमुच्चारणम् अनुदेशः विधिभाजो निर्देशात् परं विधेर्वा विधेनिमित्तस्य वा निर्देशः ॥ 'समाना' समसंख्यकानाम् ॥ संख्या संख्यानाम् उच्चारणम् । संख्यामनतिक्रम्य उच्चारणक्रममाश्रित्य इति 'यथासंख्यम्' । समानामनुदेशो यथासंख्यं भवति इति वेदितव्यम् । काचित् शब्दान् निर्दिश्य यदा तत्सम्बद्धा समसंख्यका अपरं शब्दा निर्दिश्यन्ते तदा ते पूर्वं सद्य यथाक्रमं सम्बद्धाः प्रथमेन प्रथमः द्वितीयेन द्वितीय इत्यादि क्रमेण सम्बद्धा इत्यर्थः । एतदेव भङ्गान्तरेण आह 'समसम्बन्धी' इत्यादिना ॥ एतेन यपरे यकारः वपरे वकारः लपरे लकार आदेश इति फलितम् । किञ्च मकारस्य आदेश इत्यनुनासिक आदेशाः । नानेशसु निरनुनासिकाः शब्दा आदेशा इति मन्यते ॥ किम् ह्यः इति स्थिते यकारे किं ह्यः अनुसारे किं ह्यः इत्यादि ॥

१२९ । नपरे नः ॥८॥२७॥

दी— । नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किं ह्युते—किं ह्युते ।

If ह is followed by न the preceding म becomes optionally

न। Thus किम् ऋते yields किन् ऋते with the substitute न and किं ऋते with अनुसार।

मित—। 'म.' इति षष्ठानं 'हे वा' इति अनुवर्त्तते। तदयमन्वयः—नपरं हे मः नः वा। किन् ऋते इति स्थिते मस्य नः—किन् ऋते?। पचे अनुसारः—किं ऋते।

१३०। डोः कुक्टुक् शरि ॥८॥१२८॥

दी—। उकारणकारयोः कुक्टुकौ आगमौ वा स्तः शरि। कुक्-टुकोरसिद्धत्वात् जश्त्वं न।

When शर् follows, कुक् and टुक् are optionally the augments of उ and ऋ respectively if final in a पद। In प्राङ् षष्ठः—the sixth comes first—the ड् takes कुक्। उ and क are elided leaving क्। This is placed after ड् by “आद्यन्तो टकितौ”। We have then प्राङ्क् षष्ठः। क is now at the end of a पद, hence “भ्रूलो जश्नोऽन्ते” ought to change it into ग। But कुक् and टुक् are by a rule which comes after “भ्रूलो—”, hence कुक् and टुक् are असिद्ध with respect to “भ्रूलो—”। Because they are असिद्ध we cannot have जश्त्वं।

मित—। 'वा' इति वर्त्तते। 'ड्'योः' इति षष्ठो। 'कुक्' इत्यत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। कित्समार्थ्यात् आगमौ कुक्टुकौ न आदिशौ। तदाह—'उकारणकारयोः' इत्यादि। “आद्यान्तो” इत्यनेन अन्तावयवौ च तौ। किञ्च यथामेध्यतया अन्तरतमतया वा उकारस्य कुक् उकारस्य टुक् ॥ इह 'पदस्य' इत्यधिकृतमस्ति तेन पदान्तयोः उकारणकारयोरित्यर्थो लभ्यते। ततश्च अन्तावयवतया कुक् ककारः टुक् टकारः पदान्तः। तथा सति “भ्रूलो—” इति तथोक्तं प्राप्तम्। तच्चाह 'कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न' इति। “भ्रूलो—” इति पूर्वं 'ड्'योः—” इति च परं सप्तम्। पूर्वं मिति च परमसिद्धम्। तेन “भ्रूलो—” इति सूत्रसिद्ध ककारं वा टकारं वा न पश्यति कुतो जश्त्वं न भ्रूलो उकारो वा? उकारणकारौ तु न भ्रूत् तेन तयोरपि जश्त्वं न।

दी— । “चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
प्राङ्क् षष्ठः—प्राङ्क् षष्ठः—प्राङ्क् षष्ठः । सुगण्ट् षष्ठः—सुगण्ट् षष्ठः—
सुगण्ट् षष्ठः ।

Prof. Paushkarasadi wants the first letter of a वर्ग to change into the second when श, ष or स follows. Hence in प्राङ्क् षष्ठः, as above, क becomes ख and the form is प्राङ्क् षष्ठः । Other Professors would have प्राङ्क् षष्ठः without the change. Without कुक् the form is प्राङ्क् षष्ठः । Similarly with टुक् we have सुगण्ट् षष्ठः after Paushkarasadi and सुगण्ट् षष्ठः after others ; also सुगण् षष्ठः without टुक् ।

मित— । ‘चय्’ इति वर्गप्रथमाः । ‘चयः’ इति षष्ठी । वर्गप्रथमानां वर्ग द्वितीया भवन्ति पौष्करसादिवाच्यस्य मतेन शरि परे । अन्यस्य तु न । तेन विकल्पः । पदान्ते अपदान्ते च विधिः ॥

१३१ । डः सि धुट् ॥ ८॥ १३२ ॥

दी— । डात् परस्य सस्य धुट् वा स्यात् । षट् त्सन्तः—षट् सन्तः ।

स coming after ड final in a पद will optionally take the augment धुट् । ट elides also ड । ध् remains. This is prefixed to स by “आदानौ—” । Starting with षट् सन्तः—six wise men—we prefix ध् । This gives षट् ध्सन्तः=षट् त्सन्तः by “खरि च” । Next षट् त्सन्तः by the same. Without धुट्, we have षट् सन्तः ।

मित— । ‘डः’ इति पञ्चमी । तेन “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परवर्तिनः सकारस्य विधिः । तत् ‘सि’ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी सौत्री । तदाह ‘डात् परस्य सस्य’ इत्यादि । ‘वा’ इत्यस्ति । ‘पदस्य’ इत्यधिकारः तेन पदान्तात् डकारात् पदादेः सकारस्य विधिः । धुट् इत्यागमः सकारस्य आदिः । षट् सन्तः इति स्थिते षट् ध्सन्तः । इह डकारः ‘पदान्तात्’ । तत् “न पदान्तात्—” इति धकारस्य दुर्लभं न भवति । “खरि च” इति धकारस्य चले षट् त्सन्तः । पुनर्डकारस्य चले षट् त्सन्तः । अत्र सकारे परे तकारस्य पाञ्चिकस्यकारो न भवति । “चयो द्वितीया—”

इति “नादिन्याक्रौशे—” (८।४।४८) इत्यथत्यं वार्त्तिकम् । धकारस्य तकारस्तु “खरि च” (८।४।५५) इत्यनेन परवर्त्तिना । एवं धकारे कर्त्तव्ये असिद्धस्तकारः तेन न धकारः । हरदत्तस्तु वार्त्तिकं प्रति असिद्धता नास्ति इति मत्वा पचे धकारमध्याह ॥

१३२ । नञ् ॥ ८।३।३१ ॥

दी— । नकारान्तात् सस्य धुट् वा स्यात् । सन् त्सः—सन् सः ।

स coming after न final in a पद will optionally take the augment धुट् । In the example घ्सः becomes त्सः as before.

मित— । ‘वि धुट्’ इत्यस्ति ‘वा’ इति च ।

१३३ । शि तुक् ॥ ८।३।३१ ॥

दी— । पदान्तस्य नस्य शे परे तुक् वा स्यात् । “शश्छोऽटि” (१२०—८।४।६३) इति छत्वविकल्पः । पक्षे “भरो भरि—” (७१) इति च लोपः । सञ् छम्भुः—सञ्च छम्भुः—सञ्च शम्भुः—सञ् शम्भुः ।

जह्यौ जच्यौ जचया जशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्-छत्व-च लोपानां विकल्पनात् ॥

न final in a पद takes the augment तुक् optionally if श follows. This gives नृत्श् with तुक् and नृश् without it. The last becomes जृश् by “सोः—” (३.४. ४०). By the same the first changes into नृच्श् and then into जृच्श् । Again श becomes छ optionally by “शश्छोः—” । Hence जृश् alternates with जृक् and जृच्श् with जृच्क्—four forms altogether. The last admits of the optional elision of च by “भरो—”, but that merely reproduces the second form above. Thus through the optionality of तुक्, क्त्व and चलोप we have here the four forms जृक्, जृच्, क्, जृच्श्, जृश् ।

मित— । ‘नः’ इत्यनुवर्त्तते । तच्च इह षष्ठ्या विपरिणतम् । ‘पदस्य’ इत्यधिकारः । ‘नः’ इति षष्ठ्यान्तं तस्य विशेषणम् । तेन तदन्ताविधिना ‘नान्तस्य पदस्य’ इति प्राप्तम् । ‘तुक्’ इत्यागमः । ‘नान्तस्य पदस्य तुक्’ इत्युक्ते नकारात् परस्तुक् भवति ।

‘पदान्तस्य नस्य तुक् इत्युक्तोऽपि तथेव ॥ सन् शब्दः इति स्थिते अकृते तुकि नकारस्य चुले सञ् शब्दः । शकारस्य क्वले सञ् क्वम् । तुकि कृते सन्त् शब्दः इति जातम् । तकारस्य चुले सन्च् शब्दः इति । ततो नकारस्यापि चुले सञ्च् शब्दः । शकारस्य क्वले सञ्क् क्वम् इति । इह चतुर्थे “भारो भारि—” इति अकारस्य पाचिके लोपे सञ् क्वम् इति पूर्वोक्तमेव द्वितीयं रूपम् । एतावता ‘इह तुक्क्व-चलोपानां विकल्पनात् रूपाणां चतुर्थम्’ । किं तदित्याह—‘अक्षौ’ इति पूर्वोक्तं द्वितीयं रूपम्, ‘अच्छाः’ इति पूर्वोक्तं चतुर्थम्, ‘अचशाः’ इति पूर्वोक्तं तृतीयम्, ‘अशौ’ इति पूर्वोक्तं प्रथमम् ॥

१३४ । डमो ऋस्त्रादचि डमुण् नित्यम् ॥८॥१॥३२॥

दी— । ह्रस्वात् परो यो डम् तदन्तं यत् पदं तस्मात् परस्य अचो नित्यं डमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीयः । सन्नच्युतः ।

A vowel, coming after डम् which is final in a पद and is preceded by a short vowel, always takes the prefix डमुट् । Here डम् is a प्रत्याहार standing for ऊ, ष, न । डमुट् is the same with उ and ट added as इत् । It is thus made टित् to show that it is a prefix and not a suffix. Also the आदेश and the स्थानी have to be taken in order, hence ड goes with ऊ, ष with ष, न with न । Thus प्रत्यङ् आत्मा gives प्रत्यङ् डात्मा, सुगण् ईशः becomes सुगण् णीशः, सन् अच्युतः yields सन् नच्युतः ।

नित— । ‘डम्’ इति पञ्चमी । ‘ऋस्त्रात्’ इति गण्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी । ऋस्त्रात् परो यो डम् तस्मात् इत्यर्थः । ‘पदस्य’ इत्यधिकृतमिह पञ्चम्या विपरिणतम् । ‘डम्’ इति तस्य विशेषणं तेन च तदन्तविधिः । ऋस्त्रात् परो यो डम् तदन्तात् पदात् इत्यर्थः । इयन्तु पञ्चमी परवर्तिनी विधिं दीतयति “तथादित्युत्तरस्य” इति । तत् ‘अचि’ परे ‘डमुट्’ इत्यस्य ‘परवर्तिनः अचो डमुट्’ इत्यर्थः । एतेन ‘अचि’ इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । “हे सपरे वा” इत्यतः अनुवृत्तं ‘वा’ इति इह न सम्बध्यते इति दीतयितुमाह ‘नित्यम्’ इति ॥ डमुट् इत्यत्र टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । तेन ‘डम्’ इत्यादेशः । डम् च प्रत्याहारेण डकारणकारणकाराणां, सङ्गम् ।

‘ङमो ङम्’ इति यथासंख्यं नियम् । ङकारात् ङकारः, षकारात् षकारः, नकारात् नकार इति, टित्तात् अच् आदिः ॥ प्रत्यञ्चतीति प्रत्यङ् । प्रत्यङ् आत्मा इति स्थिते आकारस्य ङकारागमे प्रत्यङ् ङात्मा । सुष्ठु गणयति सुगण्, इति विष्प्रत्यये न क्षिपि । सुगण्, ईशः इति स्थिते षकारागमे सुगण्षीशः । एवं सन्नच्युतः । एषु प्रथमो ङम् पूर्वपदान्तः द्वितीयस्तु परपदादिः इति द्रष्टव्यम् ॥

१३५ । समः सुटि ॥८॥१॥५॥

दी— । समो रुः स्यात् सुटि । “अलोऽन्त्यस्य” (४२) ।

The Upasarga सम् takes the augment रु when सुट् follows. The रु replaces म of सम् by “अलोऽन्त्यस्य” । सुट् is the augment of the root क्क when सम् precedes. सम्भक् करोति in the sense ‘adorns’ takes ढच् and then we have सम् क्क ढच् । With सुट् added to क्क this becomes सम् क्क ढच् । Now रु elides उ leaving र् । Substituting this for the म of सम् we get सर् क्क ढच् ।

मित— । “मनुवसो रु—” इत्यतो ‘रु’ इत्यनुवर्तते । ‘समः’ इति षष्ठी स्थानी ‘रुः’ इत्यादेशः । ‘सुट्’ इति क्कधातोरगमः । तस्मिन् परे सम् इतुपसर्गस्य रुः इत्यादेशः स्यात् । “अलोऽन्त्यस्य” इति समी मकारस्यायमादेशः । उकार इत् ‘रु’ इति स्थितिः । ढचि सम् क्क ढच् इति स्थिते “सम्परिभ्यां करोती भूषणे” इति सुटि ततः अनेन रुत्वे सर् क्क ढ इति जाते—

१३६ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥८॥१॥२॥

दी— । अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्य अनुनासिको वा स्यात् ।

In this section on रु the letter that precedes रु optionally becomes nasal. Here the letter preceding रु is the च in स । Hence we get optionally सर् क्क ढ । As regards the other form let us see—

मित— । ‘चव’ चस्मिन् “मनुवसो रु—” इति प्रक्रान्ते रु-प्रकरणे । यत्तु “समनुवो रुः” इति प्राक्गतं प्रकरणं द्वितीयेऽध्याये तत्र न । ‘पूर्वस्य’ इति रोः

पूर्वस्य । 'तु' इति भेदे दर्शयति—रुविधिर्नित्यः रीः पूर्वस्य तु वैकल्पिकः ॥ इह रीः पूर्वः सकारस्यः अकारः । तस्य वैकल्पिके अनुनासिके कृते संर्, स्तु ढच् इति जातम् । यद्ययं वैकल्पिकः, पचे पुनः किं भवति इत्याह ।

१३७ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ॥८।३।४॥

दी— । अनुनासिकं विहाय रीः पूर्वस्मात् परः अनुस्वारागमः स्यात् ।
“खरवसानयोर्विसर्जनीयः” ।

Avoiding the nasal we get the augment अनुस्वार after what precedes र् । This gives the alternative सं र्, स्तु ढच् । In both these the र् becomes विसर्ग by “खरव—” । Hence the result—संः स्तु ढच्,—संः स्तु ढच् । Next—

मित— । ‘अनुनासिकात्’ अनुनासिकं विहाय अनुनासिकपचं परित्यज्य पचान्तरे इत्यर्थः ‘अनुस्वारः’ क्रियते । कस्य स्थाने अनुस्वारः ? नञ्चयं कसचित् स्थाने किन्तु आगम एव ‘रीः पूर्वस्मात्’ अकारात् ‘परी’ भवति । एतेन संर्, स्तु ढच्—संर्, स्तु ढच्, इति पचवधे जाते उभयत्र “खरव—” इति रकारस्य विसर्गः । ततः प्राप्तं संः स्तु ढच्,—संः स्तु ढच्, इति । शेषमयं ।

१३८ । विसर्जनीयस्य सः ॥८।३।४॥

दी— । खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । पृथग्वादेन “वा शरि” (१२१—८।३।३६) इति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते “संपुंकानां सो वक्तव्यः” (वार्तिक) । संस् स्कर्ता—संस् स्कर्ता ।

विसर्ग becomes स when a खर् follows. In modification of this by “वा शरि” the विसर्ग optionally becomes स or stands unaltered when शर् follows. But special provision is made for सम् by “सं पु—” which directs स always for the विसर्ग of सम् । Hence संः स्तु ढच्,—संः स्तु ढच्, become संस् स्कर्ता—संस् स्कर्ता ।

मित— । इह व्याख्यातारः “खरवसानयोः—” इत्यत्रः खर्भावसानुवर्तयन्ति नावसानमपि । तच्च मण्डूकपुराणा इह सम्बध्यते । तदाह ‘खरि’ इति । तेन

उदाहरणे विसर्गस्य नित्यं सकारः प्राप्तः । इतः पुनः “वा श्रि” इति वैकल्पिकं सकारं शक्तिः । समाधिमाह “सं पुं—” इति । सम् पुम् कान् इत्येतेषां विसर्गस्य नित्यं सः । एतेन संसं स्कर्ता—संस्कर्ता इति रूपद्वयम् । ननु ‘संस्’ इत्यत्र ‘संस्’ इति संयोगी सकार आदिः । परतश्च ककारो भवति । तत् “स्त्रीः संयोगाद्योः—” (पा० १२८) इति सकारलोपे ‘स्’ इत्येव भवति । सैवम् । “स्त्रीः—” इत्येतत् प्रति असिद्धः प्रथमः सकारः । तेन न लोपः ॥

दी— । “समो वा लोपमेके” इति भाष्यम् । लोपस्यापि रूपकरणा-
स्थत्वात् अनुस्वारानुनासिकाभ्याम् एकसकारं रूपद्वयम् ।

The Bhashya remarks that some want the elision of the *म* of सम् । The elision again, as it occurs in the section on रु, brings in the अनुस्वार and the अनुनासिक । Hence we get the two forms संस्कर्ता and संस्कर्ता with only one स ।

मित— । ‘एके’ अन्ये । ‘इच्छन्ति’ इति पूरणीयम् । “अस्तीत्यस्य” इति समो सकारश्च लोपः । लोपोऽयं रूपकरणे विहितः । तत्र च अनुस्वारानुनासिकौ अधिकृतौ । तत् सत्यपि लोपे पर्यायेण तौ भवतः । तेन संस्कर्ता—संस्कर्ता इति ‘एकसकारं रूपद्वयम्’ ॥

दी— । द्विसकारं तु उक्तमेव । तत्र “अनचि च” इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मा-
नीययमानाम् अकारोपरि शबुं च पाठस्य उपसंख्यातत्वेन अनुस्वारस्यापि अनुत्वात् ।

The two forms with a double स have already been noticed. In them the स may be optionally doubled by “अनचि च” and two additional forms obtained with a treble स । This is because the अनुस्वार is counted as a vowel for the भाष्य wants to read अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय and यम् after च and also among the श्रि in the Siva-sutras. Hence we get संस्स्-
स्कर्ता—संस्स्स्कर्ता with a treble स ।

मित—। 'उक्तमिव' लोपाभावे इत्वे इत्यर्थः। 'तच्च' द्विसकारकूपस्ये। 'विसकारम्' संस्, संस्, इत्येतयोः संस्, संस्, इति सति। ननु "अनचि च" इति अचः परस्येव यरः द्वित्वं शक्ति संस्, इत्यत्र तु न अचः परः सकारः, तत् कथं द्वित्वम्? अत्र अनुस्वारादीनां शिवस्वेषु अकारात् परं पाठः श्रुत्वा पुनः पाठः अङ्गीकृतः। तेन अनुस्वारः लक्ष्यदृष्ट्या कचित् अच्, कचिच्च इत्। इह अजिति स्तत्रताम्।

दी—। अनुनासिकवृतां लयाणां "शरः खयः" (वार्तिक) इति कद्वित्वे षट्।

The three forms with the nasal optionally duplicate the क by the Varttika "शरः खयः" which means that खय, letters are optionally doubled when coming after a शर्। Here क comes after स, hence the duplication. This gives three additional forms with a double क—altogether six forms. This is true also of forms with an अनुस्वार।

मित—। 'अथायान्' एकसकारद्विसकारविसकारवतामिति शेषः। वार्तिके 'शरः' इति पञ्चमी 'खयः' इति षष्ठी। 'वा' इति वसन्ति। शर उत्तरस्य खयः हे वा स्तः इत्यर्थः। शर्, इति श्रवसाः, खय इति वर्गप्रथमद्वितीयाः। तेनेह सकारात् ककारस्य द्वित्वविकल्पः। एकककारं द्विककारश्च रूपद्वयम्। सकारस्यापि प्रागुक्तैरेकत्वादिति 'षट्' रूपाणि।

दी—। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश।

The three forms with अनुस्वार yield six through reduplication of क as before and then twelve altogether if अनुस्वार too is doubled by "अनचि च" (48) the अनुस्वार being a शर्, which is a variety of यर्।

मित—। 'अनुस्वारस्यापि' इति ककारस्य अनुस्वारस्य च इत्यर्थः। 'अनुस्वार-वतां' प्राग्वत् ककारस्य द्वित्वे षट्, रूपाणि। विशेषस्य अनुस्वारस्य श्रुत्वा पाठान्,

इह च चतुस्वारात् परम् अजभावात्, “अनधि च” इत्यनुस्वारस्य वैकल्पिकं हिलं भवति । तेन दादम रुपाणि । साकल्येन च द्वयीः पञ्चदशोऽष्टादश भेदाः ।

दी— । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे, वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च, एकतं द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत् ।

Of these 18 forms if the त् is doubled optionally by “अचो रङाभ्याम्—”, then these with a single त् yield another 18 with a double त् । Now the Varttika “यथी मयी—” (54) is also explained as—मय्, after यण् is doubled optionally. Here after र which is a यण् we have त् which is a मय् । Hence doubling this त् we get 18 others with a treble त् । Altogether 54 forms.

मित— । “अचो रङाभ्याम्—” इति ‘तकारस्य द्वित्वे’ । “यथी मयी—” इति ‘वचनान्तरेण’ । वार्त्तिकमेतत् “संयोगान्तस्य लोपः” (५४) इत्यत यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमी इति पञ्चे यथी द्वित्वपरतया व्याख्यातम् । व्याख्यानान्तरञ्च यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी इत्यस्ति । तदपि प्रामाणिकमेव । तस्मिन् पञ्चे वितकारकरूपे प्रथमस्तकारः यणः परः । अनेन तस्य पाथिके द्वित्वे वितकारकं रूपमापद्यते । एतावतः समेतानि ‘चतुःपञ्चाशत्’ रुपाणि ।

दी— । अष्टोऽनुनासिकत्वे अष्टोत्तरं शतम् ।

Lastly the अण् at the end (i. e., the आ in ता, त्ता, त्त्ता) may be optionally nasal by “अथोऽप्रत्यक्षस्य—” (११०) । Thus in all there are 108 different forms.

मित— । “अथोऽप्रत्यक्षस्य—” इति आकारस्य पाथिकमनुनासिकत्वम् । एतेन संस्कारा—संस्कारा इत्यादीनि अष्टोत्तरशतानि रूपानि भवन्ति ।

१३८ । पुमः ख्यम्परे ॥ ८॥ १॥ ६॥

दी— । अम्परे खयि पुमशब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे “—अप्रत्ययस्य” इति पत्वपभ्युदासात् ५ क ५ पयोः प्रासौ, अव्युत्पत्तिपक्षे

तु पत्वप्राप्तौ, “संपुंकानाम्—” इति सः । पुँस्कोकिलः—पुँस्कोकिलः ।
पुँस्पुलः—पुँस्पुलः । ‘अम्परे’ किम् ? पुँजीरम् । ‘खयि’ किम् ?
पुँदासः ।

पुम् takes ह् when a खय् letter preceding an अम् letter follows, पुम् is the word पुम्स् with the स elided. पुमान् कोकिलः if compounded gives पुम्स् कोकिलः । The स elides leaving पुम् कोकिलः । Substituting ह् for म we get पुर् कोकिलः=पुँः कोकिलः—पुँः कोकिलः as before. Now पुम्स् is sometimes treated as a primitive word sometimes as a derivative. If a derivative then the विसर्ग here is in a प्रत्यय and is therefore excluded from the operation of the rule “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” । Hence there is no ष and ँ क comes in by “कुञ्जोः ँ क ँ पौ च” । If a primitive then the same rule directs ष । Both these are barred by “संपुंकानां—” which substitutes म for विसर्ग । Hence पुँस्कोकिलः &c. Why say अम्परे ? Witness पुँजीरम् where क is followed by ष which is not an अम् and we do not get ह् &c. Why खयि ? Witness पुँदासः where द् is not a खय् and there is no ह् ।

नित— । ‘पुम्’ इति लुप्तसकारः पुम्स् शब्दः । ‘अम्’ इति प्रत्याहारः । अम् परी यस्मात् ‘अम्परे’ । तादृशे ‘खयि’ परे । ‘ह्’ इत्यनुवर्तते । ‘पुमान् कोकिलः’ इति समासे ‘पुम्स् कोकिलः’ इति स्थिते “संयोगान्तस्य लोपः” इति सखीपे ‘पुम् कोकिलः’ । इत्वे अनुस्वारानुनासिकाभ्यां पुर् कोकिलः—पुँर् कोकिलः । “खरव-सानयोः—” इति विसर्जनौये पुँः कोकिलः—पुँः कोकिलः । इह प्रधातीर्मुम्सन् प्रत्यये पुम्स् इत्येकः पञ्चः—‘इरात्पत्तिपञ्चः’ । तत्र विसर्गोऽयं प्रत्ययजातः । तथा सति “इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” इति षत्वात् पर्युदस्योऽयं विसर्गः । तेन ँ क ँ पौ प्राप्ते । परन्तु “संपुंकानाम्—” इति ँ क ँ पौ बाधित्वा सकारं विधत्ते । ततश्च पुँस्कोकिलः—पुँस्कोकिलः इति रूपवयम् ॥ पञ्चान्तरे पुम्स् इत्येरात्पत्तिपञ्चं प्रातिपदिकम्—‘अवृत्पत्तिपञ्चः’ । तत्र ‘पुँः कोकिलः’ इत्यत्र “इदुदुपधस्य—” इति षत्वे प्राप्ते “संपु—” इति सः । पुँस्कोकिलः इति रूपम् । ‘पुँः कोकिलः’ इत्यत्र तु अनुस्वारेण व्यवधानात् उदुपधत्वं नास्ति । तेन न षः । ँ क इति

प्राप्तः । तस्य वाचिन सः, 'पु'स्त्रीकिलः' इति रूपम् ॥ पुंसः पुनः इति समासे पुंस्त्वः—पुंस्त्वः ।

दी— । “ख्याजादेशे न” (वार्त्तिक) पुंख्यानम् ।

There is no *र* when ख्याञ्, the substitute of चञ् follows. Thus पुंसः ख्यानम् when compounded gives पुंख्यानम् ।

मित— । “चञिङः ख्याञ्,” इति चञ्धातोराईधातुके ख्याजादेशः । छत्रि च ख्यानमिति रूपम् । पुंसः ख्यानमिति समासे पुन ख्यान इति स्थिते प्राप्तं इत्यादिकं प्रतिषिध्यते ।

१४० । नञ्छव्यप्रशान् ॥ ८।३।७॥

दी— । अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य *रः* स्यात् । न तु प्रशान्-शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्रुत्वम् । शार्ङ्गि^१ शिखिन्धि—शार्ङ्गि^२-शिखिन्धि । चक्रिंस्त्रायस्व—चक्रिंस्त्रायस्व । ‘पदस्य’ किम् ? इन्ति । ‘अम्परे’ किम् ? सन् त्सरः । त्सरः खड्गमुष्टिः । ‘अप्रशान्’ किम् ? प्रशान् तनोति ।

A पद ending in न except प्रशान् takes *र* when a *क्ष्व* letter follows with an *चम्* letter coming after it. In शार्ङ्गिन् छिन्धि first the न becomes *र* (*र*), then *र* becomes विसर्ग, next the विसर्ग becomes स, lastly the स becomes श । Also these changes follow along two different lines starting with *र*, viz, the nasal line and the श्रुतसिक्क line. Here the final forms are शार्ङ्गिंश् छिन्धि and शार्ङ्गिंश् छिन्धि । Similarly चक्रिंस् त्रायस्व &c. Why पदस्य ? Witness इन्ति where though त followed by चम् comes after न we have no change because इन् is not a पद । Why अम्परे ? Witness सन् त्सरः—a good grip of the sword—without change because स is not चम् । The grip of a sword is called त्सर । Why अप्रशान् ? Witness प्रशान् तनोति without change though the conditions are there.

मित—। 'अम्परे' इत्यनुवर्तते। 'रु' इत्यस्ति। 'पदस्य' इत्यधिकृतम्। 'नः' इति तस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधिः। 'नकारान्तस्य पदस्य' इत्यर्थे 'नः पदस्य' इति। 'अप्रशान्' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। न प्रशान् शब्दस्य इत्यर्थः॥ 'शाङ्गिन्' इति स्थिते नस्य रुः। अनुस्वारानुनासिकाभ्यां पञ्चदशम्। उभयव "स्वरवसान—" इति रीर्विसर्गः। "विसर्जनोयस्य सः" इति विसर्गस्य सः। "सोः युना" इति सस्य शः॥ प्रशान्त्यतीति क्तिपि "अनुनासिकस्य क्तिप्सोः—" इत्युपधादीर्घः। "मी नो धातोः" इति मकारस्य नकारः। तेन प्रशान् इति प्रातिपदिकम्। तस्य च प्रथमेकवचने प्रशान् इति पदम्। "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (८।१।७) इत्येतत् प्रति "मी नो—" (८।२।६४) इत्यस्य असिद्धत्वात् नलोपो न भवति॥

१४१। नृन् पि ॥८।३।१०॥

दी—'नृन्' इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे।

The word नृन् optionally takes रु when प follows. In नृन् पाङि with रु and the nasal and अनुनासिक we have नृँर पाङि—नृँर पाङि। Nex र changes into विसर्ग and then—

मित—। 'नृन्' इति नृशब्दस्य शसि रूपस्य अनुकरणम्। लुप्तषष्ठौकमेतत् तदाह 'नृन् इत्यस्य' इति। "उभयवच" इत्यतः 'उभयथा' इत्यनुवर्तते, तेन रुत्वविकल्पः। तदाह 'रुः स्यात्' इति। नृन् पाङि इत्यत रुत्वे अनुनासिकानुस्वाराभ्याश्च नृँर, पाङि—नृँर, पाङि इति। रस्य "स्वरवसान—" इति विसर्गे नृँर पाङि—नृँः पाङि इति। ततो "विसर्जनोयस्य सः" इति प्राप्ते।

१४२। कुप्वोः ५ क ५ पौ च ॥८।३।३७॥

दी—। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनोयस्य क्रमात् जिह्वामूलीयोपध्मानोयो स्तः। चात् विसर्गः। नृँ ५ पाङि—नृँ पाङि—नृँः पाङि—नृँ पाङि।

विसर्जनोय becomes जिह्वामूलीय when कवर्ग follows and उपध्मानीय when पवर्ग follows, or optionally it remains as विसर्ग by virtue

of the च in the rule. Both जिह्वामूलीय and उपधानीय have the common form ॡ resembling half a विसर्ग. The क and प are attached to facilitate pronunciation and also to indicate the character whether the उच्चारणस्थान is to be that of कवर्ग or पवर्ग. In the examples विसर्गे becoming उपधानीय we have नृ ॡ पाहि—नृ ॡ पाहि. If it stands as विसर्ग we get नृः पाहि—नृः पाहि. नृ itself being optional we have नृन् पाहि without नृ. Hence altogether there are five forms.

नित—। 'कु' इति कवर्गः 'पु' इति पवर्गः। 'कुपोः' इति सप्तमी। 'कवर्गे पवर्गे च परे' इत्यर्थः। 'विसर्जनीयस्य' इति स्थानी अनुवर्तते। 'ॡ क' 'ॡ प' इत्येतयोः अर्द्धविसर्गसदृशो वचः ककारात् प्राक् जिह्वामूलीयः, पकारात् उपधानीयः। उभयोरेकमेव रूपम्। उच्चारणार्थं विवेकार्यं च ककारपकारयोरनुवक्तुम्। ककारे जिह्वामूलीयः पकारे उपधानीय इति। 'क्षमात्' इति यथासंख्यम्। कवर्गे परे जिह्वामूलीयः पवर्गे च उपधानीयः इत्यर्थः। 'चात् विसर्गः' सूते चकारयङ्घात् 'विसर्जनीयः' इत्यस्य समुच्चय इत्यर्थः। एवमिह विसर्जनीयस्य कवर्गे परे जिह्वामूलीयो वा विसर्जनीयो वा, पवर्गे उपधानीयो वा विसर्जनीयो वा इत्यादिशब्दवस्था। उदाहरणयोः उपधानीये नृ ॡ पाहि—नृ ॡ पाहि इति, विसर्गपक्षे नृः पाहि—नृः पाहि इति रूपाणि। रूपाभावे नृन् पाहि ॥ इह मुद्रितेषु पुस्तकेषु उदाहरणानि अनुक्ता एव "येन नाप्राप्ते" इत्यादि विचारोऽवतारितः। उदाहरणविषये प्रसङ्ग एव तस्य। उदाहरणानां परमेव तत् युज्यते। मन्वे लिपिकरप्रमादकृतोऽयं विपर्यासः ॥

दो—। "येन नाप्राप्ते"—न्यायेन "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्यापवादोऽयम्, न तु "शर्परे विसर्जनीयः" इत्यस्य। तेन "वासः क्षौमम्" इत्यादौ विसर्ग एव।

By the maxim "येन नाप्राप्ते—" (Only what inevitably presents itself is barred by a special rule) this rule bars the rule "विसर्जनीयस्य सः" and not "शर्परे—"। Hence we have विसर्गे in वासः क्षौमम् &c.

मित—। “येन नाप्राप्ते” इति न्यायस्य सुखम्। न्यायस्तु “येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकः” इति। अयमर्थः—प्राप्तं प्राप्तिः उपस्थितिः। भावे क्तः। अप्राप्तम् अप्राप्तिः। न अप्राप्तम् नाप्राप्तम् नियतोपस्थितिः। नञ् इयं प्रकृतार्थे द्रष्टव्येति। “येन नाप्राप्ते” यस्य नियतोपस्थितौ सत्यां ‘यो विधिरारभ्यते स’ विधिः ‘तस्य’ नियतोपस्थितस्य एव ‘बाधको’ भवति नान्यस्य। ‘येन’ इति अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया। “न लोको—” इति षष्ठी निषेधः। अकृते “कुप्रीः—” इति सूत्रे कखयोः पक्षयोश्च परतः “विसर्जनौयस्य सः” इति सकारो दुर्वारः। तेनात्र “विसर्जनौयस्य—” इति सूत्रम् अवश्यं प्राप्तम्। कृते तु सूत्रे तस्य बाधः। “शर्परे विसर्जनौयः” इति तु केवलयोः कुप्रीः न प्राप्नोति, तत् तस्य बाधो न भवति। ‘तेन वासः चोभामिव्यादौ’ “शर्परे” इत्यनेन ‘विसर्गे एव’। कृतेपि जिह्वामूलीयादौ तस्य “शर्परे—” इत्येतत् प्रति असिद्धत्वात् पुनरपि विसर्गो भवति इतीह ‘एव’ शब्दस्यार्थः।

१४३। कानाम्नेङिते ॥८।३।१२॥

दी—। कानकारस्य रुः स्यात् आन्नेङिते परे। “संपुंकानाम्—” (वार्त्तिक) इति सः। यद्वा—

The न of कान् becomes रु when its duplicate follows. Thus in कान् कान् we get कार् कान्। With nasal and अनुस्वार we have कार् कान्—कार् कान्। Next by “स्वर—” काः कान्—काः कान्। The rule “विसर्जनौयस्य सः” now applies but is barred by “कुप्रीः—” which again is set aside by “संपुंकानाम्—”। Thus the final forms are काक्कान्—काक्कान्। Or we may say that the स here is got by—

मित—। ‘कान्’ इति किमशब्दस्य शसि रूपस्यानुकरणं लुप्तषष्ठोक्तं पदम्। रुः इत्यस्ति। ‘आन्नेङित’ कृतचित्स्य द्वितीयाहम्। तद्यिन्परे रुः। “अलोऽन्यस्य” इति ‘नकारस्य रुः’। कान् कान् इति बोधार्था द्विवचनम्। कृतादिषु कृतेषु काः कान् काः कान् इति जाते “कुप्रीः—” इति जिह्वामूलीयः प्राप्तः। तदपवादिक “संपुंकानाम्—” इति सः। अथवा सकारार्थे कक्तादिषु पाठः करिष्यते ॥

१४४। कस्कादिषु च ॥८॥३॥४८॥

दी—। ॐ क ॐ पयोरपवादः। एषु इण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यात्, अन्यस्य तु सः। काँस्कान्—काँस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। आकृतिगणोऽयम्।

In words listed under the कस्कादि class the विसर्ग is seen changed into ष after इण् letter, into स after other letters. This bars जिह्वामूलीय, उपध्मानीय and विसर्जनीय। Thus supposing कान् to be of this class we get काँस्कान् and काँस्कान्। Similarly कौतस्कुतः, सर्पिष्कुण्डिका &c. कस्कादि is an unclosed list the constituents to be gathered from usage.

मित—। 'कुशोः' इत्यस्ति 'विसर्जनीयस्य सः' इति च। 'कस्काः' इत्येवमादिषु शब्देषु कुशोः परयोः विसर्जनीयस्य सत्वं भवति। किमविशेषिण सः? नित्याह 'इण उत्तरस्य षः अन्यस्य सः' इति ॥ यत्र रुत्वे कृते विसर्गस्तवानुनासिकानुस्वाराभ्यां षेरूपम्। काँस्कान्—काँस्कान्। 'कुतः कुतः', सर्पिः कुण्डिका, धनुः कपाल इत्यादिषु तु स्वाभाविकान् सकाराज्याती विसर्गः न तु रुत्वात्। तेन एकमेव निरनुनासिकं रूपम् ॥ कुतः कुतः आगत इत्यर्थे अण्। सम्प्रधारणाविषये स्वार्थे द्विवचनम्, इति केयटः। कर्मधारयवद्भावः ॥ आकृत्या प्रयुक्तेन स्वरूपेण गण्यते आकृतिगणः कर्मणि घञ्। प्रयोगतो विशेष्य इत्यर्थः ॥

१४५। संहितायाम् ॥६॥१॥७२॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

Having taken up the word संहितायाम् as pervading the entire section—

मित—। अधिकारम्वमेतत्। अतः परं संहिताधिकार इत्यर्थः।

१४६। छे च ॥६॥१॥७३॥

दी—। ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् संहितायाम्। चुत्वस्य असिद्धत्वात् जगृत्वेन वः। ततश्चत्वंस्य असिद्धत्वात् पूर्वं चुत्वेन जः। तस्य

चत्वेन चः । चुत्वस्य असिद्धत्वात् 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वं न ।
स्वच्छाया । शिवच्छाया ।

In the matter of euphonic combination, a short vowel takes the augment तुक् when छ follows. compounding स्खसा छाया we get स्ख छाया । The च in स्ख being a short vowel takes तुक् which drops उ and क । This gives स्खत् छाया । Here two rules present themselves—(1) त being पदान्त it should become द by "भ्रजोः—"; (2) In contact with छ it ought to become च by "क्षोः—". The च being the result of a subsequent rule would be असिद्ध even if allowed. Hence it is avoided. The result then is स्खद छाया । Here again two rules come in—(i) द should be ज by "क्षोः—"; (ii) द should be त by "खरि च" । The त is avoided because असिद्ध । The form now is स्खज् छाया । Finally ज becomes च by "खरि च" yielding स्खच् छाया । Similarly शिवच्छाया । The च here cannot become क because the rule "चोः कुः" does not apply, the चवर्ग being असिद्ध with respect to that rule.

मित— । 'ऋखसा तुक्' इति वर्तते । 'संज्ञितायाम्' इत्यधिकारः । तदा ह 'ऋखसा' इत्यादि ॥ स्खसा छाया इति समासे स्ख छाया इति स्थिते तुक् । कित्वात् अन्तावयवः । स्खत् छाया इति जाते तकारस्य जश्चत्वेन दकारः चुत्वेन च चकारः प्राप्तः । परिण सृजेण चकारः पूर्वेण तु दकारः । तत् दकारं प्रति चकारः असिद्धः । कृतेऽपि अकृतेऽपि चकारे दकारः प्रवर्तते । तत् च कारं परिहृत्य दकार एव क्रियताम् । एतेन स्खदछाया इति स्थितम् । इहापि चो पचो दकारस्य जकारः क्रियतां तकारो वा । तकारस्य असिद्धत्वात् जकारः क्रियते । स्खज् छाया इति च भवति । ततो जकारस्य चकारे स्खच्छाया । स्खक्छाया इति तु न भवति । परसृजेण कृतयवर्गः "चोः कुः" इत्येतत् प्रति असिद्धः । असति चवर्गे कवर्गोऽपि नास्ति ॥

१४७ । आङ्माडोख ॥६॥१॥७॥

दो— । एतयोश्चे परे तुक् स्यात् । "पदान्ताद्वा" (१४६) इति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ।

आङ् and माङ् take the augment तुक् when छ follows. This is obligatory and modifies the optional तुक् enjoined by “पदान्ताद्वा ।”

मित—। ‘तुक्’ अनुवर्तते ‘छे’ इति च । ‘आङ्माङोः’ इति षष्ठ्या स्थानि-
निर्देशः । ‘आङ्’ इति अर्थविशेषे ङित् । “इषदर्थे” क्रियायोगे मय्यादाभिषिधौ
च यः । एतमातं ङितं विद्यादाक्यभरणयोरङित् ॥ ‘माङ्’ इति लुङो निमित्तं
ङित् । अङित्वीरेतयोः “पदान्ताद्वा” इति विकल्पः । आं द्वित्रं किल तत्—
आच्छिन्नं किल तत् । माच्छिनत्तु—माच्छिनत्तु ।

१४८ । दीर्घात् ॥ ६।१।७५॥

दी—। दीर्घात् छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु छस्य,
“—सेनासुराच्छाया—” इति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ।

There is तुक् when छ follows a long vowel. The तुक् is the augment of the long vowel not of छ as is indicated by “—सेनासुराच्छाया—” (828) of Panini himself. Thus चे छिद्यते gives चेत् छिद्यते = चेच्छिद्यते ।

मित—। ‘छे तुक्’ इत्यस्ति । ‘दीर्घात्’ इति गम्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी ।
दीर्घात् यः छः तस्मिन् इत्यन्वयः । कस्य तुक् इत्याह्वयामाह ‘दीर्घस्यायं तुक्’
इत्यादि । कथं ज्ञायते दीर्घस्य तुक् न छस्य इति तवाह—सूत्रकारेण तु “विभाषा
सेना—” (८२८) इति सूत्रे ‘सुराच्छाया’ इति स्थिते सुराच्छाया’ इति हकारात्
प्राक् दीर्घस्य आकारस्य तुक् कृतः ॥ पुनः पुनश्चिन्नत्ति इति छिद् यङ् ते इति
स्थिते क्रमात् छिद् छिद् यङ् ते छि छिद् य ते चि छिद्यते चे छिद्यते इति प्राप्ते
चे इत्यतः परमनेन तुकि चेत् छिद्यते—चेच्छिद्यते ॥

१४९ । पदान्ताद्वा ॥ ६।१।७६॥

दी—। दीर्घात् पदान्तात् छे परे तुक् वा स्यात् । सप्तमोच्छाया—
सप्तमोच्छाया ।

तुक् is optional when छ follows a long vowel final in a पद ।

मित—। 'हे तुक्' इत्यस्ति । 'दोघात्' इत्यनुवर्तते । दोघात् पदान्तात् परः यः कः तस्मिन् सति तस्यैव पदान्तस्य तुक् इति प्राग्वदन्वयः ।

इति हल्सन्धिप्रकरणम्

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

दो—। "विसर्जनीयस्य सः" (१३८) । विष्णुस्त्राता ।

Explained already. Here it is only a reminder.

मित—। विष्णुः स्त्राता इत्यत्र सत्वे विष्णुस्त्राता ।

१५० । शर्परे विसर्जनीयः ॥ ८।३।३५॥

दो—। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः न तु अन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्वामूलीयश्च न ।

If however the खरि is followed by a शर् the विसर्जनीय stands unchanged as विसर्जनीय without becoming anything else. Thus in कः त्सरुः there is स after त, hence the विसर्जनीय does not become स । Similarly in घनाघनः क्षोभणः there is स after क, hence no जिह्वामूलीय though expected by "कुपोः—".

मित—। 'खरि' इत्यस्ति 'विसर्जनीयस्य' इति च । किम्भूते खरि इत्याह शर् परो यस्मात् तादृशे खरि । 'अन्यत्' किं प्राप्तमिति दर्शयति कः त्सरुः इत्यत्र सत्त्वं प्राप्तं 'न तु' भवति । घनाघनः क्षोभणः इत्यत्र जिह्वामूलीयः प्राप्तः सोऽपि न भवति ।

१५१ । वा शरि ॥ ८।३।३६॥

दो—। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते—हरिश्शेते ।

But when शर् follows the विसर्जनीय optionally becomes विसर्जनीय । Thus in हरिः शेते we have हरिः शेते when the विसर्जनीय

remains unchanged. This being optional we have the alternative हरिस् श्नेते by “विसर्जनौयस् सः” (138). Next changing स into श् by “स्त्रीः—” we have हरिश् श्नेते ।

मित—। ‘विसर्जनौयस् विसर्जनौयः’ इत्यस्ति । ‘शर्परे’ इति न सम्बध्यते, तदाह ‘शरि परे’ इत्यादि । विसर्जनौये हरिःश्नेते । पक्षे सत्वे हरिस् श्नेते, युक्ते हरिश् श्नेते ।

दी—। “खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः” (वार्तिक) । रामः स्थाता—रामः स्थाता । हरि स्फुरति—हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च तैरूप्यम् ।

The विसर्ग elides optionally if the शर् that follows is itself followed by a खर् । In रामः स्थाता the थ that follows स is a खर्, hence eliding the विसर्ग we get राम स्थाता । Without elision the form is रामः स्थाता on which “वा शरि” operates yielding रामः स्थाता with विसर्ग and रामस् स्थाता with स—three forms altogether. Similarly in हरिः स्फुरति ।

मित—। खर् परो यस्मात् स ‘खर्परः’ । तादृशे शरि परे विसर्गस्य पाचिको लोपः । ‘रामः स्थाता’ इति स्थिते विसर्गलोपे ‘रामस्थाता’ । लोपानामे “वा शरि” इति विसर्जनौये ‘रामः स्थाता’ पक्षे “विसर्जनौयस् सः” इति ‘रामस् स्थाता’ इति त्रीणि रूपाणि । वीष्णवे रूपाणि इति व्यङ्, स्नाथे वैरूप्यम् । एवं ‘हरिः स्फुरति’ इत्यपि ।

दी—। “कुप्त्रोः क ऋ पौ च” (१४२) । क ऋ करोति—कः करोति । क ऋ खनति—कः खनति । क ऋ पचति—कः पचति । कः फलति—कः फलति ।

Already explained. Here it is only a reminder—that what follows is on कुपोः ।

मित—। व्याख्यातं प्राक् । अथ तु स्मरणायां पुनरुक्तिः कुपोः प्रकरणे वर्तते इति ।

३३२ ॥ अथर्ववेदः ॥ ३३३ ॥

दो— । विसर्जनीयस्य सः स्यादपदायोः कुप्पोः परयो । पाश-
कल्पककाम्येषु इति वाच्यम् (?) । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् ।
यशस्काम्यति ।

विसर्ग becomes स when कर्ग or पवर्ग follows but does not
lead in a पद । This applies to the affixes पाश, कल्प, क, काम्य ।
Thus पयःपाशम् पयस्पाशम् foul-water ; यशःकल्पम् यशस्कल्पम् almost
a name ; यशःकाम्यम् यशस्कम् ; यशःकाम्यत्तिप् यशस्काम्यत्तिप् यशस्काम्यति ।

मित— । 'विसर्जनीयस्य' इति 'कुप्पोः' इति च अस्ति । 'अपदायोः' इति च अस्ति । 'अपदायोः' इति च अस्ति । 'अपदायोः' इति च अस्ति ।
'कुप्पोः' इत्यस्य विशेषणम् । 'अपदायोः' इति च अस्ति । 'अपदायोः' इति च अस्ति । 'अपदायोः' इति च अस्ति ।
मुद्रितेषु पुस्तकेषु 'पाशकल्पककाम्येषु' इति वार्तिकरूपेण उपस्थापितम् । वस्तुतस्तु
प्रस्तुतस्य सूत्रस्य विवरणमात्रमेतत् न वार्तिकम् । इतिहासात् 'पाशकल्पककाम्येषु'
इत्येवमात्रमेवोक्तम् । अत्र टीकाकारैर्विस्तृतं 'सम्भवप्रवर्तनमेतत् न परिग्रहणम्'
पाशादीनि विहाय सूत्रस्य विवक्षी अस्ति अस्ति इति च अर्थः । अस्ति अस्ति
अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणार्थम् । सति तच्चिन् वार्तिकम् स्यात् । अन्ये 'इति वाच्यम्'
इति अज्ञानता केनचित् योजिवम् ॥ निम्नसूत्रोपपन्नो विसर्गोऽप्यत्रादः ॥
कुत्सितं पयः पयस्पाशम्, ईषद्वन् यशः यशस्कल्पम्, अज्ञातं यशः यशस्कम्, आयानी
यश इत्यति यशस्काम्यति ॥

दो— । "अनव्ययस्येति वाच्यम्" (वार्तिक) । प्रस्तःकल्पम् ।

It has to be stated that this happens only when the विसर्ग
is not in an अव्यय । Thus प्रातर being an अव्यय, the विसर्ग derived
from its र will not become स । Hence प्रातःकल्पम् etc. not
प्रातस्कल्पम् ।

मित— । 'अनव्ययस्य' विसर्जनीयस्य इति किञ्चित् योजिवम् । अन्ये स्थितस्य
विसर्जनीयस्य "अपदायोः" इति अस्ति न अस्ति । अपदायोः इति स्थिति
अपदायोः अस्ति न अस्ति ।

दी—। “काम्ये रोरेवेति वाच्यम्” (वार्तिक)। नेह—गीः काम्यति।

In the case of काम्य, the विसर्ग for this purpose must be one coming from र। Thus गीः काम्यति does not change the विसर्ग into स।

मित—। ‘रीः’ इति शेषे षष्ठी। ‘विसर्जनौयस्य’ इत्यस्ति। स्थानषष्ठी चेद्यम्। रीः यो विसर्जनौयः तस्य स्थाने इत्यर्थः। ‘सः’ इति यीष्णम्। काम्य परे रीः यो विसर्जनौयः तस्य स्थाने एव स भवति नान्यविधस्य विसर्जनौयस्य ॥ यश्चक्षामाति इत्यत्र यश्चक्षब्दस्य “ससञ्जो रः” इति रत्वे विसर्गः। गीः काम्यति इति तु गिरु इति नेसर्गिकस्य रकारस्य विसर्गः। तेन प्रथमस्य सः, न द्वितीयस्य।

१५३। इणः घः ॥८।३।३८॥

दी—। इणः परस्य विसर्गस्य पकारः स्यात् पूर्वविषये। सर्पिष्पाशम्। सर्पिष्कल्पम्। सर्पिष्कम्। सर्पिष्काम्यति।

A विसर्ग coming after इण् changes into घ under conditions as before, i. e., when कवर्ग or पवर्ग follows but does not lead into a पद। Hence सर्पिष्पाशम् etc. the विसर्ग coming after इ।

मित—। ‘कुञ्जो’ इत्यस्ति ‘अपदादौ’ इति च। तेन पूर्ववत् पाशपादिप्रत्यय-विषये एतत् प्रवर्तते। तद्येव उदाहराणि ॥ किञ्च ‘अनव्ययस्य’ ‘रोरेव’ इति वार्तिकद्वयसम्यक् सम्बध्यते। तेन चर्चैः कस्य गीः काम्यति इत्यादिषु न पलम् ॥ ननु सकार एवासु “इण् जोः” इति पलं भविष्यति, किमेतेन सूत्रेण ? न भविष्यति। अपदान्तस्य मूर्धन्यो भवति चयं तु पदान्तः ॥

१५४। नमस्युरसोर्गत्योः ॥८।३।४०॥

दी—। गतिसंज्ञयोरन्योर्विसर्गस्य सः कुप्योः परयोः। नमस्करोति। साक्षात्प्रभुत्वित्वात् कुञ्जो योगे विभाषा। गतिसंज्ञा। तदभावे नमः

करोति । “पुरोऽव्ययम्” इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगति-
त्वात् नेह—पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः ।

When नमस् and पुरस् acquire the designation गति, their विसर्ग becomes स if कवर्ग or पवर्ग follows. Thus नमस्करोति not नमः करोति or नम \sim करोति because नमस् is a गति here. नमस् is included in the साचात्प्रभृति list and therefore optionally becomes गति in connection with the root कृ । In the alternative, नमस् not being a गति, we get नमः करोति । The अव्यय word पुरः is always गतिसंज्ञक, hence पुरस्करोति । पुरः when obtained by declining the word पुर् in the first case—thus पूः पुरौ पुरः—is not an अव्यय and not a गति ; hence पुरः प्रवेष्टव्या not पुरस्यवेष्टव्याः ।

मित— । ‘अपदादौ’ इति निवृत्तम् । ‘विसर्जनीयस्य कुप्पोः सः’ इत्यस्ति । तदाह ‘गतिसंज्ञयोः’ इत्यादि ॥ साचात् प्रभृतिषु नमस्शब्दः पठ्यते, ततः “साचात् प्रभृतीनि च” इति वैकल्पिकौ गतिसंज्ञा । ननु “साचात्प्रभृतिषु अर्थवचनम्” इति वार्त्तिकम् । नमस्करोति इत्यत्र च अर्थो नास्ति । तत् कथमुक्तद्वयसङ्गतिः ? उच्यते—अर्थवचनानु वार्त्तिककारस्य न सूत्रकारस्य तेन सूत्रकारमते सङ्गच्छत एवोदाहरणम् । आगेष्टुः एतदर्थं नमस्शब्दस्य ऊर्थादिषु पाठं कल्पयति तत्र मूलं सङ्गम् ॥ ‘अपदादौ’ इत्यस्य निवृत्तिं दर्शयितुं ‘करोति’ इति तिङन्तमुदाहरति ॥ ‘पूः पुरौ’ इति पुरः इत्यस्य अनव्ययत्वप्रदर्शनार्थम् ॥

१५५ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥८॥३॥४॥१॥

दी— । इकारोकारोपधस्य अप्रत्ययस्य विसर्गस्य यः स्यात् कुप्पोः । निष्प्रत्ययम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । ‘अप्रत्ययस्य’ किम् ? अग्निः करोति । वायुः करोति ।

A विसर्ग that comes after इ or उ and is not in a प्रत्यय changes into य when कवर्ग or पवर्ग follows. Thus निःप्रत्ययम् gives निष्प्रत्ययम् because निर् or निस् is a primitive word and the विसर्ग is but a transformation of its र or स । Similarly आविष्कृतम् etc.

Why say अप्रत्ययस्य? Witness अप्रिः करोति etc., where the विसर्ग comes from सु which is a प्रत्यय and therefore does not change.

मित—। “विसर्जनीयस्य षः कुशोः” इत्यंति । ‘अपदादौ’ इति न सम्बध्यते । ‘अप्रत्ययस्य’ प्रत्ययजातवर्जितस्य । निष्पत्त्युद्भूतमित्यच् । निसः सकारस्य विसर्गः, न चासौ प्रत्ययजातविसर्गः । तेन पत्वम् । एवमुत्तरचाणि, अप्रिः करोति इत्यत्र सुप्रत्ययजातविसर्गः । तेन न पत्वम् ॥

दी—। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम्, कस्कादिषु भ्रातृष्पुत्र-शब्दस्य पाठात् । तेन इह न—भातुः कृपा ।

A विसर्ग arising from an एकादेश does not become ष as is inferred from the inclusion of भ्रातृष्पुत्र in the कस्कादि list for its ष । Hence no ष in भातुः कृपा ।

मित—। “एकादेशशास्त्रं निमित्त” यस्य तादृशस्य विसर्जनीयस्य पत्वं न भवति । यैदि स्यात् कस्कादिषु भ्रातृष्पुत्रशब्दं नैव पठेत् विनापि पाठं पत्वनिर्वाहः स्यात् । तथा च भातुः कस्” इति स्थिते “अत एत” (२७८—५१११११) इति अकारस्य ङिसः अकारस्य च ‘ऐ’ इत्येकादेशः । स च अपरः । तेन भातृ चर्-स-इति जातम् । समुदायस्य पदत्वे संयोगान्मयीपि भ्रातृ चर् इति । “खरवसानयोः—” इति विसर्जनीये भ्रातुः इति रूपम् । “अथ च विसर्गः रकारात्पञ्जातः स च रकारो न प्रत्ययः प्रत्ययाङ्” वा । तेन भ्रातुः पुचः इति संहितायां “इदुदुपचस्य—” इति पत्वे भ्रातृष्पुत्र इति लभ्यते । सूत्रकारस्तु नैव लभ्यते इति हि मन्यते तत एव कस्कादिषु पठति । अस्माभिः शरणं सत्यम् । एकमेव धारणं दृश्यते । रकार इह विसर्गस्य निमित्तम् । एकादेश उकारः पुनः रकारस्य निमित्तम् । यस्यस्या एकादेशोऽयं विसर्गस्य निमित्तम् । नूनम् ‘एकादेशनिमित्तकस्य’ विसर्जनीयस्य न पत्वम् इति हि सूत्रकारस्य मतम् । तथा अस्ति ‘भातुः कृपा’ इत्येवमादिषु पत्वं न भवति ।

दी—। “मूढसः प्रतिषेधः” (वार्तिकः) । मूढः कामा ।

The चल् is prohibited of the विसर्जनैय of मुहुः। Thus मुहुःकामा—one who covets it every moment.

मित—। 'विसर्जनैयस्य' इत्यस्ति । 'मुहुः' मुहुश्चशब्दस्य यो विसर्जनैयः तस्य 'प्रतिषेधः' चल्प्रतिषेधः । "वक्तव्यः" इति पूरणीयम् । मुहुः कामयते इति मुहुःकामा । कर्त्तरि अप्रत्ययः ।

१५६ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ८।३।४२ ॥

दी—। तिरसो विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्पोः । तिरस्कृता—तिरःकर्त्ता ।

The विसर्ग of तिरस् optionally becomes स when कर्त्तृ or पवर्ग follows. Thus तिरस्कृता etc.

मित—। 'विसर्जनैयस्य सः कुप्पोः' इत्यस्ति । उदाहरणे पक्षे जिह्वामूलीयोऽपि तिर—कर्त्ता इति । तिरस्कृता अभिभावकः । "तिरोऽन्तर्द्धो" इति गतिसंज्ञा । अन्तर्द्धिरप्यभिभव एव ॥

१५७ । द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ८।३।४३ ॥

दी—। कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेषां विसर्गस्य पकारो वा स्यात् कुप्पोः । द्विष्करोति—द्विः करोति इत्यादि । 'कृत्वोऽर्थे' किम् ? चतुष्कपालः ।

When द्वि, त्रि, चतुः convey the sense of कृत्वसुच्, their विसर्ग optionally changes into ष if कर्त्तृ or पवर्ग follows. The sense of कृत्वसुच् is the repetition of an act. Thus द्विष्करोति does it twice ; etc. Why say कृत्वोऽर्थे ? Witness चतुष्कपालः—on offering cooked in four pans. Here there is no कृत्वोऽर्थे, the विसर्ग is not प्रत्ययजात, hence the ष is compulsory by "इदुदुपधस्य—".

मित—। 'विसर्जनैयस्य षः अन्यतरस्याम्' इत्यस्ति । "कुप्पोः" इति च । 'कृत्वः' इति चतुश्चटानुबन्धः कृत्वसुच्प्रत्ययः । त्रिधाभ्यासतिगणनं तस्यार्थः । तन्निमित्तार्थे द्वित्रिचतुश्चटोभ्याः सुप्प्रत्ययो भवति कृत्वसुच्प्रत्ययस्य । सुक्प्रत्ययः

द्विविचतुरां यो विसर्गः तस्य घः इति फलितम् ॥ यत्वाभावे द्विःकरोति—द्वि-
करोति । चतुरश्रब्दात् सुचिह्नते चतुरस् इति । तस्य सुबलुकि “रात् सस्य”
इति सखीपि ‘सुतुः’ इति रूपम् विसर्गस्य न प्रत्ययजातः किन्तु चतुरो रकाराज्जातः ।
तेन ‘चतुष्कपालः’ इत्यव अप्रत्ययविसर्गत्वात् “इदुदुपधस्य—” इति नित्यं घः ॥
अज्ञते सूत्रे द्विः, त्रिः इति प्रत्ययजातविसर्गत्वात् यत्वं न स्यात्, चतुः इति
नित्यं स्यात् ॥

१५८ । इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ८।३।४४ ॥

दी— । इसुसोर्विसर्गस्य घः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति—सर्पिः
करोति । धनुष्करोति—धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । ‘सामर्थ्ये’
किम् ? तिष्ठतु सर्पिः पिव त्वमुदकम् ।

The विसर्ग of इस् and उस् optionally changes into घ when कवर्ग or पवर्ग follows and there is interdependence. Thus सर्पिष्करोति etc. Here सामर्थ्य is interdependence, i. e., syntactical relation. Why say सामर्थ्ये ? Witness तिष्ठतु etc. where तिष्ठतु सर्पिः is one sentence and पिव त्वमुदकम् is another, consequently सर्पिः and पिव are not syntactically related—no घ etc.

मित— । ‘विसर्जनोयस्य सः कुप्वोः अन्यतरस्याम्’ इति सर्वमस्ति । ‘सामर्थ्ये’
द्विविधम् एकार्थीभावः व्यपेक्षा च । इह व्यपेक्षामात्रं गृह्यते । ‘व्यापेक्षा’ च
अन्वयः । अन्वयः पुनरेकवाक्यतायामिव सम्भवति । एवम् एकस्यैव वाक्यस्य यदा
विसर्जनोयः कवर्गपवर्गौ च अत्र तदा एव विधिः इति फलितम् ॥ सर्पिस्,
श्वीषादिकइस् प्रत्ययः धनुस् इत्युस् प्रत्ययः । तेन “इदुदुपधस्य—” इति यत्वं
न सिध्यति । पदादौ ककार इति “इषः वा” इत्यपि न प्रवर्तते ॥ ‘तिष्ठतु’
‘इत्यादौ’ ‘सर्पिः’ इति ‘पिव’ इति च भिन्नवाक्यस्यमतौ न यत्प्रमाप्तिः ॥

१५९ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ८।३।४५ ॥

दी— । इसुसोर्विसर्गस्य अनुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं घः स्यात्

कुत्रोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । ‘अनुत्तरपदस्थस्य’ इति किम् ?
परमसर्पिःकुण्डिका ।

In a compound the विसर्ग of इस् and उत्स, if not in an उत्तरपद, always changes into ष when कर्ग or पवर्ग follows. Thus सर्पिष्कुण्डिका । Why say ‘अनुत्तरपदस्थस्य—not being in an उत्तरपद’ ? Witness परम etc. Here the first constituent of the compound is परमसर्पिस्, which itself is a compound and has इस् in its उत्तरपद । Hence no ष ।

मित्र—। ‘इसुसोः विसर्जनौयस्य षः कुत्रोः’ इत्यस्ति । “उत्तरपदमिति समासस्य चरमावयवः । ‘इसुसोः’ इत्यवयवघट्टौ । “इसुसन्तः शब्दः यदि कर्गदिना पवर्गादिना वा शब्दान्तरेण समस्यते तदा इसुसोर्विसर्गस्य नित्यं षः स्यात् । स चेत् इसुसन्तः शब्दः स्वयं कस्यचित् समासान्तरस्य चरमावयवः तदा तु न भवति” इति निष्कर्षार्थः ॥ सर्पिः कुण्डिका इति समासे नित्यं षः ॥ परमसर्पिषः इत्यव इसुसन्तः सर्पिस्शब्द उत्तरपदम् । अस्या तु पुनः समासे षत्वं न भवति—परमसर्पिः कुण्डिका ॥

दो—। कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दः असमासे व्यपेक्षाविरोधेऽपि यत्त्वार्थः व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

सर्पिष्कुण्डिका occurs in the कस्कादि list. Apparently this is superfluous but really it serves two purposes there. This is certainly not a compound for then “नित्यं समासे—” applies. Then uncompounded there may or may not be interdependence.

(i) No interdependence. सर्पिस् is a derivative, hence सर्पिः कुण्डिका cannot give ष by “इदुदुपधस्य—” because the विसर्ग is प्रत्ययजात । Hence we expect सर्पिः कुण्डिका । The inclusion into the कस्कादि list bars both these and gives the single form सर्पिष्कुण्डिका ।

(ii) There is interdependence. “इसुसोः सामर्थ्ये” applies and

gives सपिङ्गुलिङ्का—सपिङ्गुलिङ्का—सपिङ्गुलिङ्का. Inclusions in the list gives ष and bars the other two forms.

मित—। एवं सिद्धे सपिङ्गुलिङ्काशब्दे किमर्थमस्य कस्तादिषु पाठः? इह समासे सिद्धः। असमासेऽपि यथा स्वात् तदर्थं पाठः॥ असमासेऽपि व्यपेक्षा चेदस्ति “इमुसीः सामर्थ्ये” इति प्राप्नोति। अथ नास्ति व्यपेक्षा “इणः षः” इति “इदुदुपध—” इति या सिध्यति॥ न सिध्यति। ‘व्यपेक्षायां’ “एतत् सपिङ्गुलिङ्कायां घञि” इत्यादिस्थले “इमुसीः—” इति वैकल्पिकः षः ‘नित्यार्थस्तु’ पाठः। ‘व्यपेक्षाविरहे’ “इह सपिङ्गुलिङ्का पुनः कः” इत्यादिषु “इणः षः” इति न प्राप्नोति कवर्गस्य पदादित्वात्। “इदुदुपध—” इत्यपि न, विसर्गस्य प्रत्ययजातत्वात्। एवमप्राप्ते षत्वे ‘षत्वार्थः’ पाठः॥

१६०। अतः स्तकामिकांसकुशापात्रकुशाकर्णोपवनव्ययस्य
॥५०॥४५॥

दी—। अकारादुत्तरस्य अनव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात् करोत्यादिषु पदेषु न तु उत्तरपदस्यस्य। अयस्कारः। अयस्कासः। अयस्कंसः। अयस्कृन्मः। अयस्पात्रम्। अयःसहिता कुशा अयस्कृशा। अयस्कर्णी। ‘अतः’ किम्? गीःकारः। ‘अनव्ययस्य’ किम्? स्वकासः। समासे किम्? यशः करोति। ‘अनुत्तरपदस्यस्य’ किम्? परमव्ययःकारः।

A विसर्ग, that comes after short अ and is neither in an अव्यय nor in an उत्तरपद, always changes into स if compounded with क, कस, कंस, कुम्भ, पात्र, कुशा, कर्णी। Here क and कस are roots. Hence अयस्कारः and अयस्कासः are उत्तरपद तत्पुरुष। अयस्कंसः, अयस्कृन्म, अयस्पात्रम् are षष्ठी तत्पुरुष। अयस्कृशा is a कर्मधारय of the शाकपार्थिवादि class. अयस्कर्णी is a बहुव्रीहि in the feminine. Why ‘अतः’? Witness गीःकारः without स। Why अनव्ययस्य? Witness स्वकासः—desiring abode in heaven—where स्वर, being an अव्यय the विसर्ग is not अनव्यय and there is no स। Why say

समासे ? Witness यशः करोति । Why अनुत्तरपदस्यस्य ? Witness परमयशः कारः—that which gives great fame—where परमयशः has the विसर्ग in the उत्तरपद, i. e., यशस्, and it does not change.

मित—। ‘विसर्जनौयस्य’ इत्यस्ति । “सोऽपदादौ” इत्यतः ‘सः’ इत्यनुवर्तते । “नित्यं समासे—” इति च सर्वं सम्बध्यते । ‘अतः’ इति पञ्चमी । अथच मिश्रिती-
ऽन्वयः—समासे अतः (परस्य) अनव्ययस्य अनुत्तरपदस्यस्य विसर्जनौयस्य नित्यं सः कप्रभृतिषु उत्तरपदेषु । विसर्गनिष्ठासूत्रीयोपधानीयानामपवादः । अथः करोतीति अयस्कारः । “कर्मण्यप” । अथः कामयते इति अयस्कामः । “शौलिकामि—” इति अथः । अथसः कंसः पात्रभेदः । अथःसहिता कुशा अयस्कुशा, शाकपार्थि-
वादि । किञ्चिदधी रचितं कुशायाम् इत्यर्थः । ईदृशी कटव्याख्याने कारचम् अयोनिमित्तः अयोविकारः इत्यादिषु उक्तोषु स्त्रियां “जानपदकुण्ड—” इति सूत्रेण कुशौ इति स्यात्, सूत्रे तु ‘कुशा’ इति सकारे निमित्तमुच्यते । अथ इव कर्षी अस्याः अयस्कर्षी, “नासिकोदर—” इत्यादिना लीष्ट ॥

१६१ । अधःशिरसौ पदे ॥ ८॥ १४७॥

वी—। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात् पदशब्दे परे । अधस्त्वदम् । शिरस्त्वदम् । ‘समासे’ इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । ‘अनुत्तर-
पदस्थस्य’ इत्येव । परमशिरःपदम् ।

The विसर्ग of अधः and शिरः becomes स when पद follows in a समास and विसर्ग is not in an उत्तरपद । Thus अधस्त्वदम्—under the foot. शिरस्त्वदम्—the position of the head. This is in a समास only, also when not in an उत्तरपद । भास्कर is defended by placing it in the कस्तादि list.

मित—। ‘सः’ इत्यस्ति । ‘नित्यं समासे अनुत्तरपदस्यस्य’ इत्यनुवर्तते । अधस्त्वदम् इति षष्ठीसमासः । पदस्य अधः इति विशदः । मयूरव्यंसकादिवान् पदशब्दस्य परिपातः । इति वृत्तिः । यथा पदं स्थानम् । अधः पदं नीचस्थानम्, सप्तपदा । एवं शिरसः पदं स्थानं शिरस्त्वदम् ॥

१४४ । कस्कादिषु च ॥८॥१४८॥

दी— । भास्करः ।

In भास्कर the विसर्ग is after अ् not after अ, hence we donot expect स । But the word is of the कस्कादि class, hence the स ।

नित— । व्याख्यातं प्राक् । 'अतः' इति तपर करणात् आकारात् सर्वं न भवति । भास्कर शब्दे च सकारो दृश्यते । कस्कादीनाम् आकृतिगणत्वात् सिद्धम् ।

इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

अथ स्वादि सन्धिप्रकरणम् ।

दी— । "स्वौजसमौद्र—" (१८२) इति सप्रत्यये 'शिवस् अर्च्यः' इति स्थिते—

Attaching सु to शिव by the rule "स्वौजस्—" we have शिवस् अर्च्यः । And then—

१४२ । ससञ्जुषो रुः ॥८॥२॥१४६॥

दी— । पदान्तस्य सस्य सञ्जुष्यब्दस्य च रुः स्यात् । जघृत्वापवादः ।

रु is the substitute of स and सञ्जुष् if final in a पद । This overrules the जम् change. रु drops स and appears as र् । Hence शिवस् being a पद we have शिवर् अर्च्यः । The next rule now applies.

नित— । 'स' इत्यकार सञ्चारणार्थः । 'पदस्य' इत्यधिकारः । 'ससञ्जुषोः' इति षष्ठौ । पदस्य सस्य पदस्य सञ्जुष्यब्दस्य च । फलितमाह पदान्तस्य सस्य सञ्जुष्यब्दस्य च इति । 'रुः' इत्यादिम् । सकार इत् । "असौऽन्तस्य" इत्यन्त्यस्य भवति । 'जघृत्वापवादः' इति 'भक्षा जघ्रोऽन्ते' इति स्वापवादः । सस्य दकारः

यस्य च उकारो न भवति । 'कृताम्' इति सामान्येन विधिः 'सस्य' इति विशेष विधिः । सामान्यस्यापवादो विशेषः इति कश्लापवादः ॥ एतेन 'शिवश्च अर्च्यः' इति स्थिते—

१६३ । अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥६।१।११३॥

दी— । अप्लुतादतः परस्य रोः उः स्यात् अप्लुते अति । “भोभगो-
अधो—” (१६७) इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्य
असिद्धत्वं तु न भवति, रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् ।

When रु follows a short अ which is not प्लुत it changes into उ if it is itself followed by another such अ । This overrules the य enjoined by “भो भगो—” । Here रु is not असिद्ध when उ is to be substituted because the change is enunciated by specifically mentioning रु । We have now शिवश्च अर्च्यः ।

मित— । ‘उत्’ इत्यनुवर्त्तते ‘अति’ इति च ॥ “भोभगो—” इत्यव अपूर्वस्य
रोर्यत्वं विधीयते । इह तु अत्पूर्वस्य विधिः । स च अत् अनृत इति विशेष्यते ।
तत् सामान्यविधिर्यत्वं विशेषविधिः उलं तस्य अपवादः ॥ ननु परं शास्त्रं रुत्वं
पूर्वस्य उलं तत् उलं प्रति रुत्वमसिद्धमित्युलं न प्रवर्त्तते । तत्राह ‘रुत्वम् अनूद्य’
अष्टमुक्त्वा इह ‘उलं विहितं’ तेन असिद्धं न भवति । उलञ्च निर्वाचम् ॥ एतेन
शिवश्च अर्च्यः इति स्थिते ।

१६४ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥६।१।१०२॥

दी— । अकः प्रथमाद्वितीययोः अचि परे पूर्वसवर्णादीर्घ एकादेशः
स्यात् । इति प्राप्त—

If an अक् is followed by an अच् of the first two triads of the सुप् terminations the long vowel homogeneous with the preceding is the single substitute of both. This apparently seems to direct शिवश्च अर्च्यः । But the next rule interferes.

मित—। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम्। 'अकः' इत्यनुवर्तते। 'दीर्घः' इति च। 'अचि' इत्यस्ति। 'प्रथमा' इति सुपामाद्यस्त्रिका। द्विवचनेन द्वितीयस्त्रिकोऽपि गृह्यते। एवम् 'प्रथमयोः' प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः। शेषे षष्ठी। प्रथमाद्वितीययोः अच् तस्मिन् परे। 'अकः' इति पञ्चमी॥ उदाहरणे 'शिव उ अच्यः' इत्यत्र गुणे प्राप्ते स्थानिद्वारा 'उ' इति प्रथमयोरच् इति कृत्वा अनेन वाचः॥

१६५। नादिचि ॥६१॥१०४।

दी—। अवर्णात् इचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। "आद्गुणः" (६६)। "एङः पदान्तादति" (८२)। शिवोऽच्यः। 'अतः' इति तपरः किम्? देवा अत्र। 'अति' इति तपरः किम्? अ आगन्ता। 'अप्लुतात्' किम्? एहि सुस्रोतः ३ अत्र स्नाहि।

But when इच् follows an अ or आ in the first two triads of Bibhaktis there shall be no substitution of the long vowel homogeneous with the previous. Hence in शिव उ अच्यः we have गुण by "आद्गुणः"। This gives शिवो अच्यः। Next there is पूर्वस्वर by "एङः पदान्तादति" yielding finally शिवोऽच्यः।

Why say अतः with a त? This is to exclude आ। Thus in the first case plural देव जस् अत्र gives देवार् अत्र where the र् being after आ we do not get उ for it but य instead by "भोभगो—" yielding देवाय अत्र। Next "लोपः शाकल्यस्य" gives finally देवा अत्र—देवायत।

Why say अति with a त? This too is to exclude आ। Thus in अस् आगन्ता we have अर् आगन्ता। Next no उ because आ follows not अ। With य as before we get अ आगन्ता—अयागन्ता।

Why say अप्लुतात्? To exclude प्लुत। Thus in एहि सुस्रोतः ३ अत्र स्नाहि—Come Susrotas you bathe here—we have सुस्रोतर् अत्र &c. Now र् does not become उ because the अ is प्लुत।

मित—। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्ति। प्रथमयोः आत् इचि न पूर्वसवर्णः इति निबिडोऽन्वयः॥ एतेन वाधान्मुखे गुणः प्रवर्तते। गुणे पूर्वस्वरे च शिवो-

‘अ’ः । असि देवास् अच इति स्थिते क्लृप्तम् । आकारात् परी कः इति क्लृप्तं न । “भीमयी—” इति यत्ने “लोपः शाकल्यस्य” इति पाणिनिके लोपे देवा अच—‘देवायच । ‘एषं च आगन्ता इत्यत्रापि ॥

दी— । प्लुतस्य असिद्धत्वात् अतः परोऽयम् ॥ ‘अप्लुतात्’ इति विशेषणं तु तत्सामर्थ्यात् असिद्धत्वम् । तपरकरणास्य तु न सामर्थ्यम्, दीर्घनिवृत्तया चरितार्थत्वात् । ‘अप्लुते’ इति किम् ? तिष्ठतु पयश्च ३ मि-दत्त । “गुरोरनृतः—” (६७) इति प्लुतः ।

But प्लुत is असिद्ध, so the क in सुस्रोत ३ र् अत is to be taken as after short अ ; hence even if you say अप्लुतात् you cannot avoid क । No, when the Sutrakara says अप्लुतात् he sees the possibility of the presence of प्लुत here, hence the प्लुत is not असिद्ध ।

Even then the अप्लुतात् is unnecessary because you say अतः where the त implies the possibility of प्लुत and excludes the सुत । It does not do it necessarily, the त might be to exclude दीर्घ । Hence, to make it certain, अप्लुतात् is necessary.

Why say अप्लुते ? Witness तिष्ठतु &c. where पयश्च अश्पिदत्त does not admit क, the अ following being प्लुत । It is प्लुत by “गुरोरनृतः—” ।

मित— । ‘एहि सुस्रोतरे :’ इत्यादुदाहरणं विचारयति । इह क्लृप्तं कर्त्तव्यं विपाद्या कृतः प्लुतः असिद्धः । तेन ‘सुस्रोतरे अत’ इति ब्रह्मादवर्णात् पर एव कः । ‘अप्लुतात्’ इत्युक्तेऽपि क्लृप्तं स्यात् ॥ नैव स्यात् । सूचकारस्तु सिद्धं प्लुतं मन्यते अतएव ‘अप्लुतात्’ इति विशेषणमुच्यते । संक्षिप्ताधिकारे “प्लुतप्रत्ययश्चा अचि नित्यम्” इति तस्य सूचम् । असिद्धे प्लुते तन्नीपपद्यते तत् सिद्धः प्लुतः युज्यते च ‘अप्लुतात्’ इति विशेषणम् ॥

यद्येवम् ‘अतः’ इति तपरकरणादेव पर्याप्तं प्लुतप्रतिषेधाय ‘अप्लुतात्’ इति पृथगुक्तिर्निष्प्रयोजना । ननु ‘अतः’ इत्युक्ते संन्देहः स्यात् दीर्घं निरस्यते सुतो वा

उत उभयम् । असन्देशार्थम् 'अप्सुतात्' इति वचनम् । 'अतः' इति दीर्घनिरासः 'अप्सुतात्' इति भुतनिर्दिष्टः ॥

व्याख्यानान्तरस्य भाष्ये दृश्यते "अप्सुतभाविनः अप्सुतभाविनि इत्येवमेतद्विज्ञायते" इति । अयमाशयः—इह स्वे यस्य भुतलसम्भावना अस्ति स भुत इत्युच्यते । 'अप्सुतात्' भुतलसम्भावनाविहीनात् 'अतः' ऋसादवर्णात् परस्य 'रोः' अप्सुते' भुतल-सम्भावनाशून्ये 'अति' ऋसे अवर्णे परे 'उः' स्यात् इति च सूत्रार्थः । परं प्रकृतिभाव-विधानात् सिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु इत्येव सिद्धान्तो भाष्यकारस्य ॥

१६६ । हशि च ॥६।१।११४॥

दी— । अप्सुतादतः परस्य रो उः स्यात् हशि । शिवो वन्द्यः ।

र, coming after an अ which is not भुत, changes into उ if a हश् follows. Thus शिवस् वन्द्यः = शिवर् वन्द्यः = शिव उ वन्द्यः = शिवो वन्द्यः ।

मित— । 'अतो रोः' अप्सुतात्' इत्यस्ति 'उत्' इति च । 'हश्' इति वर्गप्रथम-वितीयवर्गे श्वसवर्णस्य व्यञ्जनम् ॥

दी— । 'रोः' इत्युकारानुबन्धग्रहणात् नेह—प्रातरह, धातर्गच्छ ।

The rule says ह with an उ as अनुबन्ध । Hence we do not get उ where the र् does not come from ह । Thus प्रातरह, धातर्गच्छ (प्रातरह) धातर् गच्छ (धातर्गच्छ) ।

मित— । अनुबन्धसि स्वरूपप्रदर्शनात् परं योज्यते इति अनुबन्धः इच्छसंज्ञको वर्णः । कर्मणि लङ् । 'ह' इत्येव उकारः अनुबन्धः । उकारः अनुबन्धः अस्य 'उकारानुबन्धः' उदित् इत्यर्थः । 'उकारानुबन्धग्रहणात्' हेतोः 'न इह' रकारस्य उकारः । 'प्रातरह' इत्येव रकारो नैसर्गिकः न हि रुग्ण्दाज्जातः । तेन न उलम् । 'धातर्ह' इति उकाराज्जातो रकार न रुग्ण्दात् इति दृष्टाविनीतम् ॥

दी— । 'देवास् इह' इति स्थिते स्त्वम् ।

In देवास् इह we have ह by "सत्त्वलोह" । This gives देवार, इह । Now—

मित—। स्वे कृते 'देवार इह'। ततः सुबान्तरं प्राप्नोति ।

१६७। भोभगोअघीअपूर्वस्य योऽग्नि ॥८॥१७॥

दी—। एतत्पूर्वकस्य रोयांदेशः स्यादग्नि परे। असन्धिः सौत्रः।
“लोपः शाकल्यस्य” (६७)। देवा इह—देवायिह ।

इ preceded by भो, भगो, अघी and अ changes into य् when an अश् follows. The absence of सन्धि in भगी अघी and अघी अ is आर्यं। Starting with देवास् इह we get देवार इह and then देवाय इह। The य् now elides optionally by “लोपः—”। Hence देवा इह—देवायिह ।

मित—। पूर्वसुवात् ‘रीः’ इत्यनुवर्तते। ‘भोभगी—’ इत्यादि तस्य विशेषणम्। भो च भगो च अघी च अश् इति द्वन्द्वः। एते पूर्वयस्य इति बहुव्रीहिः। भोश्च पूर्वस्य भगीश्च पूर्वस्य अघीश्च पूर्वस्य अकारपूर्वस्य च रीः इत्यर्थः। भोस् भगीस् अघीस् इति निपाताः। तेषामाद्यंशसानुकरणम् ॥ ननु समासे नित्यः सन्धिः, तत् भगो अघी इत्यत्र च “एकः पदान्तरद्वयं” इति पूर्वरूपपक्षः। आर्यः सन्ध्याभावः इत्याह ‘असन्धिः सौत्रः’ इति ॥ उदाहरणे “लोपः—” इति यकारस्य पादिकी लोपः ॥

दी—। ‘अग्नि’ किम्? देवाः सन्ति। यद्यपि इह यत्वस्य असिद्धत्वात् विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गास्य स्यानिवृत्तावेन स्त्वात् यत्वं स्यात्। न ह्ययमल्ल विधिः, ‘रीः’ इति समुदायरूपाश्रयणात्।

Why say अग्नि? Witness देवाः सन्ति where, य not being available, विसर्ग comes in by “खरव—”। Besides difficulty will arise if अग्नि is omitted. Thus, without the restriction अग्नि, देवार, सन्ति gives देवाय सन्ति। This य् is असिद्ध with respect to “खरव—” so, taking it as still र्, we get विसर्ग with the form देवाः सन्ति। Apparently then अग्नि is superfluous. But no, the विसर्ग must be treated as स्यानिवृत्त and “भोभगी—” will take it as

ह and change it into य् again. Consequently देवाः सन्ति will not be available at all. Hence अग्नि is well said.

You cannot say, that the विसर्ग is not स्थानिवत् because the restoration of य् is by an अल्विधि। It is not an अल्विधि, for the विधि is of र् which is not a pure अल् but a combination (समुदायरूप)।

मित—। 'अग्नि' इत्यनुक्ते दीपमाह। तदा "भीमगीअघोअपूर्वस्य यः" इत्येव सूत्रम्। एतेन अग्नि च खरि च अविशेषेण रीर्यत्वं विधीयते। तत् देवाः सन्ति इति स्थिते यत्वे देवाय् सन्ति। यकारोऽयं "खरव—" इत्येतत् प्रति अभिद्धः। तेन रकारद्वारेण 'इह विसर्गो लभ्यते'। परं विसर्ग एष स्थानिवद्वारेण खरेव इति भूयोऽपि "भीमगी—" इति यकारे देवाय् सन्ति इति पूर्वरूपप्रत्यापत्तिः, देवाः सन्ति इति तु न सिध्यति इत्यनिष्टम्। तत् सुदृष्टम् 'अग्नि' इति। स्थानिवद्भावश्च अल्लिधाविव प्रतिषिद्धः, अयं पुनः 'र' इति 'समुदायरूपस्य' विधिः न र् इत्यल्लमावस्य ॥ इतौ भाष्ये च "री रि" इत्यतो 'रः' इत्यनुवर्त्ता 'री' यो 'रः' तस्य 'यः' स्यात् इति व्याख्याय अल्लिधिरैवाश्रितः, 'अग्नि' इत्येतच्च उत्तरार्थम् इत्युक्तम् ॥

दो—। भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रीर्यत्वे कृते—

भोस् &c. are indeclinables ending in स। The स changing into र् and the र् into य् the next rule operates.

मित—। 'भोस्' इत्यादयः संवोधनसूचका 'निपाताः' अव्ययानि। भोस् अच्युत इति स्थिते भोर् अच्युत, ततो भोय् अच्युत। ततश्च—

१६८। व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥८॥१८॥

दो—। पदान्तयोर्वकास्यकारयोः लघुच्चारणौ त्वौ वा 'स्तः' अग्नि परे। यस्य उच्चारणे निष्ठाप्रोषाप्रमध्यमूलानां व्योक्त्वयं ज्ञायते स्त लघुच्चारणः।

In place of *व्* and *य्* final in a पद those requiring lighter effort in their pronunciation are substituted by Sakatayana when an *अश्* follows. The effort is lighter when in the pronunciation the tip and its neighbourhood as well as the middle and the root of the tongue become lax. Sakatayana's effort is lighter, but others pronounce them as vowel ; hence there is option (वा स्तः) ।

मित— । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । *व् च य् च व्यौ* । तयोः 'व्योः' वकार-
यकारयोः वकारान्तस्य यकारान्तस्य च पदस्य इत्यर्थः । "अलोऽन्त्यस्य", तदाह
—'पदान्तयोर्वकारयकारयोः' इति । 'भीभगीअघोअपूर्वस्य' इति नानुवर्तते ।
सानान्तेन विधिः । 'अश्' इत्यस्ति । वृत्तिकारादयस्तु "भीभगी—" इत्यनु-
वर्तयन्ति । वकारयकारयोरीषत्सुष्टतया वर्ग्यापेक्षया लघुः प्रथमो भवति
उच्चारणे, ततोऽपि लघुप्रथमो लघुप्रथमतरः । यद्योचितप्रथमस्य लघुप्रथम आदिशः
स च शकटायनस्य, अन्येषां तु न । तदाह 'वा स्तः' इति । अन्येषां किम् इत्या-
काङ्क्षायामाह—

१६८ । ओतो गार्ग्यस्य ॥८३॥१०॥

दो—ओकारात् परस्य पदान्तस्य अलघुप्रथमस्य यकारस्य नित्यं श्लोपः
स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजायम् । भो अच्युत । लघुप्रथमपक्षे—भोय्
अच्युत । पदान्तस्य किम् ? तोयम् ।

य, final in a पद and coming after *ओ* but not lightly pronounced, is always elided as desired by the revered tutor गार्ग्य । Thus *भो* अच्युत with *य* pronounced as usual and *भीय्*, अच्युत with *य* lightly pronounced. Why say पदान्तस्य ? Witness तोयम् without the elision of *य* though it is after *ओ* ।

मित— । 'ओतः' इति गम्यमान परशब्द योगे पञ्चमी । 'व्योः' इत्यनुवर्तते ।
'पदस्य' इत्यधिकृतम्, तेन प्राग्वत्-पदान्तस्य विधिः । तत्र ओतः परः पदान्तवकारी
न सम्भवति इति यकारस्य विधिः । योऽयम् अनुवर्तो-यकारः स "व्योल्लघु—" इति

सूत्रे स्थानी अतएव यथोचितप्रयत्नः न लघुप्रयत्नः । तदाह 'अलघुप्रयत्नस्य' इति ।
 "लोपः शाकल्यस्य" इत्यतो 'लोपः' इत्यनुवर्तते । ननु तेनेव सूत्रेण शीतः परस्यापि
 लोपः सिध्यति, किमेतेन सूत्रेण ? अयं सिध्यति परं शाकल्यस्यदृष्ट्यात् विभाषा
 भवति, दृश्यते तु नित्यं सादिति । अतः पृथगुक्तिः 'गार्ग्यस्यदृष्ट्यात् पूजार्थे' न
 विकल्पायम् । 'अग्नि' इत्येव ॥ भोय् अच्युत इति जाते भोयच्युत इति लघुच्युतार्थं
 शाकटायनस्य, अन्ये वा तु गार्ग्यमनेन लोपे भो अच्युत इति ॥ 'तीयम्' इति
 प्रत्युदाहृत्य "भोभगी—" इत्यनुवर्तिर्नास्ति इति पक्षे ।

१७० । उञि च पदे ॥ ८॥ ३॥ १॥

ही— । अवर्यपूर्वयोः पदान्तयोयंयोर्लोप उञि (पदे ?) परे । स
 उ एकाग्रिः । 'पदे' किम् ? तन्त्रयुतम् । वेजः सम्प्रसारणे रूपम् । यदि
 तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति ग्रहीष्यते, तर्हि उत्तरार्थं पदग्रहणम् ।

य and व final in a पद and preceded by अ or आ elides when
 उञ् as a पद follows. Thus सः उ which is really सस् उ the
 विसर्ग being असिद्ध, gives सर् उ and then सय उ by "भोभगी—" ।
 This य is now elided.

Why say पदे ? Witness तन्त्रयुतम् which was originally तन्त्रे
 युतम् where युत is from वेङ् तन्त्रसन्ताने with क्त attached which
 changes य into उ (सम्प्रसारण) । Next तन्त्रय् युतम् with अय् by
 "एचोऽय—" । This य is not elided because the उ is not a पद
 but only part of a पद । To this justification of पदे it may be
 objected that by the maxim "लक्षण प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव"—
 If in a rule a certain form occurs which is both original
 and derived, the rule applies to the original only—the उ of
 युत being a derivative is not contemplated at all in the rule ;
 hence तन्त्रयुतम् is safe without the mention of पदे which is
 thus superfluous. In that case we say पदे will be used in a
 subsequent rule.

नित— । "भोभगी—" इत्यनेन सम्प्रत्ययेन सूत्रम् । तव अ शीतः परे
 लोप उञः । सम्प्रति 'अवर्णपूर्वस्य' आह । 'य्यी' इत्यस्ति । 'लोपः' इति च ।

‘पदम्’ इत्यधिकृतम् । इह व्याख्याने ‘उजि’ इत्यतः ‘पदे’ इति स्तुतितमिव प्रतिभाति । ‘उज्’ इति निपाती भिन् । अयमपि नित्यो लोपः । ‘सः उ’ इति स्थिते विसर्गस्य अस्मिद्धत्वात् रीर्यत्वे ‘स्य उ’ इति । ततो यलोपः ॥ तन्मे उतम् इत्यत्र अयादेशे तन्त्र्य उतम् । उकार ईह पदाङ्गमात्रम् न पदम् । तेन यलोपः । ननु ‘उ’ इति शब्द इह स्थापयितः । प्रतिपदीकृत्य पठितः अव्ययेषु । “लघ्वप्रतिपदीकृतयोः प्रतिपदीकृत्ये” इति परिभाषया इह अव्ययमेव गृह्यते । तेन तन्त्र्युतम् इत्यत्र लोपप्रसङ्ग एव नास्ति कियं पदं वा अपदं वा इति विचारणा ? अतः ‘पदे’ इतीह निष्प्रयोजनम् । उच्यते “ऊमी ऋस्नात्—” इति सूत्रे अन्य-प्रयोजनं वक्ष्यते ॥

१७१ । हलि सर्वेषाम् ॥ ८।३।२२ ॥

दी— । भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्मद्भृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । ‘हलि’ किम् ? देवायिह—देवा इह ।

All Professors agree that य preceded by भोभगो &c. be it lightly or regularly pronounced elides when a consonant follows. Thus भो देवाः &c

मिश्र— । “भोभगो—” इत्यस्ति । स च अग्नि परे विधिः । तेन ‘हलि’ इत्यग्नि हलि इत्येवं वेदितव्यम् । ‘लोपः’ इत्यनुवर्तते ‘व्योः’ इति च । तत्र अग्नि हलि वकारस्य सम्भावना नास्ति इत्याह ‘यकारस्य लोपः’ इति । ‘सर्वेषाम्’ आचार्याणां ‘मतेन’ । शाकटायनस्यापि लोपः न तु लघ्वप्रथमतर इत्यर्थः इति वृत्तिः ॥

१७२ । राऽसुपि ॥ ८।२।६८ ॥

दी— । अहो रेफादेशः स्यात् न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्गणः । ‘असुपि’ किम् ? अहोभ्याम् । अत्र “अहन्” (८।२।६८) इति स्तम्भम् ।

रेफ is substituted for the final of अहन् but not when सुप् follows. This over-rides the रु directed by the previous rule "अहन्" (8. 2. 68.) Thus अहन् अहन् gives अहर् अहर् and the second र् becomes विसर्ग by "खरव—". Compounding अह्ना गणः we get अहन् गण = अहर्गण = अहर्गणः । Why say असुपि ? Witness अहोभ्याम् ; अहन् भ्याम् gives अहर् भ्याम् by "अहन्" ; next अह उ भ्याम् by "हश्च च" = अहोभ्याम् ।

मित— । पूर्वतत्वात् अहन् इत्यनुवर्तते । तत्र च षष्ठार्थे प्रथमा । पदस्य इत्यधिकृतम् । तेन पदान्तस्य अहन्शब्दस्य रः इत्यर्थः । 'असुपि' इति प्रसव्य-प्रतिषेधः न पर्यदासः, तदाह 'न तु सुपि' इति । 'रोः' पूर्वसूत्रेण विहितस्य उकारानुवन्धकस्य 'रेफस्य अपवादः' । शुद्धो हि रेफः अनेन विहितः । तेन सुपि रुः, अन्यत्र रेफ इति व्यवस्था ॥ अहोभ्याम् इत्यत्र सुपि पूर्वस्य पदत्वम् । तेन रुः, उत्पद्यते ॥

दी— । "रूपरात्रिरथन्तरेषु रत्वं वाच्यम्" (वार्तिक) । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्—अहो रात्रः । अहोरथ-न्तरम् ।

It should be stated that अहन् takes रु when रूप, रात्रि or रथन्तर follows. Thus compounding अहः रूपम् we have अहन् रूप । Changing न् into रु and then substituting उ for रु by "हश्च च" &c. we get अहो रूपम् । In the next example there are two sentences गतम् अहः and रात्रिरेषा । Here the विसर्ग in अहः is by "खरव—". This is असिद्ध with respect to our Varttika here. Hence changing अहर् into अह उ &c. compounding अहश्च रात्रिश्च we have अच् समासान्त by "अहःसर्वैकदेश—" which changes रात्रि into रात्र । By the maxim "एकदेशविकृतमनन्यवत्"—This रात्र is the same as the रात्रि from which it is derived ; hence we have रुत्व &c. Similarly अहन् रथन्तर gives अहोरथन्तरम् ।

मित— । रूप, रात्रि, रथन्तर इत्येतेषु परतः अहन् शब्दस्य रुत्वं स्वादित्यर्थः । "रौऽसुपि इति" इत्येव प्राप्ते रुत्ववचनम् ॥ अहः रूपम् इति स्थिति

समासि अहन् रूपः । कृत्वे च अहोरूपम् । गतम् अहः इत्यत्र प्रथमम् अहन् सु इत्यासीत् । ततो “इलङ्कारावभ्यो—” इति सुलोपि अहन् । इह लोप-
शब्देन लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणनार्थं सुप्परः । तेन कृत्वे अह ९ इति । “खरव—”
इति विसर्जनीये गतमह इति । अतः परं रात्रिरेवा इति वाक्यान्तरसन्निधाने “हशि
च” इत्युक्ते कर्त्तव्ये असिद्धौ विसर्जनीयः इति कृते कृत्वे रूपम् । एतेन नाहं
वार्त्तिकस्यास्य दृष्टान्तः । अहीरात्र इत्यत्र हन्ते अहन् रात्रि अच् (समासान्) इति
स्थिते अहीरात्रि अच् = अहीरात्रः । समानान्ताः किल समासावयवा न हि उत्तर-
पदावयवाः तेन इह अहन् शब्दात् परं रात्रिशब्द एव न रात्रशब्द एकादशविकारकथा
च नीतुपपद्यते । “एकदेशविकृतमनन्यवत्” इत्यस्य तु अयमर्थः—शब्दः कथित्
एकदेशे विकृतं चेत् भवति तथाप्यस्यैव स एव शब्द इति मन्यम् । रात्रिशब्दे
अंशतो विकृतस्य रात्रस्य च सहचरमित्यर्थः ॥

दी— । “अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः” (वार्त्तिक) । विसर्गापवादः ।
अहर्पतिः । गौर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपभ्रान्तोऽपि ।

अहर् &c. optionally retain their र् when पति &c. follow.
This optionally over rules विसर्गः । Thus अहर् पतिः compounded
gives अहन् पति = अहर् पति अहर्पतिः । Similarly गिरा पतिः gives
गौर पति गौर्पतिः, धुरा पतिः gives धूर् पति धूर्पतिः । The alternative
forms are अहः पति—अह ८ पतिः, गौःपतिः—गौ ८ पतिः, धूःपतिः—
धू ८ पतिः ।

मित— । इह ‘अहर्’ इति अहन् शब्दस्य रेफे कृते रूपम् । आदिशब्दः
प्रकारे । ‘अहरादीनाम्’ अहःप्रकाराणाम् अहः सदृशानामित्यर्थः । रान्तत्वे
सादृश्यम् । रान्तानां पत्यादिषु परतः रेफादेशो वा स्यादिति वार्त्तिकार्थः । नह
यदि रान्ताः, इथा रेफादेशः । सेवम्, यदन्यत् नित्यतया प्राप्तं तेन विकल्पेऽस्तु
इत्याशयः । “खरवसानयः—” इति रेफस्य नित्यं विसर्जनीयः प्राप्तः तस्यार्थं
नित्यत्वापवादः । तेन अहर् पतिः इत्यादि समासि अहर्पतिः इत्याद्यपि भवति ।
‘पक्षे’ अहः पतिः इति विसर्जनीये तस्य “कुप्योः—” इति ‘विसर्गोपभ्रान्तोऽपि’ ।
तेन प्रत्येकं त्रयोविधं रूपाणि । गौर्पतिरित्यसाधुरेव इति प्रामाणिकाः ॥

१७३ । रो रि ॥ ८।३।१४॥

दी— । रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

र elides when another र follows. Thus in पुनर्रमते the first र elides leaving पुन रमते, and then—

मित— । 'लोपः' इति पूर्वसुतात् अनुवर्तते । 'रः रि' इति च्छेदः । रः इति षष्ठी रि इति सप्तमी ॥ पुनः रमते इत्यत्र विसर्जनीयस्य असिद्धत्वात् रेफरूपेण यद्वर्णं ततो लोपः । पुन रमते इति जाते—

१७४ । द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽयः ॥ ६।३।१११॥

दी— । ढरेफौ लोपयतीति तथा । तस्मिन् वर्णं, अर्थात् ढकार-
रेफात्मके, परे पूर्वस्य अयो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः ।
शम्भू राजते ।

A letter that causes ढ or र to elide is द्रलोप । Such a letter following i. e. by implication ढ or र following, the अण् that precedes is lengthened. Thus in पुन रमते above the र is रलोप because it has caused the र of पुनर् to disappear. Hence the preceding अ, which is an अण्, is lengthened and we get पुनारमते । Similary हरिः रम्यः gives हरिर्रम्यः the विसर्ग being असिद्ध, i. e., हरि रम्यः and then हरी रम्यः ; so also शम्भू राजते ।

मित— । 'द्र' इत्यत्र रेफे ढकार उच्चारणार्थः । द्र च रश्च द्वौ । तौ लोपय-
तीति 'द्रलोपः' कर्मण्यणि उपपदतत्पुरुषः । 'तथा' इति द्रलोपशब्दं लक्षयति ।
'ढो ढे लोपः' इति सूत्रेण ढकारी ढकारं लोपयति । तत् ढकारी ढलोपः ।
'रो रि' इति च रेफो रं लोपयति, तेन रेफो रलोपः । एवम् ढश्च रश्च इति
वर्णद्वये द्रलोपशब्दवाच्यम् । अत आह 'तस्मिन् वर्णं अर्थात् ढकाररेफात्मके'
इत्यादि ॥ अदाहरणे रेफलोपे पुन रमते इति जाते रात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घः ।
अत इह "रो रि" इत्यसिद्धो लोपः । तेन 'पुन' इत्यकारस्य 'रमते' इति रेफस्य

च मध्ये रेफेण व्यञ्जानमस्ति । अण्य दीर्घं न प्राप्नोति । अतोच्यते—‘द्वलीपे’ इति लोपशब्दस्य उच्चारणसामर्थ्यात् सिद्धो लोपः, दीर्घश्च भवति ॥

दी—। ‘अणः’ किम् ? तृङ् । वृङ् । तृङ् हिंसायाम् । वृङ् उच्चमने ॥ ‘पूर्व’-ग्रहणम् अनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । अजर्घाः ॥ लीडः ।

Why say अणः ? This is to exclude the lengthening of ऋ which is not an अण् । Thus from the roots वृह् to injure and वृह् to up lift वृह् क्त=वृहत्=वृह् घ=वृह्, ढ=वृहः without lengthening the ऋ । Similarly वृङ् । पूर्व is specifically mentioned in the rule to indicate that even when there is no उत्तरपद and therefore no पूर्वपद, as in पुनारमते &c. the lengthening takes place in the अण्, that merely precedes without being in a पूर्वपद । This justifies the आ in the well-known example अजर्घाः which is the second person singular of गृध्, with यङ्लुक् in लङ् । Thus अट्, गृध्, यङ्लुक् सिप्=अ गृध्, गृध्, सि=अ ज गृध्, स=अजर्गर्घ्, स्=अजर्गर्घ्=अजर्घर्द्=अजर्घर्=अजर्घर् by “री रि”=अजर्घर् by “द्वलीपे—” though the अ before the last र् is merely the पूर्व of it there being no उत्तरपद or पूर्वपद here=अजर्घाः the last र्, becoming विसर्ग by “खरवसानयोः—” । An example of द्वलीप is लीडः । Thus लिह्, क्त=लिह्, त=लिह्, घ=लिह्, ढ=लिहः=लीहः ।

मित—। वृङ् इति वृङ्ः क्तप्रत्यये रूपम् । तत्र “ही ढः” (पा३।३१) इति ढले वृङ्, त इति स्थिते “भ्रशस्तयोः—” (पा३।४०) इति तकारस्य घकारे वृङ्, घ इति । ततः “हुना हुः” (पा३।४१) इति हुले वृङ्, ढ । “ढी ढे लीपः” (पा३।३३) इति द्वलीपे वृङ् । “पूर्वैश्चैवाण्यङ्गाः सर्वे” इत्युक्तेः ऋकारस्य अनणत्वात् न दीर्घः । एवं वृङ् इत्यपि । ननु “ढी ढे—” इत्येतत् प्रति “हुना हुः” इति हुत्वमसिद्धम्, तत्कथमिह लीपः ? उच्यते—हुत्वमाश्रित्य एव लोपस्य प्रवृत्तिः, अतः सिद्धं हुत्वम् । “सिद्धत्वमाश्रयात्” इति वृत्तिः । तत्र “असिद्धत्वे

निर्विषयमेतत् स्यात्” इति हरदत्तस्य विवरणम् ॥ ‘पूर्वस्य’ इति किम्, यावता ‘द्वलोपे’ इति समसौ निर्देशेनैव पूर्वस्य विधिर्विज्ञायते? उच्यते—न हि एतदर्थे ‘पूर्वग्रहणम्’ । इह ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकृतम् । तः —‘किं’ ‘एवं’ समासचरमावयवार्थकम् । तत्सामर्थ्यात् समासप्रथमावयवे रुद्धस्य ‘पूर्वपदस्य’ विधिर्विज्ञायते । एवं मा विज्ञायि इत्येतदर्थे विशिष्य पूर्वग्रहणम् । तथा सति यत्र उ. पदं किमपि नास्ति तदापि पूर्वमात्रस्य अणः अनेन दीर्घो भवति । तेन सिध्यति भाष्यहस्याद्युक्तम् ‘अजर्घाः’ इति रूपम् । अत्र गृध्र अभिकाङ्क्षामिति धातोर्यङ्, तस्य च लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्वित्व गृध्र, गृध्र, इति स्थिते “इलादिः शेषः”—गृ गृध्र । तुल्ये “उरत्” इत्यन्तेरपरः पुनर्इलादिशेषे च जगृध्र । “रुचिकौ—” इति रुचि जगृध्र । अस्य धातुत्वे लङि सिपि अट्, जगृध्र, शप् सिपि । “अदादिभ्यः शपः” इति शपलुकि च जगृध्र, स् । “एकाचीवशी भष्—” इति भष् भावे अजघृध्र, स । “हृङ्ङावभ्यो—” इति सिद्ध्यलोपे अजघृध्र । लघूपधगुणे अजघर्ध्र । “भलां” अशीऽन्ते” इति जगृध्र अजघर्ध्र । “दध” इति रुत्वे अजघर्ध्र । “री रि” इति प्रथमरक्षोपे अजघर्ध्र । इह र् इति न उत्तरपदम् नापि अजघर्ध्र इति पूर्वपदम् । तथापि ‘पूर्व—ग्रहणसामर्थ्यात् “द्वलोपे—” इति दीर्घः प्रवर्तते । तेन अजघर्ध्र । “खरव—” इति विसर्गे अजघर्ध्राः ॥

दो — । ‘मनस् रथः’ इत्यत्र रुत्वे कृते, “हशि च” इत्युत्प्ले ‘रो रि’ इति लोपे च प्राप्ते —

Compounding मनसो रथः we get मनस् रथ । Substituting रु for स् we have मनर् रथ । Now arises a difficulty. “हशि च” requires the रु to become च while “री रि” wants to drop the रु altogether. What is to be done ? The answer follows—

मित— । इह मनस् रथः इति विसर्गो लिपिकः प्रमादज इव प्रतिभाति । समसो सुबलुकि ‘मनोरथ’ इति प्रातिपदिके जाते पश्चात् विसर्गोत्पत्तिः । अथवा सिद्धस्य मनोरथः इति रूपस्य अकविशेषण भावमेतत् ॥ सूत्रयोर्विरोधं प्रदर्शय समाधिमाह—

१७५। विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥१।४।२॥

दी—। तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते “पूर्ववासिद्धम्” इति “रो रि” इत्यस्यासिद्धत्वात् उत्त्वमेव । मनोरथः ।

In cases of conflict of two rules of equal force the later in Panini's order should have the preference. Thus लोपः as directed by the later rule “रो रि” comes in. But by the rule ‘पूर्ववासिद्धम्’ the लोपः is असिद्ध with respect to “इशि च” । Hence we get छ which yields मनोरथः ।

मित—। वि इत्यव्ययमिह अतिहारी वर्तते । प्रतिषेधो निवर्तनम् । परस्परनिवर्तनं विप्रतिषेधः । तदाह ‘तुल्यबलविरोधे सति’ इति तुल्यबलविरोधे अन्योऽन्यनिवर्तनसम्भवात् । अथ एवंविधे विषये किं ‘कार्यं’ करणीयम् इत्यत्र उत्तरमाह ‘परम्’ इति पाणिनीये विन्यासे यत् ‘परं’ परवर्त्ति तदेव ‘कार्यम्’ । इह “रो रि” इति हि परवर्त्ति, अतस्तदेव कार्यम् । पदान्तरे क्लृप्त्यास्मिन् लोपे तस्य उक्तं प्रति असिद्धत्वात् अकृतवद्भवति लोपः । तेन उत्त्वमेव—मनोरथः । तुल्यबलविरोधे इत्युक्तम् । उत्सर्गापवादयोः निव्यानिव्ययीः अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्च विरोधो न तुल्यबलविरोधः । तेन परमपि उत्सर्गादिकं विहाय पूर्वमपि अपवादादिकं कार्यम् ॥

१७६। एतत्तदोः सुलोपोऽक्षोरनञ्समासे हलि ॥६।

१।१३२॥

दी—। अककाशोरेतत्तदोः सुः तस्य लोपः स्यात् हलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । ‘अकोः’ किम् ? एषको रुद्रः । ‘अनञ् समासे’ किम् ? असः शिवः । ‘हलि’ किम् ? एषोऽथ ।

The affix सु coming immediately after एतद् or तद् is dropped when a हल् follows provided the एतद् or तद् has no क in it and is not in a नञ् तत्पुरुष । Thus एष विष्णुः etc. Why say अकोः ? Witness एषको रुद्रः where क prevents the elision. Why

say अनङ् समासि ? Witness असः शिवः where the नङ् particle क bars the elision. Whysay हलि ? Witness एषोऽच where the स is retained and changes into रु, उ etc.

मित—। 'अकोः' इति अक्षरद्वयस्य षष्ठा शिवचने रूपम् । अविद्यमानः कृत्कारः अनङोः इति अकोः । तयोः 'अकोः' अककारयोरित्यर्थः । एतत्तदीः इत्यस्य विशेषणमेतत् । ननु तच्छब्दे एतच्छब्दे च ककारस्य गन्धोऽपि नास्ति तत् व्यर्थम् 'अकोः' इति विशेषणम् । सार्थकं विशेषणम् । अकचि कृते तत् टेः प्राक् पतति इति तच्छब्द मध्ये पतितं तथा एतच्छब्दमध्ये च पतितं भवति । 'तन्मध्ये पतित-सदृशस्येन च गृह्यते । इति तच्छब्देन एतच्छब्देन अकचिविशिष्टावपि तौ गृह्यते । एव सत्यां ककारसम्भावनायां तद्वातत्तत्पर्यम् अकोः इति विशेषणम् । एषको रुद्र इति कृत्वे उत्वे च रूपम् । असः शिवः इत्यत्र पञ्चे "वा शरि" इति सकारे असस् शिवः, युत्वे असश्शिवः इति रूपम् । एषोऽच इत्यत्र कृत्वे एषर् अच । इह "भी भगी—" इति रीः यादेशः प्रातः, "अतो रीः—" इत्युत्पत्त्य । यादेशापवाद-उलम् इति उलमेव भवति । कृतेऽपि यादेशे तस्य असिद्धत्वात् उलमेव स्यात् ।

१७७ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ ४।११०४ ॥

दी—। 'ससु' इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादरचेत् लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविद्धि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यते इति वामनः, अविशेषात् श्लोकपादोऽपि इत्यपरे । सैव दाशरथी रामः । 'लोपे चेत्' इति किम् ? सइत् क्वेति । स एवमुक्त्वा । 'सत्येव' इत्यवधारणस्तु "स्यात्तच्छन्दसि बहुलम्" (३२२६) इति पूर्वसूत्रात् बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेन इह न—'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' ।

When a vowel follows, the सु of ससु is dropped if that alone will complete the line of a stanza. Thus सेमाम् etc. This is a line of a ऋक् where alone this rule applies as remarked by Vamana. Others apply it indiscriminately to ordinary verses also thus ऐष etc. Why say लोपे चेत् ? Witness स इत् चेति in a line of a ऋक् where elision spoils the meter (also witness

स एवम् in an ordinary verse) ; and there is no elision here. We have however said लोपे सत्येव etc. (if elision alone etc.) This emphasis through एव is not justified by the rule itself, but it is inferred from the अनुवृत्ति of बहुल from the preceding rule “स्याच्छ—” । बहुल indicates irregularity and completely justifies the irregular introduction of एव । The sense now being if लोप (elision) alone” etc. We do not get लोप in सोऽहम् etc. (of Kālidasa) because the पाद can be completed even without लोप ; hence लोप is not to be had here.

मित— । ‘सोऽचि’ इत्यत्र ‘सस्’ इति तच्छब्दस्य प्रथमेकवचनस्य अनुकरणम् । ततः षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह ‘सस्’ इत्येतस्य’ इत्यादि । ‘सुलं पः’ इत्यनुवर्त्तते । ‘पाद’ शब्देन वामनः ऋक्पादमेव गृह्णाति, विशेषाभावात् यस्य कस्यचित् श्लोकस्य पादं गृह्णन्ति अपरे । ‘लोपेधेत्’ इत्यतो ज्ञायते लोपेसति पादधेत् न पूर्यत नैव लोपो भवति । तथा च ‘स इत् चेति’ इत्यत्र लोपे कृते ‘सिन् चेति’ इति भवति पादश्च न पूर्यते ततो न लोपः । सस् इति स्थिते क्वत्वे सस् इत् । “भो भगो” इति यत्वे सति—सस् इत् । यस्मापि शाकल्यस्य स इत् । एवम् ‘स एवमुक्ता’ इत्यादिषु बोध्यम् । ‘लोपे सत्येव’ इत्युक्ते लापं विना पादधेत् न पूर्यत लोप एव भवति, अथ पूर्यत नैव लोपः भवति इत्यर्थो लभ्यते एव । तेन “सोऽहमाजन्मगृह्णाम्” इत्यत्र लोपो न । इह तु सत्यपि असत्यपि लोपे पादपूर्त्वं सिध्यति । सति लोपे “साहमाजन्म” इति असति लोपे “सोऽहमाजन्म—” इति आयाति । उभयथापि पूर्वं पाद अतो न एव लोपः । एवकारस्यार्थं पूर्वसूत्रान् बहुल्यङ्गनानुवृत्त्या लभ्यते ॥

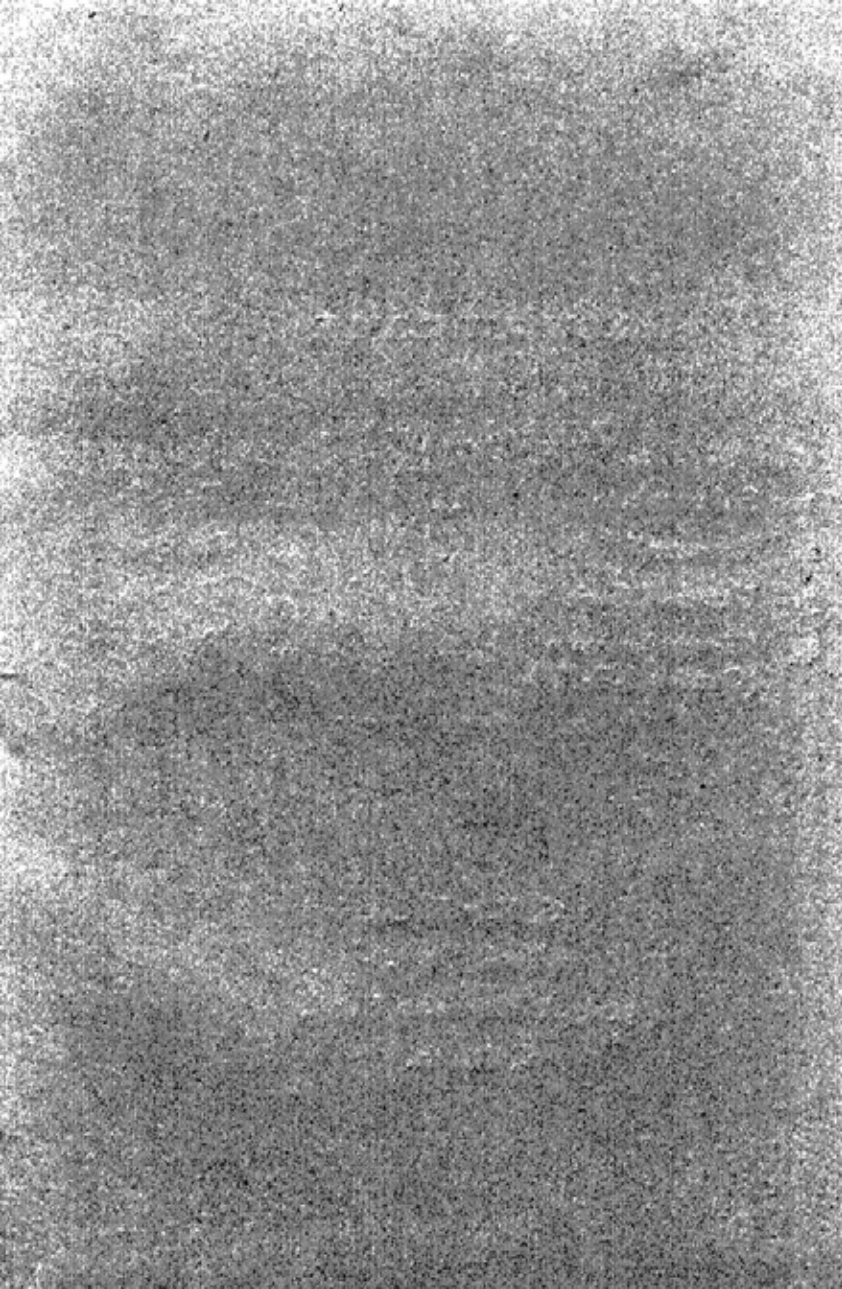
इति सारदारश्चनविद्याविनीदसमारब्धायां श्रीकुमुदरश्चनेन परिशेषितायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिण्यां सन्धिप्रकरणम् ।

समाप्त्य प्रथमभागस्य प्रथमो खण्डः ।

यदनुक्तं दुरुक्तं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।

सन्तः सन्ततकारुण्यास्तत् सर्वं भवयन्तु मे ॥

NOW AVAILABLE

Principal S. Ray's—

1.	Sakuntalam	Rs 3-8-
2.	Ratnavali	Rs 2-4-
3.	Uttara-Charitam	Rs 3-8-
4.	Kiratarjuniyam (Cantos I-II-XI)	}	...	Rs 1-4-
				each.
	etc.	etc.	etc.	

S. Ray & Co.

(Book Dept.)

90-4 A Harrison Road,

Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray.

— Dikshita, Bh